

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року.
Виходить двічі на рік

Журнал включено до переліку
наукових фахових видань
України з політичних наук
(категорія „Б”)
за спеціальністю
052 – „політологія”
(наказ Міністерства освіти
і науки України
від 07.04.2022 р. № 320)

Засновник
Інститут політичних
і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
www.ipiend.gov.ua

Адреса редакції:
вул. Генерала Алмазова, 8.
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

ISSN 2786-4774 (Print)
ISSN 2786-4782 (Online)

Політичні дослідження

Political Studies № 2 (4) ' 2022

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2022

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віктор Єленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, науковий співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Редакційна рада

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, голова ради

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу політичної культури та ідеології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнопо-

літології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, доктор габлітований гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Анджей Пукшто, доктор наук, завідувач кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Редакція журналу

Юрій Шайгородський, заступник
головного редактора, відповідальний
редактор журналу

Марина Баранівська, редактор
англомовних текстів

Світлана Носова, літературний редактор

Валерій Мачуський, адміністратор
вебресурсів

Наталія Сінельнікова, технічний редактор

Адреса електронної пошти для листування з авторами: editor_ipiend@ukr.net

Журнал „Політичні дослідження” розміщується на платформі „Наукова періодика України” з використанням відкритого доступу Open Journal Systems (OJS), у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів

Здійснюється обов’язкове розсилання періодичного видання відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов’язкових примірників документів”

Примірники журналу надсилаються у всі обласні універсальні наукові бібліотеки України, у бібліотеки ЗВО державної форми власності, де здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю 052 „Політологія”

Журнал „Політичні дослідження” включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320)

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори

DIGITAL OBJECT IDENTIFIER
DOI: 10.53317/2786-4774-2022-2

Передрук можливий за умови посилання на автора і видання

© Автори статей, 2022
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022

Рецензенти журналу

Ольга Андреева, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Тетяна Бевз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут”

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор

Микола Дмитренко, доктор політичних наук, професор, Академія зовнішньої розвідки України

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколаєць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Віталій Перевезій, кандидат історичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Сергій Римаренко, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталя Хома, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Львівська політехніка”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В'ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Олександр Майборода

Політичний порядок у кризовому дискурсі
(на прикладі транзитних суспільств) 7

Анна Бучинська

Категорія „політична участь” у західному політологічному дискурсі:
еволюція та сучасний стан 26

Політичні інститути та процеси

Віталій Литвин

Особливості міжінституційних відносин
у напівпрезидентських країнах Європи..... 42

Політична соціологія

Володимир Гнатюк

Загальна теорія міграції крізь призму міждисциплінарних досліджень 63

Політична культура та ідеологія

Віктор Войналович

Роль релігійного комплексу України у процесах соціальних змін:
динаміка суспільних уявлень 85

Політична психологія

Тетяна Траверсе, Софія Кравченко

Соціально-психологічний зміст та структура консолідації політичних груп
(емпірична модель) 103

Проблеми світового політичного розвитку

Віктор Пашков

Ядерне роззброєння як каталізатор українсько-американських відносин 119

Ольга Воляннюк

Загрози демократії в Європі: угорський прецедент 140

Етнополітологія та етнодержавознавство

Людмила Мазука

Модифікація державної політики збереження
національної ідентичності закордонних українців 160

Анастасія Дегтеренко

Динаміка поселенської та соціально-професійної структури України:
взаємодія національно-громадянського й етнічного 180

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі Інтернет вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 5 від 27.10.2022 р.)*

CONTENTS

Theory and history of political science

Oleksandr Mayboroda

Political order in crises discourse
(on the example of transitional societies) 7

Anna Buchynska

The concept of political participation within western political thought:
evolution and current status26

Political institutions and processes

Vitaliy Lytvyn

Peculiarities of inter-institutional relations
in the semi-presidential countries of Europe42

Political sociology

Volodymyr Hnatiuk

General theory of migration through the prism of interdisciplinary
researches 63

Political culture and ideology

Victor Voinalovich

The role of the religious complex of Ukraine in the processes of social change:
dynamics of public perceptions85

Political psychology

Tetiana Traversay, Sofia Kravchenko

Socio-psychological content and structure of consolidation of political groups
(empirical model) 103

Issues of global political development

Viktor Pashkov

Nuclear disarmament as a catalyst for Ukrainian-American relations 119

Olha Volianiuk

Threats to democracy in Europe: the Hungarian case 140

Ethnopolitics and ethnostate studies

Liudmyla Mazuka

Modification of the state policy of preserving
the national identity of the foreigners of Ukrainian origin 160

Anastasiia Dehterenko

Dynamics of settlement and professional structure of Ukraine:
interaction of national, civil and ethnic 180

*Recommended for printing and publication on the Internet
by the Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

Політичний порядок у кризовому дискурсі (на прикладі транзитних суспільств)

Анотація. У статті розглядається питання про переконливість пояснення соціально-економічних криз у транзитних суспільствах у парадигмі виняткової відповідальності за це так званого політичного порядку. Аналіз найбільш відомих концепцій про причини занепаду у транзитних суспільствах, з одного боку, підтверджує залежність економічної ситуації від ефективності політичного правління, але, з іншого боку, показує, що зосередження уваги тільки на політичних інститутах обмежує герменевтичну здатність однофакторного підходу.

Надмірний наголос на ролі політичного порядку веде до ігнорування інших факторів розвитку – географічного, культурного, етнічного та інших. Автор статті виходить із того, що політичний порядок як режим функціонування політичної системи здійснюється через діяльність політичних та управлінських інституцій, заповнених соціальним субстратом з певною ідентичністю, у т.ч. культурною та етнічною, і вони часто керують його діями.

З одного боку, рівень суспільного добробуту залежить від наявності інклюзивних політичних та економічних інститутів. З іншого боку, розвиток інститутів такого типу стримується парохіальною політичною культурою населення транзитних країн. Така культура впливає із домодерної культури соціальних зв'язків і є її рудиментом, вбудованим у соціальну психологію. Вона стала основою неопатримоніальної економіки, коли суспільні ресурси розподіляються групою „великих людей”.

Парадигма одноосібної ролі політичного порядку в економічному розвитку країни справедлива у тому сенсі, що порядок неможливий без національної єдності. В той же час, основою національної єдності є значно ширше коло питань, ніж тільки створення ефективних політичних інститутів. Навіть коли пояснення соціально-економічного занепаду зводиться тільки до політичного правління, то саме воно формується волею населення і є продуктом його вибору, який зумовлюється не тільки політичною, а й іншими ідентичностями людей.

Ключові слова: політичні інститути, політичний порядок, транзитне суспільство, неопатримоніалізм, соціально-економічна криза.

Олександр Майборода,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Oleksandr Mayboroda,
Doctor of Historical Sciences, Professor, Member by Correspondence of the NAS of Ukraine, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0003-3919-8088
mayboroda@ipiend.gov.ua

Political order in crises discourse (on the example of transitional societies)

Abstract. The article deals with the question of the persuasiveness of the explanation of socio-economic crises in transitional societies in the paradigm of the exclusive responsibility for this of the so-called political order. The analysis of the most well-known concepts about the causes of decline in transitional societies, on the one hand, confirms the dependence of the economic situation on the effectiveness of political governance, but, on the other hand, shows that focusing only on political institutions limits the hermeneutic ability of a one-factor approach.

Excessive emphasis on the role of political order leads to ignoring other factors of development – geographical, cultural, ethnic and others. The author of the article assumes that the political order as a mode of functioning of the political system is carried out through the activity of political and administrative institutions filled with a social substrate with a certain identity, including cultural and ethnic, and these identities often guide his actions.

On the one hand, the level of public welfare depends on the presence of inclusive political and economic institutions. On the other hand, the development of institutions of this type is restrained by the parochial political culture of the population of transitional countries. Such a culture emerges from the pre-modern culture of social connections and is its rudiment, embedded in social psychology. It became the basis of the neopatrimonial economy, when public resources are distributed by a group of „big men”.

The paradigm of the sole role of political order in the economic development of the country is correct in a sense, that order is impossible without national unity. At the same time, the basis of national unity is a much wider range of issues than just the creation of effective political institutions. Even when the explanation of socio-economic decline is reduced only to political rule, the last is formed by the will of the population and is a product of its choice, which is determined not only by political, but also by other identities of people.

Key words: political institutions, political order, transitional society, neopatrimonialism, socio-economic crises.

Поступове розширення демократичного простору у світі має наслідком збільшення кола країн, які проходять етапи суспільно-політичної та соціально-економічної трансформації, так званого транзиту. В ряді випадків суспільний транзит накладається на процес подолання наслідків колоніального становища країни, тобто її деколонізації не тільки міжнародно-правової, а й політичної, економічної та культурної. На жаль, у більшості випадків транзит супроводжується гострим погіршенням соціально-економічного становища населення, тобто має результат, прямо протилежний очікуваному, і часто кризовий стан набуває хронічного характеру. З приводу причин соціально-економічного занепаду транзитних країн висувуються різні концепції, серед яких найбільшу популярність мають ті, що зосереджуються на прямій залежності економічного розвитку від якості політичного правління. У цьому випадку ставиться мета оцінити переконливість таких концепцій з точки зору універсальності їх положень для аналізу всіх перехідних суспільств, уточнивши їхню евристичну цінність для загальної теорії транзиту.

Мозаїка концептуальних парадигм

Створення наукових концепцій щодо взаємозалежності між політичною модернізацією і соціально-економічним розвитком набуло актуальності у зв'язку з процесом деколонізації, що бурхливо проходив після Другої світової війни, особливо на африканському континенті. Аналіз постколоніального досвіду африканських країн доповнювався аналізом аналогічних ситуацій в інших регіонах „третього світу”. Однією з перших праць на цю тему стала монографія С. Гантінгтона 1968 року „Політичний порядок у мінливих суспільствах” [1]. У ній основний наголос було зроблено на концепті політичного порядку, який розуміється як наявність ефективних бюрократій, добре організованих політичних партій, високого ступеня народної участі у суспільних справах, працездатних систем контролю над військовими, широкої участі держави в економіці, процедур передавання влади і врегулювання політичних конфліктів. Завдяки наведеним властивостям уряди у країнах „першого” і „другого” світу можуть мобілізувати суспільства на реалізацію своєї політики, чому сприяє також вертикаль виконавчої влади.

Той факт, що ця праця набула авторитету класичної, не зупинив подальших теоретичних пошуків і висунення різноманітних точок зору на зв'язок між політичним правлінням і соціально-економічними кризами у транзитних суспільствах

Огляд найбільш відомих із сучасних концепцій, проведений російським політологом Р. Пармою [2], дає доволі широке уявлення про підходи до розуміння цього зв'язку, яких дотримуються фахівці з проблем суспільного розвитку. Насамперед, автор огляду слушно нагадує, що сама тема про взаємозалежність між політичними умовами і економічними успіхами була порушена в епоху „холодної війни”, коли кожен із перших двох світів – соціалістичний і капіталістичний – доводили переваги своїх ідеологічних цінностей і їхній найбільш сприятливий ефект на економічне зростання. У зв'язку з цим варто згадати, що і епоха деколонізації припала на „холодну війну”, що не могло не відбитися на політичній і соціальній філософії правлячих еліт у новопосталих державах. Проведений Р. Пармою огляд окремо зосереджується на тому факті, що після краху соціалістичної системи домінування ліберальної політичної думки не привело у „третьому світі” до процвітання, що змусило багатьох переглянути постулат про пряму залежність економічного розвитку тієї та іншої країни від рівня її демократизованості¹. До цього додамо, що така концептуальна ревізія присутня і в багатьох аналізах ситуацій у ряді колишніх внутрішніх колоній Росії, які свого часу мали квазі-державний статус радянських республік.

Сьогодні концептуальними полюсами у дискурсі про ситуацію у перехідних суспільствах можна виділити демократизацію і модернізацію:

¹ Увагу до концепцій про відсутність прямої залежності між демократизацією суспільства і його економічним зростанням мабуть можна пояснити політичними умовами, у яких існує російська суспільна наука, – прагненням авторитарного режиму у застійній країні переконати і власний народ, і народи колишніх внутрішніх колоній Росії у безперспективності сподівань, що демократія принесе прогрес у майбутньому.

„У центрі уваги дослідників, які сповідують побудовану на ліберальних цінностях теорію демократизації, виявляється взаємна залежність між просуванням демократії і зростанням добробуту. Прихильники теорії модернізації розглядають взаємну залежність у ракурсі ефективності здатності політичних режимів забезпечити економічний розвиток” [2, с. 15]. У рамках дискусії між представниками названих полюсів сформувалися дві логічні конструкції: демократія або сприяє, або не сприяє економічному зростанню і, навпаки, економічне зростання або сприяє, або не сприяє демократії [2, с. 17].

Питання про залежність між демократією і економічним зростанням є частиною більш широкої його постановки – між економічним становищем країн і їхніми політичними інститутами взагалі. Цей другий ракурс застосовувався відносно країн „третього світу” ще у перші роки після деколонізації африканських країн, порівнюючи їх з іншими країнами, що обирали стратегії розвитку, і не припиняє застосовуватись і донині.

Уже перші роки самостійного існування новостворених постколоніальних держав були позначені розчаруванням їх населення через відсутність помітного і відчутного прогресу у соціально-економічному становищі. Зміна політичного статусу цих країн і їхні внутрішні суспільно-політичні трансформації не дали очікуваного результату. С. Гантінгтон пояснював це неналежним ступенем керування країною, але аж ніяк не формою політичного правління. Головною вадою країн перехідного типу він вважав не брак ресурсів, а недостатню міцність суспільних зв’язків і відсутність ефективної, авторитетної, легітимної державної влади [1, с. 20–21].

Пріоритет, що його С. Гантінгтон надавав саме державному управлінню серед факторів позитивного розвитку, вилився у нього в однакові оцінки і тоталітарних комуністичних, і ліберальних західних країн. Він вважав країни обох світів аналогічними за такими рисами, як міцність суспільних зв’язків, легітимність, організованість, стабільність, високий рівень народної згоди разом із легітимністю їхніх політичних систем, єдність громадян і лідерів в уявленнях про характер суспільного інтересу і про ті традиції і принципи, на яких базується життя цієї політичної спільноти. Усього цього, зазначав С. Гантінгтон, позбавлені суспільства в Африці, Азії і Латинській Америці. Там вибори лише викликають руйнівні і часто реакційні сили, підважують системи політичного правління, влада не здатна підпорядковувати собі громадян, забезпечити порядок як запоруку свободи. Говорячи про такі явища суспільного життя у країнах „третього світу”, як загострення економічних і класових конфліктів, масові заворушення, військові перевороти, встановлення деспотій, розмах корупції, неефективність бюрократії, падіння авторитету законодавчих і судових органів, дезінтеграція політичних партій і т. п., С. Гантінгтон пояснював їх як результат швидкої соціальної зміни, швидкої мобілізації нових груп у політичне життя разом з повільним розвитком політичних інститутів, коли соціальні та економічні зміни розширюють горизонти політичної свідомості, збільшують політичні вимоги, підважують традиційні політичні інститути

і авторитети, але темпи політичної організації та інституціоналізації залишаються низькими, наслідком чого стають політична нестабільність і безлад [1, с. 24–26].

Роздуми С. Гантінгтона щодо однакової ефективності тоталітарних і демократичних систем в управлінні країнами певною мірою дисонували з позицією західного світу з ключового питання ідеологічного протистояння між сторонами „холодної війни” – про те, яка політична система краще стимулює економічний і соціальний прогрес. Позицію С. Гантінгтона можна зрозуміти як заперечення переваги будь-якої зі сторін протистояння. Можна припустити, що тут він перебував під впливом популярної на той час теорії конвергенції, яка полягала у передбаченні неминучого набуття соціалістичною і капіталістичною системами взаємної подібності.

Візьмемо головну ідею вченого, що основною причиною кризового стану, приміром, в Африці була відсутність у країнах континенту ефективної системи політичного правління. Переконаливість цього пояснення мала б підтверджуватись універсальністю ситуацій, коли міцний політичний режим скрізь у світі забезпечує соціальний прогрес населення. Між тим неспроможність зовні міцної радянської тоталітарної політичної системи вивести економіку Радянського Союзу із застійного стану, що спричинило розлад і самої системи, і самого Союзу, змушує уважніше придивитися до сутності взаємозалежності між економікою і політикою. У своїй передмові до третього видання на Заході книги С. Гантінгтона (2006 р.) його вихованець, який сам здобув авторитет одного із провідних соціальних філософів сучасності, Ф. Фукуяма зауважив, що „сміливу заяву” її автора про перебування Сполучених Штатів, Великої Британії та Радянського Союзу на одному рівні політичного розвитку „непросто узгодити” з його власними теоретичними положеннями, зважаючи на розпад останнього [3, с. 15].

У нинішніх концепціях, як показав запропонований Р. Пармою огляд, переважає думка, що розвитку економіки сприяє насамперед демократичне правління, в той час як географічні, культурні або релігійні чинники відіграють другорядну роль. Основна заслуга демократичних інститутів в організації економічного зростання – обмеження зловживань владою, забезпечення прав людини, запровадження ринкових відносин і створення тим самим стабілізуючого ефекту, узгодження соціальних і політичних суперечностей, заохочення інноваційних ініціатив, стимулювання накопичення людського капіталу, регулювання розподілу прибутків, забезпечення економічної свободи і політичної стабільності [2, с. 17–20]. Інша точка зору що „демократія не сприяє політичному зростанню”, у дечому продовжує Гантінгтонову позитивну оцінку тоталітарної системи за критерієм ефективності здійснення політичної влади. Прихильники цієї точки зору вказують на вади демократії – постійну політичну боротьбу, повільність у мобілізації ресурсів, наявність хронічного потенціалу нестабільності. Інші концептуальні позиції – „економічне зростання сприяє демократії” і „економічне зростання не сприяє демократії” [2, с. 21–29] – є фактично альтернативним визнанням залежності між політичним правлінням і розвитком економіки.

Фактору недосконалої політичної і управлінської інституціоналізації країн надається пріоритет у багатьох поясненнях економічного і соціального занепаду у країнах, що модернізуються. Приміром, Ф. Фукуяма, звертаючись до досвіду африканських держав, вважає, що є три причини їхньої слабкості: 1) колонізатори не передали африканцям досвіду державного управління, а самі африканські народи не мали власних інституцій державного рівня; 2) особливості фізичної географії регіону – розділеність території тропічними лісами, недостатня судноплавність річок, брак шляхів сполучення давали індивіду широкі можливості уникати владного контролю; 3) штучність утворення етнічних спільнот зусиллями колонізаторів, які налаштовували одні племінні групи проти інших [4, с. 292–297].

Нехтування колонізаторами питаннями створення управлінських інститутів на підвладних їм територіях Ф. Фукуяма характеризує як звичайне „недбальство”, але не навмисне завдання шкоди. Це „недбальство” впливало із малоприбутковості африканських колоній, яка породжувала байдужість до питань про їхній політичний устрій: мовляв, колоніальним адміністраціям було зручніше здійснювати „непряме правління” через тубільну аристократію, ніж створювати вертикаль інститутів, здатних контролювати усі суспільні сфери, у т. ч. економічну. Як наслідок, суспільства зі слабкими державними інститутами пережили занепад тих інститутів, що мали від доколоніальних часів, але на їхнє місце не прийшла адекватна заміна у вигляді сучасних інститутів. Звідси й економічна катастрофа, яка спіткала цей регіон через декілька десятиліть після здобуття незалежності [4, с. 40].

Найскладніше питання під час розгляду взаємодії політики і економіки є встановлення їх причинної взаємозалежності – економічні умови забезпечують ефективність політичного правління чи, навпаки, ефективне політичне правління забезпечує економічну ефективність? Ф. Фукуяма розв’язує цю дилему визнанням, з одного боку, рівнозначності обох чинників, але при цьому визнанням за політико-управлінськими чинниками ролі двигуна цього процесу: „...для успішної модернізації політичні інститути повинні розвиватися паралельно зі зростанням соціального добробуту, соціальними змінами та виникненням нових ідей; такий результат не досягається автоматично як неминучий наслідок в інших аспектах розвитку. Мало того, політичні інститути часто виявляються неодмінними для того, щоб узагалі почалося економічне зростання. Саме їх відсутність ставить хрест на неспроможних або нетривких державах, заганяючи їх у порочне коло конфлікту, насильства і зuboжіння.

Перший і найважливіший інститут, якого бракує нетривким або неспроможним державам, – адміністративно ефективна державна влада. Перш ніж державу обмежувати за допомогою закону або демократії, потрібно, щоб вона з’явилася. А щоб вона з’явилася, потрібно в першу чергу створити централізовану виконавчу гілку та бюрократичну систему” [4, с. 58].

Першорядне, якщо не єдине пояснення залежності економіки від ефективності державного управління Ф. Фукуяма ілюструє прикладом

Нігерії: „Коріння проблем у розвитку Нігерії лежать в інституційній площині; справді, важко знайти кращий приклад слабких інституцій та поганого урядування, що так міцно тримали би народ у бідності. Для трьох основних категорій політичних інституцій – держави, верховенства права та підзвітності – брак демократії не є основною проблемою країни...

Реальний інституційний дефіцит у Нігерії спостерігається в перших двох категоріях: у ній відсутня сильна, сучасна і дієздатна держава; це стосується й відсутності верховенства права, що забезпечувало би гарантії права власності, безпеку громадян і прозорість господарських операцій” [4, с. 329].

Фактору ефективності державного правління надається визначальне місце у системі взаємозалежності між бідністю і суспільними конфліктами. Але, торкаючись цього питання, Ф. Фукуяма не погоджується з думкою С. Гантінгтона, що нестабільність – це насамперед характеристика країн, які модернізуються і перебувають десь на півшляху між бідністю та розвитком. Навпаки, „вони показали, що конфлікти дуже тісно пов’язані із бідністю, будучи її причиною і наслідком одночасно. Майже всі дослідники, які систематично вивчали це явище (Ф. Фукуяма посилається на [5; 6]), доходили висновку, що основна причина конфліктів і бідності – немічність державної влади та інститутів. Таким чином, багато неспроможних або нетривких держав опиняються в пастці ще на старті державотворення: їхні немічні інститути не здатні контролювати насильство, через що населення живе у бідності, яка підточує здатність уряду керувати країною” [4, с. 56].

Тотожну позицію поділяють й інші американські вчені Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон, пояснюючи бідність, наприклад, єгиптян виключно діяльністю вузького кола політичної еліти, яка збагачується за рахунок решти населення: „Справді, Єгипет бідний саме тому, що ним правила вузька еліта, яка організувала суспільство з вигодою для себе за рахунок абсолютної більшості населення. Політична влада була дуже обмежена й використовувалася для збагачення тих, хто її мав” [7, с. 9]. Приклад Єгипту був обраний дослідниками для того, щоб окреслити свою гіпотезу: „Кожне суспільство функціонує в межах набору економічних і політичних правил, сформульованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами. Економічні інститути визначають економічні стимули: здобути кращу освіту, заощаджувати й інвестувати, впроваджувати нові технології тощо. Саме політичний процес визначає, під якими економічними інститутами житимуть люди, і саме політичні інститути окреслюють, як цей процес відбуватиметься. Наприклад, політичні інститути нації визначають здатність громадян контролювати політиків і впливати на їхню поведінку. Це, у свою чергу, визначає, чи політики представлятимуть своїх громадян, нехай і недосконало, чи зловживатимуть наданою їм або узурпованою ними владою задля збільшення своїх статків і досягнення власної вигоди на шкоду громадянам. Політичні інститути включають у себе, але не обмежуються лише писаними конституціями й тим, чи є суспільство демократичним. Вони визначають владу і здатність держави регулювати й керувати суспільством. Необхідно також ширше врахувати чинники, що окреслюють розподіл

політичної влади в суспільстві, особливо здатність різних груп діяти спільно для досягнення своїх цілей чи перешкодження іншим людям у досягненні їхніх... хоча економічні інститути є критичними для руху нації до багатства чи бідності, саме політика й політичні інститути визначають, якими будуть ці економічні інститути” [7, с. 17, с. 42].

Дихотомія прямої залежності суспільного добробуту від ефективності політичних інститутів має право вважатись єдино правильним поясненням, якщо виходити із парадигми однопричинності і однофакторності суспільного розвитку. В такому разі слід зупинитися на факторній дихотомії „ефективне *versus* не ефективне правління” і надавати одному з них визначальну роль. Така дихотомія передбачає або заперечення інших факторів, або зневажання їхнього впливу. В таких інтерпретаціях географічний культурний або освітній фактори оцінюються як мало значимі.

Герменевтична неспроможність географічної гіпотези обґрунтовується її нездатністю пояснити, чому різні країни, які розташовані в одній географічній зоні, досягають інколи цілком протилежного рівня суспільного добробуту, як і те, чому нації у незмінюваних географічних умовах переживали періоди і занепаду, і процвітання. Не так категорично заперечується культурна гіпотеза, оскільки неможливо заперечувати вагу і значення пов’язаних із культурою суспільних норм і їхній вплив на інституційні зміни. Загальним вердиктом щодо ролі культурного фактору є категоричне „ні”, яке обґрунтовується тим, що „ті аспекти культури, що часто виокремлюються, – релігія, національна етика, африканські чи латинські цінності – не мають великого значення для розуміння нерівності у світі й того, як вона утворилася. Інші аспекти – рівень довіри громадян одне до одного чи здатність до співпраці – також важливі, але вони здебільшого є результатом дій інститутів, а не окремою причиною” [7, с. 46–53]. Так само категорично заперечується прямий перехід давніх культурних моделей у сучасну африканську політику. Між тим, давні моделі правління мають виражене етнічне забарвлення, тому зневажання їхньої ролі у політичних системах сучасних країн логічно веде до заперечення етнічного чинника в африканському житті взагалі.

У той же час, присутність різноманітних етнічних спільнот, з яких деякі налічують сотні тисяч а то й мільйони людей, у сучасній Африці потребує пояснення. Ф. Фукуяма вважає африканські етноси переважно явищами, створеними в колоніальний період або консолідованими вже в постколоніальний. Система аргументів для цього така: класичні сегментарні родоводи, або племена, мають виводити своє походження від одного предка, і набір уявлень про силу померлих предків і ненароджених нащадків тримає систему укупі. Сучасні африканські етнічні спільноти не підпадають під це визначення, оскільки кожна внаслідок своєї чисельності вже не може претендувати на наявність спільного предка. Етнічність африканських спільнот пояснюється не примордіалізмом, а конструктивізмом: „Сучасне африканське почуття етнічної ідентичності часто культивувалося колоніальними владами, які вважали деякі групи „боєздатнішими”, а отже, придатнішими в ролі рекрутів до війська. Іноді

це робилося задля налаштування певної групи проти іншої у прагненні зробити обидві поступливішими. Нині одна з головних функцій етнічної ідентичності виявляється у виконанні ролі сигнального пристрою під час клієнтелістського поділу державних ресурсів...” [4, с. 297].

Заперечення примордіальних витоків етнічності африканських спільнот було б справедливим, якби саму етнічну ідентичність можна було б зводити до наявності одного спільного предка і до культу мертвих і ненароджених. Тоді відсутність цих ознак можна було б вважати і відсутністю етнічної спільноти як такої. Сучасна етнологія (соціальна або культурна антропологія) характеризують етнічну ідентичність за значно ширшим набором ознак. При цьому віра в одного предка (кровне родство) вже давно не вважається головною ознакою і підґрунтям існування етнічної спільноти. Таку функцію відіграє ендогамія – укладання шлюбів в середині своєї етнічної спільноти – яка і підтримує уявлення про „спільну кров”. Найбільш виразною етнічною ознакою є мова, яка виконує одночасно імпліцитно інтегруючу і експліцитно диференціюючу функції. За всієї калейдоскопічності етнічної карти Африки у ній виділяються обширні зони споріднених мов. Утворення цих зон могло бути тільки результатом розселення етнічно споріднених груп, тобто просторового мультиплікування „ядерних” етнічних спільнот, що аж ніяк не могло бути результатом зусиль колоніальних адміністрацій, які самі застали мовну, а також і обрядову, культурну та побутову мозаїку як даність. Тривала відсутність політичної єдності носіїв схожих етнічних ідентичностей не може вважатися обґрунтуванням тези про „конструювання” етнічних спільнот колонізаторами, оскільки політизація з точки зору етнології не є обов’язковим атрибутом етнічної ідентичності.

Гіпотезу про невігластво як причину бідності можна було б повністю заперечити лише в тому разі, якщо розглядати фактор бідності без супроводу інших причин і факторів. Те саме можна сказати і про заперечення інших гіпотез – географічної або культурної. І так само можна заперечити, що єдиним фактором бідності країн є неефективність їх політичних інститутів або що тільки політичні інститути дають старт економічному розвитку. Навряд чи можна пояснити причини економічного і соціального занепаду або процвітання тільки однією причиною або фактором. Завжди діє їх сукупність і їх взаємна синергія, яка може бути і позитивною, і негативною.

За результатами порівняльного аналізу ситуацій у різних країнах у просторі (понад 100 країн) і часі (за період останніх 60 років) шведські дослідники А. Кронет і А. Хаденіус вивели нову пояснювальну „модель народного добробуту”, яка полягає у взаємодії трьох інституційних основ: добре функціонуючої демократії, достатніх державних ресурсів і працюючої системи соціального захисту, і усі вони можуть взаємно сприяти, замінити і посилювати одна одну. Загальний підсумок їхнього дослідження полягає у тому, що хоча демократія (народне правління) робить внесок у суспільний добробут, але не прямолінійно. Понад те, на їхню думку, збільшення розміру соціальної підтримки населення більш вірогідне за авторитарних режимів. Хоча, з другого боку, демократія є підсилюючим фактором для державних можливостей, і в цьому сенсі обидва фактори взаємно підсилюють

один одного. Нарешті, посилення соціальної підтримки має тенденцію стимулювати суспільний добробут. У підсумку, кращі умови життя готують ґрунт для зростання вимог з боку громадян щодо розширення соціального захисту, а таке розширення прискорює самопосилення розвитку. Причому така модель може мати місце як у демократичних, так і у авторитарних державах [8, с. 705–724]. Такий підсумок у чомусь перегукується з Гантінгтовою „нейтральністю” під час оцінки ролі політичних інститутів у демократичних і тоталітарних країнах. У той же час, не можна не визнати, що авторитарні або тоталітарні режими спираються на жорстку вертикаль влади, якою швидше і ретельніше виконуються політичні рішення, у т.ч. щодо соціального захисту. Це дослідження також застерігає від спокуси однопричинного пояснення успіхів або невдач соціально-економічного розвитку тільки ефективністю або неефективністю політичних інститутів.

Якщо виходити із прямої взаємної залежності між рівнем демократії і рівнем соціально економічного розвитку, то і тут, коли йдеться про пояснення браку демократії у транзитних країнах, не можна все пояснити якоюсь однією причиною. Можна, звісно, розмістити ці причини за ієрархічним принципом, однак кожен такий ієрархічний список відбиватиме концептуальні уподобання його автора. І в цьому разі завдання полягає не у встановленні адекватності причинної ієрархії, а у визнанні того факту, що усі причини і чинники демократичного занепаду взаємно пов’язані.

Безумовно, справедливим є судження, що, приміром, африканська демократія є ілюстрацією парохіально-учасницької політичної поведінки, свого часу проаналізованої Г. Алмондом, який пояснював її відсутність громадянського суспільства. Коли ж вести мову про історичні причини парохіальної культури та, як наслідок, нестійкості демократії, то варто погодитися з тим, що їх було декілька. З одного боку, це було тривале безправне становище індивідів, у африканському прикладі – работоргівля, яка велася протягом більш як трьох століть і призвичаїла населення до політичного безправ’я, до звички жити, не будучи суб’єктами політичного процесу, із власними демократичними установками. З другого боку, це традиціоналізм, що виявляється у відданості африканців примітивним культурам, віруванням та традиціям. Нарешті, це брак досвіду життя в умовах суверенітету і самостійної організації управління своїми країнами [9, с. 52–57]. Аналогічними причинами зумовлене домінування парохіальної культури і у пострадянських країнах.

Кожен із чинників, у тому числі політичний, проявляють себе у вигляді людських практик. Якщо виходити із того, що ефективно політичне управління полягає у створенні та/або заохоченні інститутів, число діяльністю забезпечується економічне піднесення, а саме це створення є вимушеним результатом політичної боротьби, то неминуче доведеться визнати вирішальну роль людського чинника, оскільки політичні інститути, як принципи організації політичного життя, своїм практичним уособленням мають політичні інституції – конкретні установи, організації, структури, об’єднання тощо, наповнені живими людьми, які і здійснюють політику. Тому слід погодитися, що „бідні країни бідують через вибір можновладців,

який створює бідність. Вони діють неправильно не через помилки або незнання, а навмисно. Щоб зрозуміти це, потрібно вийти за межі економіки й експертного знання щодо того, "як найкраще зробити", і замість цього досліджувати, як реально приймаються рішення, хто їх ухвалює і чому ці люди вирішують робити саме те, що роблять. Це і є дослідженням політичної боротьби й політичних процесів" [7, с. 52–63].

Коли ретельно придивитися до людського фактору, то навряд чи можна оминати усі ідентичності тих, хто здійснює управління країнами, – освітню, культурну, етнічну (часто вкупі з релігійною) та інші. Йдеться про такі риси правлячого класу, як сила національних/етнічних почуттів його представників, рівень їхньої освіченості, моральності і природного управлінського таланту. Без аналізу правлячого класу будь-якої країни за цими параметрами неможливо пояснювати причини ефективності/неефективності політичного правління.

Так само не можна проігнорувати рудименти етнічної психології, якими підтримуються неопатримоніальні стосунки після деколонізації. Сила цих рудиментів впливає зі суперечливого тренду психології звільнених народів: з одного боку, прагнення відродження своєї ідентичності часто виливається в апологетику традиційних цінностей, які є переважно комуналістськими, а з другого боку, відбувається спалах очікувань скорого переходу до модерного способу життя. Так, у Африці поєднання цих двох суперечливих тенденцій вилилось у поширення на першому після деколонізації етапі концепцій „специфічного африканського соціалізму” авторства таких діячів, як Кваме Нкрума (Гана), Леопольд Сенгор (Сенегал), Джуліус Ньєрере (Танзанія), Модібо Кейта (Малі), Секу Туре (Гвінея), в основі яких лежала доктрина так званого „негрітюдю”, яка була апологією традиційних африканських форм суспільного життя. Практичним утіленням цих концепцій було встановлення низки „сильних” політичних режимів радянського зразка, які на практиці виявлялися корумпованими і байдужими до соціальних проблем населення. А повалення деяких з них шляхом воєнних переворотів і встановлення ще більш „сильної” влади військових хунт призводило до аналогічних результатів, оскільки і військові були так само носіями традиційної психології і заохочували у населенні звичку миритись із пануванням „великих людей” з тією різницею, що раніше цими людьми була племінна аристократія, потім європеїзовані інтелектуали, а тепер вихованці сучасних військових закладів.

Легітимація авторитаризму і диктатур засобами культивування „етнічної специфіки” відбувалась і в ряді пострадянських країн. Навіть у національному відродженні промислово розвинутих країн присутня певна апологетика доколоніального минулого, яка збуджує історичну ностальгію за ним як за якимось „золотом віком” у соціальних стосунках, між тим як насправді саме на домодерному етапі укорінювалися патерналізм, культ „великих людей”, звичка покладати саме на них, а не на себе, відповідальність за соціальні умови тощо, з якої народилась інша звичка – підкорюватись їм, залишаючись пасивним об’єктом суспільного життя. Можна звернути увагу, приміром, на апологетику в Україні Запорозького

козацтва, яке на масовому рівні ототожнюється з усім козацтвом України. Апологія є своєрідною „ностальгією за небаченим”, породженою спогадами про особливу військову звичаю запорожців, завдяки якій нинішнє покоління отримало у спадок збережену ними національну територію. І слід визнати велику роль героїзованого образу запорожця у спалаху національного патріотизму під час російського вторгнення. Між тим, значно більшу роль у захисті української території у середньовіччі відіграло подніпровське козацтво, яке мало кращу військову організацію і озброєння і, до того ж, було значно чисельнішим. Якщо у подніпровському козацтві жевріли, хай згодом і згасли, хоч якісь паростки переходу до відносин, притаманних новому часу, то Запорозжя так і залишилося рудиментом воєнної демократії, яка походила з варварських часів, і в цьому сенсі залишалася гальмом з погляду історичного темпо-ритму українського розвитку.

Коли йдеться про політичний порядок як першооснову економічного процвітання і соціального добробуту, то треба мати на увазі, що сам термін „порядок” у сенсі режиму функціонування політичної системи має подвійне значення: з одного боку, це „проєктний режим”, визначений правовими актами, тобто такий, яким його хотіло б відчувати суспільство і який „повинен бути”; з другого боку, це реальний „робочий режим”, тобто те, як система у процесі функціонування відхиляється від „проєкту”. Така девіація стає можливою внаслідок того, що сам політичний режим може бути і конституційованим „режимом-порядком”, і сукупністю конкретних правителів, тобто „режимом-структурою” [10]. Ті, хто входить до нього, і задають ту або іншу якість „робочому режиму” політичної системи, її інститутам та інституціям.

Доброчесне політичне невігластво чи злий політичний умисел?

Переконливою ілюстрацією розбіжності між „робочим” і „проєктним” режимами функціонування політичної системи була, приміром, різниця відмінність між радянськими конституціями і радянським політичним правлінням. Його виключно централізований характер у сталінському СРСР показав, що від сильних державних інститутів та інституцій може залежати успіх модернізаційних виробничих проєктів, але не обов’язково суспільний добробут. Тим не менше, комуністичні режими приваблювали С. Гантінгтона їхньою монолітністю і непохитністю. Хай вони і не забезпечують свободи, вважав він, але вони забезпечують порядок. Цей порядок С. Гантінгтон вважав ознакою подолання політичного відставання. Політичний порядок у такій парадигмі полягав в організації державного управління, недопущенні соціальних конфліктів і насильства. Головною заслугою комуністичних і радикальних режимів С. Гантінгтон називав досягнення суспільної єдності шляхом встановлення порядку, розв’язання суперечок, висунення авторитетних лідерів, що дозволяло об’єднувати різні групи суспільства. Досягнення суспільної єдності засобами твердого політичного правління оцінювалося ним як найкращий шлях під час переходу від простого політичного суспільства, єдність якого може ґрунтуватися на спільній етнічності або релігії, до складного неоднорідного суспільства, у якому, крім угруповань, об’єднаних етнічністю, расою або релігією,

виникають угруповання за класовою, професійною або освітньою ознакою. Інші переваги централізованої держави, які втілені у сильному політичному правлінні, полягають, як вважав С. Гантінгтон, у тому, що вона забезпечує участь широкого кола суспільних груп у функціонуванні політичної системи, забезпечуючи таким чином легітимність реформ [1, с. 27, 142–143].

Для розуміння залежності суспільної стабільності від міцності і твердості політичних інститутів не буде зайвим згадати парадигму переходу суспільства від низького до високого рівня політичної інституціоналізації, як її уявляв С. Гантінгтон. Головний критерій переходу з одного рівня інституціоналізації на інший — це ступінь залучення населення до політики: на нижчому рівні політика — це справа тільки правлячої еліти, на середньому рівні в неї включаються середні класи, на вищому рівні до двох попередніх класів залучаються також широкі маси населення. Разом з тим, ця парадигма, як визнавав сам С. Гантінгтон, далеко не завжди збігається з політичною дійсністю: суспільство з низьким рівнем політичної інституціоналізації і політичної активності населення може виявитися більш стабільним, ніж суспільство з високим рівнем одного та другого. Із цієї непрямой залежності випливає виділення двох видів політичних систем: перший, де рівень політичної активності населення є вищим за рівень політичної інституціоналізації, і другий, де рівень політичної інституціоналізації є вищим за рівень політичної активності населення. Політичні системи першого виду, де політична активність здійснюється поза інститутами, а суспільні групи входять у політику, не пройшовши політичної соціалізації, є преторіанськими, а системи другого виду — громадянськими [1, с. 86–88]. У суспільстві другого виду малоімовірно, щоб ним правила одна суспільна група, бо там інститути, незалежні від тих сил, які самі їх і створили, вкорочують подібні претензії, аби домінування однієї групи були поєднуваними зі згодою інших. Відповідно, тут не може бути місця і домінуванню особистих уподобань: „У суспільстві сучасному і складному, з великою різноманітністю суспільних сил індивідом з будь-якої суспільної групи доводиться вносити суттєві зміни у свою поведінку, свої цінності і свої установки у процесі приходу до влади засобами політичних інститутів суспільства. Може статися так, що їм доведеться відвикнути від багато чого із того, чому вони навчилися у сім'ї, етнічній групі і суспільному класі, і адаптуватися до повністю нового кодексу поведінки” [1, с. 90].

Загальний огляд конституцій, наприклад, африканських постколоніальних держав дозволяє стверджувати, що евристично їхні політичні системи мали б функціонувати як уповні громадянські, з політичними та економічними інститутами, здатними забезпечувати рух до процвітання. Однак процес функціонування цих систем у „робочому режимі” привів до розділення їхніх інститутів на екстрактивні та інклюзивні: перші є такими, що відсторонюють більшість населення від участі у політичному житті і роблять політику справою винятково еліти, а другі, навпаки, відкривають можливості для участі у політиці усіх суспільних груп. Екстрактивністю або інклюзивністю політичних інститутів визначається і характер економічних інститутів. У першому випадку ті, хто здійснює владу, використовують її

у своїх егоїстичних інтересах і для власного збагачення, а не на користь суспільства, роблячи їх екстрактивними. Натомість інклюзивні економічні інститути відзначаються здатністю заохочувати великі маси людей до участі в економічній діяльності, утверджувати пошану до приватної власності, стимулювати зростання продуктивності й добробуту. Вони створюють інклюзивні ринки, забезпечують конкурентне середовище, відкривають шлях до технологій та освіти, які є головними рушіями процвітання [7, с. 70–73].

Якщо виходити із презумпції провідної функції політики щодо економіки, а не навпаки, як це стверджувалося у марксистській традиції, то не може бути заперечень тому, що „безпека прав власності, закон, публічні послуги і підтримка свободи укладати договори й здійснювати обмін лежать на державі, на інститутах зі здатністю примусово підтримувати порядок, запобігати крадіжкам і розбою та забезпечувати виконання договорів між приватними особами. Щоб добре функціонувати, суспільство потребує й інших публічних послуг: доріг і транспортної мережі для транспортування товарів; публічної інфраструктури для розвитку економічної діяльності; а також певних основних правил і норм для запобігання шахрайству і злочинам. Хоча значна частина цих публічних послуг може надаватися ринком і приватними особами, рівень координації для здійснення цієї діяльності у великих масштабах безпосередньо вказує на потребу існування центральних повноважних органів. Отже, держава неминуче тісно пов'язана з економічними інститутами, як сила, що підтримує закон і порядок, захищає приватну власність і часто виступає головним провайдером публічних послуг. Інклюзивні економічні інститути потребують і використовують державу” [7, с. 69]. Згідно з цією парадигмою саме держава та її політичні інститути є відповідальними за процвітання країни і неефективні та непрофесійні дії її інститутів є якщо не єдиною, то основною причиною економічного і соціального занепаду.

Залишаючи осторонь онтологічне питання про взаємну залежність між економікою і політикою², все ж таки варто мати на увазі, що і політичні, і економічні інститути функціонують у вигляді інституцій – органів державної влади, суб'єктів економічної діяльності, політичних організацій і т. п., і кожна з них наповнена певним соціальним субстратом – конкретними людьми зі своєю життєвою філософією, самоідентифікацією, культурними уподобаннями, моральними принципами, рівнем суспільної відповідальності і т. д. І коли йдеться про ефективність або неефективність державного правління, то говорити треба в першу чергу про тих, хто ухвалює політичні рішення, і про тих, хто імплементує їх практичними діями. При цьому не можна забувати і про тих, хто тримає у своїй руках бізнес, про такі питання, як рівень їхньої готовності підкорятися політичним інститутам, одночасно вимагаючи від цих інститутів максимальної лібералізації ринку.

² Парадигма, у якій саме характер політичних інститутів визначає характер економічних інститутів, є дзеркальною протилежністю марксистській парадигмі, у якій саме економіка є базисом політичної діяльності. Дискусії щодо ієрархії взаємовідносин між економікою і політикою і спроби встановити обов'язкову підпорядкованість однієї іншій можуть у підсумку звестися до відомої полеміки про яйце і курку.

Безумовно, соціальний субстрат політичних інститутів та інституцій не є безпосередньою причиною позитивних або негативних результатів державного правління. Але він є фактором, спроможним змусити причину діяти у будь-якому напрямі – як позитивному, так і негативному. Інакше кажучи, об'єктивні історичні причини можуть мати меншу вагу, ніж вправність конкретних правителів і конкретних виконавців. На значення цього фактору звертає увагу Ф. Фукуяма, пояснюючи негативну роль політичних інститутів африканських країн у їх постколоніальній історії: „Незалежність від колоніального панування відкрила можливості для появи нових еліт, які в основному склалися з класу освічених міських жителів, близьких до колоніальних адміністрацій, не маючи надійної соціальної бази, як її мала земельна аристократія, не беручи участі у капіталістичній економіці, хай і невеликого масштабу, багато хто з них вважав саму державу своїм основним шляхом до процвітання. Тому лідери й без того не надто спроможних політичних утворень "фарширували" їх працівниками по-родинному, через патронаж, значно збільшуючи розміри апарату і ослаблюючи його здатність надавати реальні послуги. Політика набула вигляду змагання, конкуренції за захоплення держави і її ресурсів різними групами, що вишиковувалися у черги за своїм правом "посьорбати з корита". У таких умовах не могло бути жодної постійної бюрократії, спроможної представляти широкі загальні інтереси або дисциплінувати еліти, змушуючи їх грати за економічно раціональними правилами” [4, с. 389].

Саме ці прошарки у транзитних постколоніальних країнах створюють там екстрактивні політичні та економічні інститути, використовуючи їх на власну користь. Так, у Африці вони продовжили життя „подвійної економіки”, створеної колонізаторами: сучасна, заснована на передових технологіях промисловість у містах, і технологічно відсталий традиційний сектор у сільській місцевості. Еволюція цієї економіки, наприклад, у Південно-Африканській Республіці мала наслідком створення резервуару дешевої робочої сили – тенденцію, яка після деколонізації тільки посилювалася [7, с. 225–233]. Така тенденція спостерігалася скрізь у Субсахарській Африці: „Розвиток політичних і економічних інститутів у багатьох африканських колоніях вказував, що замість створення критичного збігу обставин для вдосконалення своїх інститутів незалежність відкрила двері для безпринципних лідерів, які перехопили й посилили екстрактивний характер європейських колонізаторів. Політичні стимули, створені цими структурами, впровадили політику, яка відтворювала історичні умови незабезпечення й неефективності прав власності в умовах держав із потужними абсолютистськими тенденціями з одночасним браком централізованої влади на своїх територіях” [7, с. 105].

Екстрактивні політичні інститути мають результатом своєї діяльності утворення у транзитних постколоніальних країнах типу правління, який дістав назву „неопатримоніалізм”. Суть цієї системи – зосередження коштів, отриманих від використання природних ресурсів (природної ренти), у руках невеликої елітної групи, учасники якої розподіляють прибутки серед своєї клієнтури. Основні ознаки такого типу правління: 1) персоналізація влади і

незмінюваність перебування при ній, створення харизми „великої людини” на всіх владних щаблях і секторах; 2) створення кожною „великою людиною” своєї соціальної бази у вигляді клієнтелістськи залежного бюрократичного апарату, що рекрутується за етнічною ознакою 3) державна неспроможність надавати публічні послуги, стягувати податки і використовувати їх на соціальні сфери, нездатність силою підтримувати порядок; 4) кадровий голод, управлінські помилки. Наслідком неопатримоніального правління є нездатність „режимів-структур” у транзитних країнах здійснювати раціональну політику [7, с. 292].

Неопатримоніалізм заслуговує на осуд, але не меншою мірою потребує пояснення причин свого виникнення, тобто пошуку відповіді на запитання, чому політична діяльність у деяких суспільствах веде до інклюзивних інститутів, що стимулюють економічний розвиток, тоді як політичні дії абсолютної більшості країн протягом усієї історії привели і приводять сьогодні до екстрактивних інститутів, що стримують економічне зростання [7, с. 76]. Такого роду запитання виникають стосовно більшості транзитних країн. Відповідь на них не може полягати в однопричинному поясненні. Безумовно, політичні інститути здатні визначати якість економічних інститутів. З другого боку, робота самих політичних інститутів підпорядковується інтересам тих, у чиїх руках економіка, хто володіє виробництвами, де даються робочі місця населенню, в інтересах якого в ідеалі мали б діяти політичні інститути. Знову слід наголосити на тому, що будь-які інститути виникають і діють у певному суспільному середовищі, яке є не просто споживачем наслідків функціонування інститутів, а учасником їхнього створення – або своєю активною участю у політиці, або мовчазною згодою з тим, що зроблено політично активними групами.

Існує безліч прикладів того, як економічна діяльність глав держав та урядів постколоніальних країн зашкоджує якості суспільного середовища. Приміром, у Гані перший президент Кваме Нкрума пояснював свої рішення, які не відповідали економічній доцільності, необхідністю вести політичну гру. Суть його політичної гри не відрізнялася від тієї, що її вели лідери інших африканських країн. Для того, аби здійснювати економічну політику, необхідно мати владу, а це у демократичному суспільстві неможливо без підтримки більшості населення. Звісно, Кваме Нкрума постійно боявся суспільної мобілізації, спрямованої проти нього. Через це він усіяко гальмував створення середнього класу приватних власників, які могли б стати ядром такої мобілізації. Створюючи такі перешкоди, Кваме Нкрума хотів залишитися послідовним у впровадженні соціальних ідей, якими він зваблював більшість населення. Наслідком була парадоксальна політика заохочення іноземного капіталу і стримування національного бізнесу, який потенційно був політично небезпечним. Інший парадокс – хоча Кваме Нкрума боявся суспільної мобілізації, але при цьому не наважувався використовувати загальнодержавні інститути для запобігання їй через відсутність у Гані єдиної нації з єдиною мовою, спільною історією, релігією та ідентичністю [7, с. 82, 349–353].

Якщо визнається, що брак національної єдності заважає політичним інститутам у створенні інклюзивних економічних інститутів, то потрібно визнати вагомість фактору несхожості різних етнічних спільнот, з яких має складатися нація новоутворених держав. Тому навряд чи можна погодитися з категоричністю, що „не географія, не культура і не невігластво громадян чи політиків утримує Конго (список країн можна продовжувати – *авт.*) у бідності, а екстрактивні економічні інститути” [7, с. 82–83]. І самі інститути, і політичні інституції, які представляють їх на практиці, створюються людьми з певною ідентичністю, психологією, набором цінностей і т. д.

Звісно, ідентичність особи поліхромна. Етнічна ідентичність є однією поряд з іншими. Вона не є визначальною в періоди стабільного розвитку, але може ставати такою під час кризового стану і в ситуаціях боротьби за владу – боротьби, яка стає тим більш гострою, чим гострішою стає криза.

Зокрема, з уваги Ф. Фукуями не випала та обставина, притаманна клієнтелізму, що саме етнічна належність виступає зручним маркером і водночас механізмом взаємних зобов'язань патрона і клієнта, гарантує кандидатам на виборах підтримку виборців, як і готовність кандидата виконувати свої обіцянки після виборів. Як наслідок, держави стають слабкими в етнічному сенсі, втрачають легітимність, оскільки лояльність громадян своїй області, етнічній спільноті або релігійній общині є значно більшою, ніж центральній владі [4, с. 228–229]. Цей висновок, виведений зі спостережень за африканською ситуацією, можна поширити на майже усі перехідні суспільства.

Усі транзитні країни стояли і стоять перед необхідністю розв'язати історично об'єктивну проблему – подолати і сам клієнтизм, і його етнічне або кланове вираження. Вже після перших років спостереження за політичною ситуацією в африканському регіоні С. Гантінгтон привернув увагу до неминучих труднощів в організації політичного правління у країнах, що здобули національну незалежність. Найбільша складність полягала у переході від авторитарного стилю правління (авторитарним правителем міг бути представник і колоніальної, і традиційної еліти) до плюралістичного правління, у якому мають брати участь різноманітні групи суспільства. Найбільша проблема для плюралістичного суспільства – досягнення єдності: „...у суспільстві, для якого притаманна більша різноманітність і структурна складність, жодна окрема суспільна сила не може керувати самотужки, а тим паче забезпечити єдність, якщо не створить політичних інститутів, які хоча б почасти існуватимуть незалежно від суспільних сил, які їх породили... У хоч трохи складноорганізованому суспільстві відносна могутність груп постійно змінюється, тому, щоб підтримувати його єдність, влада кожної групи повинна бути реалізована через політичні інститути, які стримують, пом'якшують і переорієнтовують її так, щоб панування однієї політичної сили було сумісним із єдністю багатьох суспільних сил”. Фундамент єдності такого суспільства – поєднувані інтереси, спільні принципи і обов'язки, які виходять за межі традиційних родових або племінних зв'язків, які для людини не є безпосередніми, а стосуються чогось зовнішнього для них, до спільних принципів, традицій, міфів, мети або кодексу поведінки [1, с. 28–29].

До кола інтересів, якими об'єднується населення країни, входить значно більше питань, ніж тільки створення ефективних політичних інститутів. Сподіватися на них як на єдиного актора, здатного вивести країну зі стану стагнації і забезпечити трансформаційний перехід, так само наївно, як і сподіватися, що соціально-економічний поступ може бути автоматично забезпечений запровадженням демократичних форм суспільних зв'язків і правил вільного ринку. Досягти ефективності політичного правління і державного управління можна лише наповненням інститутів суспільства якісним соціальним субстратом, тобто високого рівня політиками, управлінцями і лідерами великого бізнесу. За відсутності належної якості цієї тріади на політичну арену можуть виходити інші суспільні актори – як громадянського, так і преторіанського типу.

Питання про парадигмальні засади аналізу причин соціально-економічних криз у транзитних країнах залишається одним із ключових під час побудови теоретичних конструкцій суспільно-політичного розвитку світу. Однопричинне пояснення природи криз тільки вадами політичного правління може принести у наукові аналізи хибний матричний підхід, яким пояснення спрощується, але при цьому ігнорується безліч факторів, якими зумовлюється якість правління, навіть коли пояснення соціально-економічного занепаду зводиться саме до нього. Врешті-решт, навіть самонароджене політичне правління потребує мовчазної згоди населення, а сформоване волею населення взагалі є продуктом його вибору, який зумовлюється не тільки політичною, а й іншими ідентичностями людей. Враховуючи максимально виявлену кількість причин ефективного або не ефективного правління, дослідник оберігає себе від небезпеки підпасти під владу спрощених дихотомічних схоластичних схем, чії пояснення можуть бути переконливими тільки стосовно окремих суспільно-політичних ситуацій. Інша небезпека таких схем, що вони відволікають увагу від загальної картини суспільства і від питання про відповідальність усіх його базових сегментів – бізнес-класу, політичних партій, профспілок і т. д. Парадигма пояснення кризового стану суспільства тільки неефективністю політичних інститутів на практиці може перетворитися для самого суспільства на індульгенцію, якою знімається провина за власні невдачі, і на консервацію екстернальної психології, яка увільняє від відповідальності і за свою долю, і за майбутнє країни.

Бібліографічні посилання

1. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат, 2019. 448 с.
2. Парма Р. В. Политические институты и экономический рост: исследования взаимосвязи. *Политическая наука*. 2021. № 2. С. 13–41.
3. Фукуяма Ф. Передмова. *Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах* / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат, 2019. С. 11–17.
4. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал, Р. Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 608 с.
5. Easterly W. Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*. 2001. No. 4. P. 687–706.

6. Fearon J., Latin D. Insurgency and Civil War. *American Political Science Review*. 2003. No. 1 (February). Vol. 9. P. 75–90.

7. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Олександра Дем'янука. Київ : Наш формат, 2016. 472 с.

8. Cronet A., Hadenius A. Institutional Foundations of Global Well-being: Democratic State-Capacity and Social Protection. *International Political Science Review*. 2021. Vol. 42. No. 5 (November). P. 705–724.

9. Еремін В. Основные препятствия процессу демократизации политических режимов в африканских странах. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов*. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН. С. 52–57. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

10. Майборода О. „Режим-порядок” і „режим-структура” у політичній системі. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 52–69.

References

1. Hantington S. Politychnyi poriadok u minlyvykh suspilstvakh / per. z anhl. T. Tsybal. Kyiv : Nash format, 2019. 448 s. (Political order in changing societies).

2. Parma R. V. Politicheskie instituty i ekonomicheskij rost: issledovaniya vzaimosvyazi. *Politicheskaya nauka*. 2021. No. 2. S. 13–41. (Political institutions and economic growth: researches on inter-connections).

3. Fukuiama F. Peredmov. *Hantington S. Politychnyi poriadok u minlyvykh suspilstvakh* / per. z anhl. T. Tsybal. Kyiv : Nash format, 2019. S. 11–17. (Preface).

4. Fukuiama F. Politychnyi poriadok i politychnyi zanepad. Vid promyslovoi revoliutsii do hlobalizatsii demokratii / per. z anhl. T. Tsybal, R. Kornuta. Kyiv : Nash format, 2019. 608 s. (Political order and political decay. From the industrial revolution to the globalization of democracy).

5. Easterly W. Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*. 2001. No. 4. P. 687–706.

6. Fearon J., Latin D. Insurgency and Civil War. *American Plitical Science Reiew*. 2003. No. 1 (February). Vol. 9. P. 75–90.

7. Adzhemoglu D., Robinson Dzh. Chomu natsii zanepadaiut? Pokhodzhennia vlyady, bahatstva i bidnosti / per. z anhl. Oleksandra Dem'ianchuka. Kyiv : Nash format, 2016. 472 s. (Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty).

8. Cronet A., Hadenius A. Institutional Foundations of Global Well-being: Democratic State-Capacity and Social Protection. *International Political Science Review*. 2021. Vol. 42. No. 5 (November). P. 705–724.

9. Eremin V. Osnovnye prepyatstviya processu demokratizacii politicheskikh rezhimov v afrikanskih stranah. *Materialy XVI Vserossijskoj shkoly molodyh afrikanistov*. Moskva, 28–29 noyabrya 2017 goda. Federalnoe agentstvo nauchnyh organizacij. Institut Afriki Rossijskoj Akademii nauk. Nauchnyj sovet po problemam stran Afriki RAN. S. 52–57. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf (The main obstacles to the process of democratization of political regimes in African countries).

10. Maiboroda O. „Rezhym-poriadok” i „rezhym-struktura” u politychnii systemi. *Politychni doslidzhennia*. 2021. No. 1. S. 52–69. („Regime-order” and „regime-structure” in political system).

Стаття надійшла до редакції 07.07.2022

Категорія „політична участь” у західному політологічному дискурсі: еволюція та сучасний стан

Анна Бучинська,
аспірантка,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Anna Buchynska,
PhD Student,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-1850-3605
buchynska.anna@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто підходи до трактування концепції політичної участі. В основу дослідження взято наукові доробки теоретиків західної політичної думки, які зробили вагомий внесок у вивчення цього суспільно-політичного явища. Доведено, що соціально-економічні зміни, стрімка демократизація, розвиток інформаційно-комунікативних технологій та безліч інших факторів впливають на суспільство, змінюючи його ставлення до політики в цілому та ролі громадянина в процесі прийняття політичних рішень. Відповідно до цього виникає потреба наукового вивчення категорії політичної участі; чинників, які впливають на залучення громадян; форм та типів участі; причин політичної апатії та недовіри. Незважаючи на те, що наразі не існує уніфікованого визначення категорії політичної участі, адже все частіше виникають

нові типи активності громадян, які спонукають науковців розглядати їх як різновиди вищезазначеного явища, в статті проаналізовано генезис предмета вивчення та новітні форми політичної участі в межах західної політичної теорії. Разом з тим, виокремлено традиційні та сучасні форми політичної участі.

Зокрема, доведено, що поняття політичної участі виходить за рамки звичних підходів його трактування середини ХХ століття. Зазначено, що якщо ранні дослідження форми політичної участі насамперед стосувалися голосування, то зараз вони присвячені вивченню неелекторальних форм участі, які дають громадянам більше можливостей контролювати політиків. Відповідно до проведеного дослідження автор доходить висновку, що неінституалізовані форми політичної участі стають дедалі популярнішими, особливо серед молоді, а інформаційно-комунікативні технології надають можливостей їх конвертації в онлайн простір, нівелюючи грань між споживачем та творцем інформації, що призводить до витіснення традиційних форм політичної участі.

Ключові слова: політична участь, електоральна участь, голосування, онлайн участь, форми політичної участі.

The concept of political participation within western political thought: evolution and current status

Abstract. The article explores the approaches to interpreting the concept of political participation. The research is based on the scientific works of western political thought theorists, who made a significant contribution to the study of this socio-political phenomenon. It was proved that socio-economic changes, rapid democratization, the

development of information and communication technologies along with many other factors have influenced society, changing its attitude to politics in general and the role of the citizen in political decision-making. Therefore, there appeared a need for scientific study of the category of political participation; factors influencing the involvement of citizens; forms and types of participation; reasons for political apathy and mistrust. Despite the fact that currently, there is no unified definition of political participation, as new forms of citizen activity that encourage scholars to view them as a form of political participation are increasingly emerging, the article analyzes the genesis of the subject of study and the modern forms of political participation within western political thought. At the same time, traditional and modern forms of political participation are distinguished.

It has been determined that in the mid-twentieth century, the concept of political participation goes beyond the usual approaches. If earlier, when researching forms of political participation, first of all were singled out voting, now they emphasize that it is non-electoral forms of participation that give citizens more opportunities to control politicians. According to the conducted research, the author comes to the conclusion that non-institutionalized forms of political participation are becoming increasingly popular, especially among young people, while information and communication technologies make it possible to convert them into an online space, increasingly blur the line between consumer and creator of information, leading to the displacement of traditional forms of political participation.

Key words: political participation, electoral participation, voting, online participation, forms of political participation.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Політична участь громадян – це одна з передумов демократичного розвитку держави. Конституційно закріплені базові засади залучення громадян до політичного життя суспільства не обмежуються участю у виборах або ж референдумах, адже громадяни мають право справляти безпосередній вплив на артикуляцію суспільно-політичних проблем, підготовку та реалізацію державних рішень, а також контролювати процес їх виконання. Через це в політичному житті суспільства постійно виникають нові форми політичної участі. Деякі з них переходять в онлайн простір, інші стають менш популярними, як-то електоральна участь, а деякі взагалі зникають.

Найбільший внесок у наукове дослідження передумов, форм та типів політичної участі було зроблене представниками західної політичної думки. Це можна пояснити існуванням стабільної та багаторічної традиції участі більшої частини населення в політичному процесі країни та наявності сприятливих умов для проведення різноманітних соціально-політичних досліджень за ініціативи представників державної влади. Зважаючи на історичні особливості України, яка в минулому столітті була відмежованою від західноєвропейського наукового співтовариства, а політична участь суспільства мала декоративний характер, вивчення цього явища перебуває на недостатньо дослідженому науково-теоретичному рівні. Тому виникає потреба в аналізі генезису предмета вивчення та характеристик новітніх форм політичної участі в межах західної політичної теорії.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні та емпіричні засади досліджень політичної участі обґрунтовані в працях Л. Мілбрата,

С. Верби, Н. Ная, Г. Перрі. В свою чергу, М. Каазе та А. Марш досліджували випадки неконвенційної політичної участі. Праці Дж. Нагеля були присвячені вивченню діяльнійсної концепції залучення в політику, в той час як Х. Макклоскі обґрунтовував психологічні аспекти політичної участі. Дж. Мойзер, Н. Дей виокремили неелекторальні типи політичної активності. Дослідники Ян ван Дес, Р. Далтон, Дж. Осер, Я. Теохаріс досліджують сучасні форми політичної участі.

На думку німецьких учених Я. Теохаріс та Ян ван Дес, відповідно до тематики наукових публікацій можна прослідкувати, як змінювалися підходи до трактування поняття політичної участі. Зокрема, з 1940-х років П. Ф. Лазарсфельд, Б. Берельсон [1] політичну участь ототожнювали з голосуванням, агітацією, партійною або виборчою активністю, налагоджуванням контактів з чиновниками. С. Верба та Н. Най [2] на початку 1970-х років досліджували пряму взаємодію між громадянами, політиками та урядовцями. С. Барнес та М. Каазе [3] вивчали різні форми протесту, А. Мелуччі [4] досліджував типи соціальних рухів. На початку 1990-х років поступово зникаюча межа між розрізненням політичної та неполітичної сфери життя приводить до того, що нові форми громадянської діяльності, а саме: волонтерство, активні дії щодо розв'язання локальних проблем, визнаються новими проявами політичної участі, дослідженню яких присвячені роботи Р. Патнема [5]. У новому тисячолітті до форм політичної участі відносять ті, що відзначаються особистісними життєвими перевагами та акцентовані на вираженні моральних та етичних переконань, зокрема – це бойкот, відмова купувати певні товари „consumer power”, які аналізують М. Мішлеті [6] та Дж. Де Мур [7]. До майже нескінченного переліку форм політичної участі варто додати і ті, які стали доступними з розвитком інформаційно-комунікативних технологій, зокрема соціальних медіа, які досліджують Дж. Ерл та К. Кімпорт [8], Л. Бенет та А. Сергербер [9] – поширення політичного контенту та використання соціальних мереж задля мобілізації інших людей для досягнення певних політичних цілей [10, с. 18–21]. Таке різноманіття підходів до вивчення поняття політичної участі відображає багатогранність цього явища, демонструє еволюцію переходу від більш загальних до конкретних форм політичної участі.

Працюючи над науковим дослідженням, ми ставили за мету проаналізувати еволюцію трактування категорії „політична участь” у західному політологічному дискурсі й окреслити сучасні підходи до визначення цього поняття. Відповідно до мети завдання статті полягає у виокремленні традиційних та сучасних форм політичної участі; аналізі мотивів, якими керуються громадяни, долучаючись до суспільно-політичних ініціатив, а також причин політичної апатії та зневіри; розгляді різноманітних підходів тлумачення поняття політичної участі; окресленні передумов спаду електорально-орієнтованої участі та виникненні форм онлайн участі, зокрема, через розвиток інформаційно-комунікативних технологій та популяризацію використання соціальних мереж.

Через це методологічною основою дослідження є ретроспективний аналіз. Предметом аналізу у цій статті стали праці західних авторів, які умовно можна розділити на дослідження традиційних та сучасних форм політичної участі. До розгляду взято наукові доробки, які всебічно аналізують форми, характерні особливості, мотивацію політичної участі громадян, сучасні прояви та передумови онлайн участі.

Виклад основного матеріалу.

Традиційні форми політичної участі. Важливо зазначити, що уніфікованого підходу до визначення поняття, видів та форм політичної участі не існує. Відповідно до наукових інтересів, емпіричних матеріалів та сфери досліджень конкретного науковця можна прослідкувати логіку трактування категорії політичної участі. Тому, аналізуючи наукові доробки вчених, які вивчали ключові особливості політичної участі, можна прослідкувати генезис розвитку поняття. У схематичному вигляді підходи до трактування політичної участі можуть бути зображені у вигляді безперервно виникаючих форм, які поступово інтегруються в нові форми участі. Зокрема, це можна схематично зобразити у вигляді графіка (представлено на рис. 1), починаючи з 1940-х років і до наших днів.

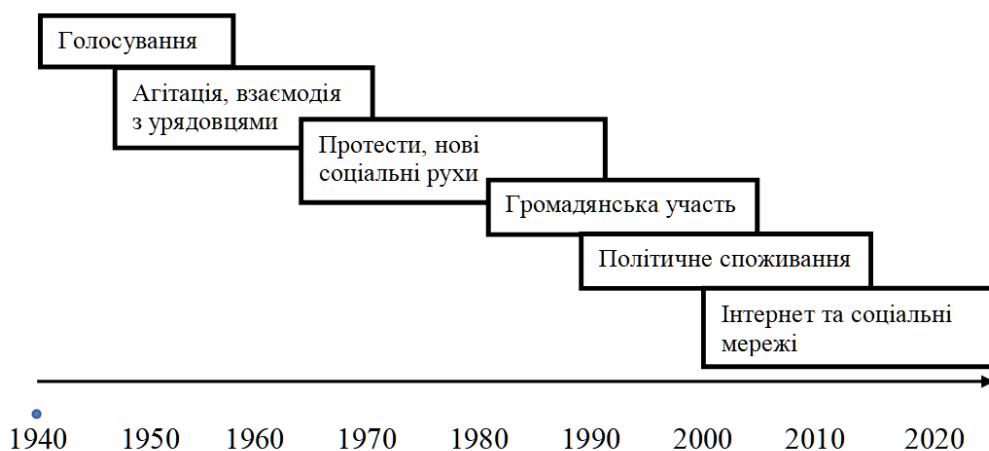

Рис. 1. Підходи до трактування категорії „політична участь” *

* Переклад автора. Джерело: [10, с. 19]

Німецький дослідник Ян ван Дес зазначає, що якщо починаючи з 1940–1950 років у вивченні політичної участі у центрі дослідження були вибори та весь електоральний процес, то зараз спектр залучення до участі в політиці включає такі активності, як: підписання петицій, перекриття дорожнього руху, грошові пожертвування або сутички з поліцією. Оскільки за останні кілька десятиліть сфера діяльності та відповідальності уряду також розширилася, спектр політичної участі також значно зріс. Фактично це означає, що політична участь впливає практично на всі аспекти суспільного

життя в передових суспільствах. Тому дослідник наголошує на необхідності створення єдиної теорії участі у політиці [11, с. 3–4].

Найбільший внесок у вивчення проблем, пов'язаних з політичною участю, зроблений ученими з країн Західної Європи та США, які, починаючи з другої половини ХХ століття, почали досліджувати форми громадської участі в діяльності органів влади. Зокрема, американський дослідник Л. Мілбрат, представник біхевіористської течії у політичних науках, у співавторстві з В. Клейном ще у 1962 році в статті „Особистісні кореляції політичної участі” [12] звернувся до проблеми взаємозв'язку між навколишнім соціальним середовищем та намірами самої особи брати участь у політиці. Л. Мілбрат у 1965 році видав книгу „Політична участь: як і чому люди залучені в політику” [13], в якій трактує політичну участь, враховуючи індивідуальні особливості учасника та зовнішні фактори. Дослідник розглядає участь в ієрархічній моделі, яка є накопичувальним розумінням політичної участі, а саме: „люди, які займаються найважливішими активностями, з більшою вірогідністю виконуватимуть і ті ж самі завдання, що нижче рангом”. Це краще висвітлюється в образі метафоричної піраміди. На нижчому щаблі в ієрархічному трикутнику посідають місце активісти-глядачі, діяльність яких включає голосування, дискусювання щодо політики, намагання переконати когось голосувати за певну політичну силу; носіння певної політичної символіки тощо. На середніх щаблях розташовані перехідні активісти, які контактують з представниками влади, жертвують кошти на потреби партії, беруть участь у політичних мітингах. І на верхньому ієрархічному щаблі перебувають активісти-гладіатори, які витрачають час на політичну кампанію, є активними членами партії, можуть бути кандидатами на посаду та/або вже обіймають керівну посаду [14, с. 17–18]. У науковому доробку, який у 1977 році був перевиданий Л. Мілбратом у співавторстві з М. Гоелем, політичну участь громадян автори трактують як „дії приватних осіб, які прагнуть впливати або підтримувати представників органів державної влади та політиків” [15, с. 18].

Найбільш популярним, на наш погляд, є трактування політичної участі С. Верби та Н. Ная у їх спільній роботі „Участь в Америці. Політична демократія і соціальна рівність”. Дослідники розглядають політичну участь у рамках „прямих або опосередкованих дій громадян, які впливають на формування органів державної влади та їх подальшу політику”. Науковці звужують предмет дослідження до вивчення спроб впливу на розподіл цінностей у суспільстві, які мають продукуватися органами державної влади. Безпосередньо їх цікавить участь громадян в електоральному процесі.

Зокрема, виокремлено чотири форми участі, а саме: 1) голосування; 2) передвиборча діяльність; 3) участь у житті певної соціальної групи; 4) налагоджування контактів між громадянами. Науковці не ставлять перед собою питання, чому люди беруть участь у виборчому процесі або його ігнорують. Їм важливо дослідити активну частину населення та зрозуміти, які зміни відбуваються в суспільстві, коли більшість у ньому бере активну політичну участь. Тобто, С. Верба та Н. Най досліджують політичну участь

через призму демократії „там, де незначна кількість людей бере участь у прийнятті рішень, там мало демократії; чим більше залучено людей до політичної участі, тим більше там демократії” [16, с. 1]. Науковці не зупиняються на цьому твердженні і говорять про те, що формально політична участь сприймається як засіб подолання соціальної та економічної нерівності. Проте, незважаючи на те, що у кожного громадянина є право брати участь у політиці, люди з більшим достатком, престижною освітою та вищим соціальним статусом частіше беруть активну участь у політиці. Це може бути пов’язано з наявністю більших ресурсів, професійних навичок, психологічних особливостей та сукупністю інших факторів. Учені стверджують, що „найменшу політичну участь беруть громадяни, кому може знадобитися державна допомога; а ті, хто вже перебуває на вершині ієрархічної стратифікації, ймовірно, будуть більш активними” [16, с. 19]. Зокрема, в стандартній соціально-економічній моделі С. Верба та Н. Най описують передумови політичної участі громадянина (представлено на рис. 2):

Рис. 2. Передумови політичної участі громадянина за соціально-економічною моделлю С. Верби та Н. Ная *

* Переклад автора. Джерело: [16, с. 19].

У спільному науковому доробку М. Каазе та А. Марш трактують політичну участь як „добровільну діяльність громадян, що спрямована на прямий чи опосередкований вплив щодо ухвалення політичних рішень на різних рівнях політичної системи” [17, с. 28], тому участь у політиці розглядається як сукупність систематичних, цілеспрямованих дій. Понад те, дослідники розглядають неконвенційні форми участі (наприклад, участь у законних демонстраціях та приєднання до бойкоту) як додаткові типи політичної участі, тим самим надаючи більш широкого визначення поняттю політичної участі. На відміну від С. Верби та Н. Ная, М. Каазе та А. Марш розглядають політичну участь поза рамками впливу громадян на урядові інституції, говорячи про вплив на всю політичну систему.

Достатньо широке трактування політичної участі дає американський дослідник Дж. Нагель, який розглядає її як „дії, за допомогою яких члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати діяльності цієї системи” [18, с. 1–3]. Автор не бере до розгляду переконання або мотиви участі громадян, а робить акцент на фактичній участі індивіда в політиці. Такій *діяльнісній* концепції залучення в політику

протистоїть концепція *психологічного* залучення в політичний процес, автором якої є Х. Макклоскі. Саме він перший почав аналізувати політичну участь через призму психологічного відчуття втягнення у політичний процес. Однак, як зазначає Н. Ротар, таке розуміння політичної участі не дозволяє повноцінно співвідносити її з доволі широким суспільним контекстом політичного життя, оскільки інтерес розглядається лише як передумова участі [19, с. 24].

У спільному науковому доробку С. Верби, Н. Ная та Дже-он Кіма „Участь та політична рівність. Порівняння семи націй” категорія політичної участі трактується як „законні дії окремих громадян, які більшою або меншою мірою спрямовані на те, щоб впливати на селекцію урядовців та/або на рішення, які вони приймають”. Науковці зацікавлені у вивченні участі, що включає в себе вдалі або неуспішні спроби справляти вплив на уряд. Беручи за основу чотири виміри політичної участі, серед яких – орієнтованість на отримання певного результату; виникнення конфліктних ситуацій; кооперації та міра ініціативності, науковці виділяють 4 форми політичної участі: 1) участь у політичних кампаніях; 2) електоральна участь; 3) кооперативна участь та налагоджування зав’язків з урядовцями для вирішення суспільно важливих питань; 4) комунікація окремих громадян з урядовцями для вирішення особистих питань [20, с. 15–17].

Британські дослідники Г. Перрі, Дж. Мойзер та Н. Дей на основі прикладного дослідження, яке було проведене в Британії, Шотландії та Уельсі серед 1600 опитаних громадян, сформували своє визначення політичної участі. Метою дослідження було вивчення звичних, рутинних форм політичної участі громадян, таких як звернення до членів парламенту, організація громад для розв’язання місцевих проблем, участь у маршах протесту або агітація за певну політичну партію. Науковці не брали до розгляду період загального або місцевого голосування, адже тоді інтерес до політики занадто перебільшений через діяльність партій та всього так званого „політичного класу” [21, с. 3]. На основі емпіричних досліджень науковці виокремили шість типів політичної участі: 1) голосування; 2) агітація за певну політичну партію; 3) колективні дії; 4) взаємодія; 5) прямі дії та 6) політичне протистояння (неконвенційна політична діяльність) [21, с. 51].

Варто звернути увагу на визначення політичної участі С. Верби в науковому доробку 1995 року в співавторстві з К. Шлоzmanом та Г. Бреді, в якому йдеться про те, що в умовах демократії у громадян є можливість комунікувати з представниками державних служб, сповіщати їм про проблеми та уподобання, а також чинити тиск задля отримання зворотного зв’язку з державними службовцями [22, с. 8]. Проводиться дослідження того, як на політичну активність впливає належність громадян до неполітичних організацій.

П. Норіс трактує політичну участь як „будь-які види активності, метою яких є або прямий вплив на органи державної влади та політичний процес у цілому, або ж опосередкований вплив громадянського суспільства, що намагається змінити систематичні патерни соціальної поведінки” [23, с. 16].

Звичайно, кожен дослідник політичної участі, даючи визначення цій категорії, акцентує увагу на певних політичних діях громадян у суспільстві, тому слід виокремити спільні характеристики політичної участі, щодо яких думки вчених не різняться. По-перше, говорячи про акторів політичної участі, йдеться про громадян, не про політиків чи державних службовців. По-друге, політична участь розуміється як конкретна „дія”, а не намір. По-третє, робиться акцент на добровільності політичної участі в демократичних умовах. І насамкінець, політична участь досліджується в досить широкій площині політичної системи, не обмежуючись дослідженням політичних інститутів, співпраці з урядовцями чи національними виборами [11, с. 5].

Сучасні форми політичної участі. Звісно, що соціально-політична сфера доволі динамічна, тому поряд з трактуваннями політичної участі, які були сформовані в минулому столітті, необхідно проаналізувати нові форми політичної участі, які виникли під впливом ускладнення суспільно-політичних процесів і розвитку засобів масової комунікації.

Саме під впливом цих аргументів було проаналізовано латентні структури різноманітних форм політичної участі на основі типологічно орієнтованого підходу і крос-національного дослідження *Citizenship, Involvement, Democracy (CID)* (Громадянство, Залучення, Демократія) за підтримки Європейської наукової фундації. Емпіричні дослідження зазвичай обмежуються однією країною або досить вузьким предметом вивчення, зосереджуючись або на політичній участі, або на окремих аспектах громадянства чи на соціальній діяльності. Виходячи з ідеї про те, що лише тісна міжнародна співпраця може привести до накопичення достатньої кількості емпіричної інформації, необхідної для всебічного вивчення зазначеної сфери дослідження, наприкінці 1998 року дослідники з Австрії, Данії, Німеччини, Великобританії, Нідерландів, Норвегії, Іспанії, Швеції та Швейцарії почали співпрацювати з метою розвитку міжнаціональних досліджень у цій галузі. Тільки завдяки такому всеосяжному дослідженню виникає можливість відповісти на вирішальне питання про те, чи сприяють — і якщо так, то якою мірою — форми соціальної участі якісному та кількісному вдосконаленню сучасних демократій. Точніше кажучи, є достатньо підстав вважати, що зв'язок між соціальним та політичним, між великою та малою політикою існує у різноманітних контекстуальних та інституційних варіаціях, тому головне завдання науковців — дослідити те, як такі зміни можуть по-різному сприяти демократії [24].

Методологічна основа дослідження включає дві основні складові: по-перше, опитування репрезентативних вибірок населення в європейських країнах з метою вивчення загальних орієнтацій та поведінки громадян та, по-друге, дослідження добровільних асоціацій у кількох європейських країнах, містах та громадах задля отримання інформації про структуру цієї території та можливості залучення до політичної участі. Для проєкту були розроблені подібні методики (включаючи загальні основні опитувальники), впроваджені в низці країн [25]. Як зазначає один з провідних науковців проведеного дослідження, у подвійній стратегії, в якій поєднується концептуальний та

емпіричний підхід, головна перевага типологічного методу в тому, що завдяки йому можна визначити нові форми політичної участі [10, с. 25].

Звертаючись до праць зарубіжних теоретиків, можна стверджувати, що кожен дослідник в основі своєї теоретичної розробки спирався на конкретне емпіричне дослідження. Звичайно, кожен науковець давав своє трактування поняттю „політична участь”, її форм та проявів у суспільстві. Проте, якщо проаналізувати всі дослідження в сукупності, стає зрозуміло, що у більшості з них можна розрізнити кілька основних типів чи вимірів участі. По-перше, голосування завжди розглядалось як спосіб самостійної політичної участі, адже жодна інша діяльність не проявляється так систематично, як електоральна. По-друге, передвиборча діяльність є ще однією формою політичної участі, яка безпосередньо пов’язана з третім типом політичної участі, а саме – налагоджування контактів з чиновниками чи політиками. Протестна діяльність (і нові соціальні рухи) становлять четвертий основний вид. Далі можна виокремити діяльність у волонтерських організаціях, яка формулює п’ятий тип політичної участі [11, с. 8]. Наразі є всі підстави для того, щоб стверджувати, що внаслідок розвитку інформативно-комунікативних технологій сформувався абсолютно новий і недосконало вивчений тип політичної участі – діджиталізований (онлайн участь).

З цього стислого огляду можна дійти висновку, що протягом останніх кількох десятиліть до звичного переліку видів політичної участі додавалися нові форми громадянської залученості. Доказом цього твердження слугує анкета, розроблена вищезгаданою мережею CID, що містить близько 70 різних варіантів участі, через що складається враження, що діапазон політичної активності громадян у демократичних суспільствах є необмеженим. Відповідно до результатів дослідження CID Ян. ван Дес упорядкував список форм політичної участі з урахуванням предмета політичної участі в наукових працях С. Верби, Н. Ная, С. Барнса, М. Каазе та Г. Перрі. Автор наголошує, що голосування все ще є найпопулярнішим видом політичної участі, але дедалі більше громадян використовують і деякі нетрадиційні дії, серед яких – підписання петицій. На сьогодні способи політичної участі включають практично всі види діяльності, за винятком поведінки, метою якої є розв’язання особистих проблем [11, с. 8].

Таблиця 1.

Форми політичної участі *

	Вид діяльності	CID 2000	Верба, Най 1972	Барнс, Каазе 1979	Перрі 1992	Верба 1995
1	Вибори (місцеві, національні, федеральні)	x	x	x	x	x
2	Робота на виборах		x			x
3	Передвиборча агітація			x	x	
4	Робота в політичній партії	x				
5	Належність до партії	x	x	x	x	
6	Збір коштів	x	x		x	

Продовження таблиці 1.

7	Участь у зборах	x	x	x	x	
8	Діловодство				x	
9	Агітація				x	
10	Носіння бейджа/стікера кампанії	x				x
11	Пожертвування коштів	x				x
12	Читання статей про політику	x		x		
13	Обговорення політики	x		x		
14	Неформальні групи	x		x	x	x
15	Організовані групи	x	x	x	x	x
16	Обговорення питань у групі		x		x	
17	Звернення до державних службовців	x	x	x		x
18	Написання листів до державних службовців	x				
19	Звернення до членів парламенту				x	x
20	Звернення до чиновників	x			x	x
21	Звернення до радника				x	x
22	Звернення до мерії				x	x
23	Звернення до ЗМІ	x			x	
24	Звернення до організацій	x				
25	Звернення до адвоката або судового органу	x				
26	Участь у протестних зібраннях				x	x
27	Підготовка петиції				x	
28	Підписання петиції	x		x	x	
29	Блокування руху транспорту			x	x	
30	(Законні) демонстрації	x		x	x	x
31	Відмова купувати певні товари	x		x	x	
32	Фізичне протистояння			x	x	
33	Руйнування власності			x		
34	Захоплення приміщень			x		
35	Написання слоганів			x		
36	Відмова вносити квартирну платню			x		
37	Нелегальна протестна діяльність	x				
38	Навмисна купівля певних товарів	x				
39	Спортивні клуби або активний відпочинок	x				x
40	Молодіжні асоціації	x				x
41	Організації з охорони здоров'я	x				x
42	Організації з захисту тварин	x				
43	Миротворчі організації	x				
44	Гуманітарна допомога або організації з прав людини	x				
45	Благодійні організації або організації соціального забезпечення	x				x
46	Асоціації пацієнтів	x				x
47	Асоціації людей з обмеженими можливостями	x				
48	Організації людей похилого віку	x				x
49	Профспілкові організації	x				x
50	Торговельні союзи	x				x
51	Організації фермерів	x				x
52	Організації підприємців та бізнесменів	x				x
53	Інвестиційні клуби	x				x
54	Професійні організації	x				x

Продовження таблиці 1

55	Організації споживачів	x				x
56	Батьківське товариство	x				x
57	Культурні, музичні, театральні, танцювальні	x				x
58	Товариства/клуби за інтересами	x				x
59	Автомобільні організації	x				
60	Організації мешканців будинку, сусідів	x				x
61	Іммігрантські організації	x				x
62	Релігійні або церковні організації	x				x
62	Жіночі організації	x				x
63	Центри ветеранів та жертв війни	x				x
64	Безпартійні політичні організації					x
65	Інші клуби або асоціації	x				x
66	Утримання від голосування та протесту	x				
	Чи використовувався Інтернет для здійснення однієї з перелічених активностей?	x				

* Переклад автора. Джерело: [11, с. 15-16].

Спираючись на дані наукового дослідження 2005 року від Центру демократії та громадянського суспільства (CDACS), Р. Далтон наголошує на явному зростанні політичної участі поза виборчою ареною, включаючи дії, які раніше вважалися „нетрадиційними”, наприклад, підписання петицій та участь у протестах, а також порівняно нову форму політичної діяльності – активність в Інтернеті та політичний консьюмеризм. Науковець зазначає, що норми громадянства сприяють вивченню політичної участі в певній країні. В своїй статті дослідник виводить гіпотезу про те, що наразі відбувається перехід від патерну „зобов’язаного” громадянина до „залученого”. Наголошуючи на тому, що з часом громадяни стають дедалі освіченішими, політично орієнтованими та зацікавленими, залучені громадяни перебувають у пошуку різних форм впливу на політику, тому оновлена політична участь скоріше приводить до ренесансу демократичної участі, ніж до її занепаду [26, с. 85]. Тим не менш, як стверджує теоретик, форми участі громадян включають більш прямі та індивідуальні форми дій. Неелекторальна участь надає громадянам можливості здійснювати більший контроль над діяльністю політиків, що посилює вплив у політичному процесі [26, с. 93].

Відповідно до емпіричних досліджень щодо форм політичної участі, проведених у США мережею (CID) та Центром сприяння Демократії та громадянського суспільства Університету Джорджтауна [27], Дж. Осер зазначає, що збільшення нових видів демократичних норм громадянства призводить до спаду виборчо-орієнтованої участі та одночасного зростання участі громадян поза виборчою ареною. Особливо це стосується молодих та соціально-економічно активних громадян. Оскільки збільшився діапазон форм політичної участі поза виборчою ареною – зокрема, це активність в Інтернеті, протестна діяльність та політичний консьюмеризм (це обдумане рішення в придбанні або ігноруванні певних продуктів відповідно до етичних та політичних переконань), – виникає потреба теоретичного

осмислення того, що сучасні молоді люди є політично активними, але вони зосереджують свою енергію поза електоральною участю. Зокрема, дослідниця зазначає, що понад сорок років тому С. Верба та його колеги наголошували, що потрібно розширити дослідження участі в більш широкому діапазоні діяльності, в той час як С. Барнес з кінця 1970-х років почав вивчати протестну участь, яка в останні десятиліття ставала все більш популярною в суспільстві. Сучасні теоретичні доробки наголошують на тому, що зміна норм громадянських відносин спонукає людей переключатися на нові, наприклад, неінституалізовані форми політичної участі, одночасно відмовляючись від інших, зокрема, електоральної участі [28, с. 236–238].

Аналізуючи моделі політичної участі громадян та базуючись на теоретичних доробках Р. Далтона, Дж. Осер виокремлює чотири типи політичних учасників, які відрізняються не лише рівнем залучення до політичної участі, але й комбінацією форм політичної участі, які вони застосовують задля висловлення та просування своїх політичних вимог. Перший тип – „всебічні активісти”. Зазвичай це найменша група населення (близько 6%), яка з найбільшою вірогідністю залучена до виконання звичних політичних дій – голосування, а також схильна до участі у неправомірних протестах. Другий тип, група, що включає в себе трохи більшу частину населення – 10%, це учасники, які завжди беруть участь у голосуванні. Зазвичай вони беруть участь в актах „прямої дії”, наприклад: підписання петиції, політичний консьюмеризм (споживання) та політична участь в Інтернеті. Водночас ця група, по суті, не бере участі у виборчих кампаніях (передвиборчій та партійній діяльності) і знаходиться приблизно на рівні із населенням, схильним до протестної діяльності. Третій тип – це група „основних учасників”, до якої належить 24% населення, модель політичної участі яких загалом відображає можливі варіанти політичних дій. Четвертий і останній тип – це група „незаангажованих громадян”, що становить 60% населення, має найменшу вірогідність залучення серед усіх видів та форм політичних дій [28, с. 245–246].

Великою перевагою західних учених є те, що їхні теоретичні доробки базуються на емпіричних дослідженнях, а процеси модернізації демократичних форм участі безпосередньо підкріплюються довгостроковими соціологічними опитуваннями.

Зокрема, для вивчення кореляції між соціальними нормами, участю та розумінням демократії в Німеччині у 2016–2017 роках було проведено репрезентативне опитування. Відповідно до отриманих результатів науковці мають змогу сформувані більш широке та сучасне розуміння демократії, що виходить за межі класичних ліберальних концепцій. Відповідно, для нашого дослідження особливо корисною буде частина, присвячена вивченню нових форм політичної участі. З переліку різних форм участі респондент мав обрати ті, які „виконав за останній рік”: контактував з політиком, написав листа до редакції газети, підписав петицію, взяв участь у демонстрації або приєднався до іншої форми організованої участі громадян. На що варто

звернути увагу — це те, що в опитування додали запитання щодо участі в Інтернеті, а саме: 1) чи публікував або поширював респондент публікації або коментарі з політичним змістом в Інтернеті і 2) чи заохочував опитуваний інших людей через електронну пошту, в Twitter чи Facebook виявляти активність з певною політичною чи суспільною метою. Перша частина питань охоплює форми участі, які орієнтовані на політичних акторів і відбуваються на традиційних політичних аренах. Друга частина об'єднує форми, що апелюють до людей поза політикою, через самостійно створений політичний контент [29, с. 3, 13–14].

Зокрема, дослідники доходять висновку, що громадяни, які скептично ставляться до демократичних норм, не саботують свою участь у політиці, а навпаки, використовують демократичні форми участі для висловлення свого невдоволення та пропаганди своєї антиліберальної ідеї. Очевидним стає твердження, що політична участь сприяє розвитку норм громадянства [29, с. 23].

Як було зазначено вище, передові інформаційно-комунікативні технології впливають не лише на повсякденне життя громадян, а й на соціально-політичну сферу, формуючи нові методи налагодження зв'язків між владою та суспільством. Зокрема, німецький науковець Я. Теохаріс зазначає, що надзвичайно складно окреслити термін „онлайн участь”, адже він охоплює достатньо широкий спектр дій, які не тільки принципово відрізняються один від одного, але й спираються на різні рівні технологічного прогресу. Зазвичай онлайн участь включає такі різноманітні дії, як підписання петицій в Інтернеті, пошук політичної інформації про послуги місцевих рад, розміщення політичного контенту у Facebook, використання Twitter для координації акцій протесту, електронне голосування, розміщення фотографії в Instagram, на якій зображено насильство поліції. Деякі дії не мають еквівалентів в офлайн і можливі лише за наявності Інтернету, деякі онлайн дії можна виконувати анонімно, а інші можливі лише у разі авторизації; онлайн участь можлива на іноземних платформах, які мають певні обмеження та заборони щодо політичного контенту (наприклад, Facebook), інші ж базуються на власному віртуальному додатку; деякі дії доступні для реакцій та зворотного зв'язку, а інші відкриті для обмеженого кола людей [30, с. 6].

Німецький дослідник увів у наукову літературу таке поняття, як участь у цифровій мережі (*digitally networked participation*), яке трактується як „персоналізовані дії в засобах масової комунікації, що здійснюються окремими громадянами з метою активізації своєї соціальної мережі для збільшення розголосу для розв'язання політичних або соціальних проблем” [31, с. 194]. Автор наголошує, що участь у цифровій мережі можлива за наявності технологій Web 2.0, які, на відміну від першого етапу функціонування соціальних мереж у форматі Web 1.0 (веб-технології першого покоління), надають користувачам можливостей не лише пошуку інформації та ознайомлення з нею, а й дозволяють взаємодіяти з нею та інтерактивно комунікувати з іншими користувачами. Автор наголошує, що

участь у цифровій мережі слід розглядати в контексті того, що Тім О'Рейлі (який уперше сформулював термін Web 2.0 як соціально технологічний феномен) трактує як принцип структури Web 2.0, який заснований на прихованій „архітектурі участі” та на вбудованій етиці співпраці, в якій технології вбачаються в ролі розумного брокера, що об'єднує користувачів за схожими інтересами [32, с. 22]. Отже, розвиток технологій надав можливості інтернет-мережі стати ресурсом для персоналізованої участі та загальної комунікації користувачів, ставши платформою для висловлення їхніх думок та ідей.

Отже, на основі проведеного дослідження можна дійти **висновку**, що наразі поняття політичної участі виходить за рамки звичних підходів його трактування середини ХХ століття. Якщо С. Верба, Н. Най, Г. Перрі, Дж. Мойзер, досліджуючи форми політичної участі, в першу чергу виокремлювали голосування як традиційну форму політичної участі, то Р. Далтон, Дж. Осер присвячують свої дослідження сучасним формам політичної активності, наголошуючи на тому, що саме неелекторальні форми участі дають громадянам більше можливостей контролювати політиків. Звичайно, аналізуючи мотиви, якими керуються особи, вирішуючи брати участь у політиці, вчені також вивчають причини політичної апатії та зневіри. В свою чергу, С. Верба та Н. Най наголошують, що незважаючи на те, що кожний громадянин має право брати участь у політиці, існує певна категорія людей, які це право ігнорують. Причиною цього є складні соціально-політичні, внутрішні та зовнішні чинники, які нівелюють мотивацію бути залученим до політичних процесів країни.

Незважаючи на те, що представники західної політичної думки завжди розглядали електоральну участь як вияв самостійної та вираженої політичної активності суспільства, що характеризується відповідною систематичністю, низка вчених наголошує на виникненні нових проявів громадянської активності, а саме: політичному консьюмеризмі та онлайн участі. Доведено, що неінституалізовані форми політичної участі стають дедалі популярнішими, особливо серед молоді, а інформаційно-комунікативні технології надають можливості їх конвертації в онлайн простір. Зокрема, німецький дослідник Я. Теохаріс вводить поняття „участь у цифровій мережі”, яке описує можливість громадянина використовувати соціальні мережі для розв'язання соціально-політичних проблем.

Соціально-політичні зміни суспільства, розвиток інформаційно-комунікативних технологій, глобалізація та безперервне залучення користувача до дій у соціальних мережах все більше нівелюють грань між політичним та неполітичним, між споживачем та творцем інформації, що приводить до витіснення традиційних форм політичної участі або ж їх логічного переходу в Інтернет простір, наприклад, онлайн голосування. Звичайно, виникає небезпека трактувати кожну дію громадянина як політичний акт. Проте існує й інша проблема – не помітити ту дію, яка входить у рамки політичної участі та змінює життя всього суспільства. Тому перспектива

подальших наукових досліджень безпосередньо пов'язана з вивченням нових форм політичної участі, які переважно виникають в онлайн просторі, та можливості оцифрування виборчого процесу.

Бібліографічні посилання / References

1. Lazarsfeld P. F., Berelson B., Gaudet H. *The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York : Columbia University Press, 1948. 178 p.
2. Verba S., Nie N. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Chicago and London : The University of Chicago Press, 1972. 418 p.
3. Barnes S., Kaase M., Allerbeck K., Farah B. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills : Sage Publication, 1979. 607 p.
4. Melucci A. *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London : Hutchinson, 1989. 288 p.
5. Putnam R. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. 446 p.
6. Micheletti M. *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism and Collective Action*. New York : Palgrave Macmillan, 2003. 245 p.
7. Joost de Moor. Lifestyle politics and the concept of political participation. *Acta Politica*. 2017. Vol. 56. No. 2. P. 179–197.
8. Earl J., Kimport K. *Digitally Enabled Social Change: Activism in the Internet Age*. Cambridge : MIT Press, 2011. 272 p.
9. Bennet L., Serberger A. *The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. P. 739–768.
10. Political Participation in a Changing World, Conceptual and Empirical Challenges in the Study of Citizen Engagement. By Y. Theocharis, Jan W. van Deth, 2018. 144 p.
11. Van Deth J. W. Studying political participation: Towards a theory of everything? Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research (Grenoble), 2001. P. 1–19.
12. Milbrath L. W., Klein W. W. Personality Correlates of Political Participation. *Acta Sociologica*. 1962. Vol. 6. Iss. 1. P. 53–66.
13. Milbrath L. W. *Political Participation: how and why do people get involved in politics?* Chicago : Rand McNally & Company, 1965. 195 p.
14. Ruedin D. Testing Milbrath's 1965 framework of political participation: institutions and social capital. *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*, University of Oxford, 2007. 46 p.
15. Milbrath L. W., Goel M. L. *Political Participation: how and why do people get involved in politics? – 2nd ad.* Lanham, MD, New York and London : University Press of America, 1977. 452 p.
16. Verba S., Nie N. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Chicago and London : The University of Chicago Press, 1972. 418 p.
17. Kaase Max and Alan Marsh, „Political Action. A Theoretical Perspective”. In: Samuel Barnes, Max Kaase et al., *Political Action : Mass Participation in Five Western Democracies*. London : Sage, 1979. P. 27–56.
18. Nagel J. N. *Participation*. N.Y., 1976. 293 p.
19. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду : дис. ... д. політ. н. : 23.00.02 / Чернівець. нац. ун-т

ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2007. 517 с. [Rotar N. Yu. Uchast hromadian Ukrainy u tsyklichnykh politychnykh protsesakh transformatsiinoho periodu : dys. ... d. polit. n. : 23.00.02 / Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. Chernivtsi, 2007. 517 s. (Participation of the citizens of Ukraine in the cyclical political processes of the transformational period)].

20. Verba S., Nie N., Jae-on Kim. Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparisons. Cambridge : University Press, 1978. 248 p.

21. Parry G. Political participation and democracy in Britain / G. Parry, G. Moyser, N. Day. Cambridge (England), New York and Port Chester : Cambridge University Press, 1992. 509 p.

22. Verba S., Schlozman K. L. and Brady H. Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge, Mass./London, England : Harvard University Press, 1995. 664 p.

23. Norris P. Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism, Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 308 p.

24. European Science Foundation (ESF). URL: <http://archives.esf.org/hosting-experts/scientific-review-groups/social-sciences-soc/activities/completed-networks/citizenship-involvement-democracy-cid.html> (дата звернення: 30.01.2022).

25. Citizenship and Involvement in European Democracies A Comparative Analysis Edited by Jan W. Van Deth, José Ramón Montero, Anders Westholm. 2007. Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203965757/citizenship-involvement-european-democracies-jan-van-deth-josé-ramón-montero-anders-westholm> (дата звернення: 21.01.2022).

26. Dalton R. J. Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political Studies*. Vol. 56. No 1. 2008. P. 76–98.

27. Howard M. M., Gibson J. L., & Stolle D. The U.S. citizenship, involvement, democracy survey. Washington, D.C. : Center for Democracy and Civil Society (CDACS), Georgetown University, 2005. URL: <https://www.icpsr.umich.edu/web/civicleads/studies/4607> (дата звернення: 10.01.2022).

28. Oser J. Assessing How Participants Combine Acts in Their ‘Political Tool Kits’: A Person-Centered Measurement Approach for Analyzing Citizen Participation. *Social Indicators Research*. Vol. 133. No. 1. 2017. P. 135–258.

29. Zorell C. V., and Jan W. van Deth. Understandings of Democracy : New Norms and Participation in Changing Democracies, 2020. P. 1–17.

30. Theocharis Y. The Curious Case of Digitally Networked Participation: Conceptualizing and Measuring Digitally Enabled Political Participation. *Annual Meeting of the American Political Science Association* at : San Francisco, USA, 2015. P. 1–28.

31. Theocharis Y. Is Digitally Networked Participation a Form of Political Participation? In T. Poguntke et al., eds. *Citizenship and Democracy in an Era of Crisis*. New York : Routledge, 2015. P. 189–205.

32. O’Reilly T. What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. *Communications & Strategies*. No. 65. First Quarter. 2007. P. 17–37.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2022

Особливості міжінституційних відносин у напівпрезидентських країнах Європи

Віталій Литвин,
доктор політичних наук,
професор,
Львівський національний
університет імені Івана
Франка

Vitaliy Lytvyn,
Doctor of Political Science,
Professor,
Ivan Franko National
University of Lviv

ORCID: 0000-0002-9395-3761
vitaliy.lytvyn@lnu.edu.ua

Анотація. У статті порівняно та систематизовано параметри й особливості співвідношення показників і патернів стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин у рамках різних видів напівпрезиденталізму в країнах Європи. Для цього спочатку запропоновано визначення й уточнено дефінітивні ознаки напівпрезиденталізму та виокремлено його приклади як найпоширенішої системи державного правління в країнах Європи, а після цього аргументовано, що про напівпрезиденталізм доцільно говорити у множині. З огляду на це, виділено та наповнено змістом три базові класифікації напівпрезиденталізму, зокрема формальну чи інституційну, фактичну чи політичну й формально-фактичну чи інституційно-політичну, а також види напівпрезиденталізму в кожній з них. Після цього емпірично верифіковано і підтверджено,

зокрема на досвіді країн Європи, теоретизовану у політичній науці позицію, згідно з якою напівпрезиденталізм і його окремі види зумовлюють доволі різні, а інколи й взаємовиключні наслідки, ризики і перспективи. Останні, серед іншого, виявляються у різноспрямованому зіставленні напівпрезиденталізму і його опцій зі стабільністю, конфліктністю й ефективністю міжінституційних відносин у трикутнику „президент – прем’єр-міністр/уряд – парламент”. Відповідно, підтверджено доцільність трактування напівпрезиденталізму не як гомогенного, а як гетерогенного феномену, який спричиняє різноманітні ефекти, в тому числі щодо стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин у рамках різних видів аналізованої системи правління в країнах Європи. Враховуючи це, підсумовано, що саме різні види напівпрезиденталізму (а не напівпрезиденталізм у цілому) і теоретично, і емпірично є надійнішими та валіднішими індикаторами вибору систем державного правління, аніж критика кожної з них, адже перші у різних ситуаціях можуть виявлятися по-різному, наближуючись чи віддаляючись від оптимальної і пошукуваної конструкції міжінституційних відносин.

Ключові слова: система державного правління, напівпрезиденталізм, урядовий кабінет, президент, парламент, міжінституційні відносини, стабільність, конфліктність, ефективність, дуалізм виконавчої влади, країни Європи.

Peculiarities of inter-institutional relations in the semi-presidential countries of Europe

Abstract. The article compared and systematized the parameters and features of interrelation between the indicators and patterns of stability, conflictiveness and

effectiveness of inter-institutional relations within the framework of various types of semi-presidentialism in European countries. For this purpose the research initially proposed the definition and clarified the definitive features of semi-presidentialism, as well as singled out its examples as the most common system of state government in European countries, and then it is argued that it is appropriate to speak of semi-presidentialism in the plural. With this in mind, three basic classifications of semi-presidentialism, in particular formal or institutional, factual or political and formal-factual or institutional-political one, as well as types of semi-presidentialism within each of them were highlighted and filled with content and details. Given this, the study empirically verified and confirmed, predominantly based on the experience of European countries, the position theorized in Political Science, according to which semi-presidentialism and its separate types lead to quite different and even mutually exclusive consequences, risks and prospects. The latter, among others, are manifested in the multidirectional interrelation between semi-presidentialism and its options, on one hand, and stability, conflict and effectiveness of inter-institutional relations in the triangle „president – prime minister/governmental cabinet – parliament”, on the other hand. Thus, the article confirmed the expediency of interpreting semi-presidentialism as not a homogeneous, but a heterogeneous phenomenon that causes dissimilar effects, including that on stability, conflict and effectiveness of inter-institutional relations within the framework of various types of the analyzed system of government in European countries. Taking this into account, it was concluded that precisely different types of semi-presidentialism (but not semi-presidentialism in general) both theoretically and empirically are more reliable and valid indicators for the choice of systems of government than criticism of each of them, since the former can manifest themselves differently in diverse situations, thus approaching or moving away from the optimal and desirable construction of inter-institutional relations.

Key words: system of state government, semi-presidentialism, governmental cabinet, president, parliament, inter-institutional relations, stability, conflictedness, effectiveness, the executive dualism, European countries.

Постановка та дослідженість проблеми. Результати теоретичних досліджень і політична практика дають підстави, з одного боку, стверджувати, що напівпрезидентська/змішана система державного правління (надалі – напівпрезиденталізм) та її окремі види здатні зумовлювати різні наслідки, ризики і перспективи (в тому числі на протигагу іншим системам державного правління), з другого боку – змушують верифікувати це твердження. Ці наслідки, ризики і перспективи, серед іншого, виявляються у різnorідному співвідношенні напівпрезиденталізму чи його опцій зі стабільністю, конфліктністю й ефективністю міжінституційних відносин у трикутнику „президент – прем’єр-міністр/уряд – парламент” [1–10], що, своєю чергою, підтверджує доцільність трактування напівпрезиденталізму не як гомогенного, а як гетерогенного й множинного феномену, який спричиняє різні наслідки [11–18]. Такий аргумент додатково актуалізується й тим, що в цілому напівпрезиденталізм і окремі його види відрізняються від інших систем правління (але передусім від президенталізму та парламентаризму) за параметрами їхнього зіставлення зі стабільністю, конфліктністю й ефективністю властивих для них міжінституційних відносин, хоча різні системи правління й обумовлюють то спільні, то відмінні (а загалом варіативні) інституційні та політичні ризики і перспективи [7]. У

цьому контексті цілком слушним є зауваження низки дослідників, згідно з яким напівпрезиденталізм і його види можуть бути або не бути як „кращими” чи перспективнішими, так і „гіршими” чи ризикованішими сценаріями (в тому числі порівняно з іншими системами правління) за показниками стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин [8; 9; 16; 19; 20; 21, с. 6; 22, с. 277; 23; 24, с. 54–55; 25, с. 136; 26–28]. Саме тому проблематика стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин у напівпрезиденталізмі завжди повинна детермінуватися та уточнюватися з огляду на гетерогенність останнього. Продемонструвати у статті це можна на прикладі верифікації та систематизації різних ефектів міжінституційних відносин у розмаїтих видах та кейсах напівпрезиденталізму в країнах Європи.

Мета статті. Дослідницькою метою є з’ясування параметрів співвідношення різних видів напівпрезиденталізму та показників і патернів стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин у їхніх рамках, причому що теоретично, що на прикладі країн Європи (в тому числі й України). Це актуально, адже передусім напівпрезиденталізм (а не інші системи правління) буває дуже різним, що впливає на специфіку розуміння та виявів, а також передумови і наслідки міжінституційних відносин у трикутнику „президент – прем’єр-міністр/уряд – парламент”, зокрема на особливості партійної та виборчої систем, інституційних балансів, стримувань і противаг, політичної структуризації, стабільності й ефективності органів влади (насамперед уряду та парламенту) в тій чи іншій країні тощо. Відповідно, у цьому разі буде проаналізовано не напівпрезиденталізм як генералізовану категорію та залежну змінну, а порівняно різні опції його інституційної та політичної практики і класифікації, з яких напівпрезиденталізм може компонуватись як незалежна аналітична змінна, яка по-різному виявляється в тих чи інших конструкціях міжінституційних відносин, з яких він може компонуватись як незалежна аналітична змінна [8; 16; 20].

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети виходимо із найпоширенішого і найцитованішого у науці визначення напівпрезиденталізму як республіканської конституційної системи державного правління, в якій існують посада всенародно обраного на фіксований термін президента (беззаперечно як глави держави, хоч інколи і як глави держави, і як глави виконавчої влади), а також інститути прем’єр-міністра та урядового кабінету, які колективно відповідальні (можуть бути відправлені у відставку) хоча б перед парламентом (а можливо і перед парламентом, і перед президентом) [29]. Застосовуючи цю дефініцію для аналізу змісту конституцій країн Європи, констатуємо, що формально напівпрезидентськими у регіоні були Австрія, Азербайджан, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Ірландія, Ісландія, Литва, Македонія, Молдова, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія і Чорногорія. Крім того, нещодавно напівпрезидентськими у Європі перестали бути Вірменія (яка в 2018 р. остаточно трансформувалась у

парламентаризм) і Туреччина (яка з 2018 р. стала прикладом президенталізму), а анонсовано повинна перестати бути ще й Грузія (яка в 2024 р. мала перейти до парламентаризму). З цього випливає, що такий перелік випадків європейського напівпрезиденталізму, особливо в його найширшому вияві станом на кінець 2017 р., є навіть інтуїтивно надзвичайно різномірним за характером та патернами стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин. Причому це часто детерміновано (або ж раніше детермінувалося) системними, національними та класифікаційними ознаками напівпрезиденталізму як такого.

Емпірична розмаїтість різних наслідків напівпрезиденталізму в країнах Європи вдало збігається із теоретизованою логікою та практичною потребою розгляду напівпрезиденталізму як гетерогенної системи державного правління, яку можна класифікувати формально (інституційно), фактично (політично) та формально-фактично (інституційно-політично) [12; 17; 18; 30, с. 10] і завжди з увагою, що різні види напівпрезиденталізму (як відносно незалежні аналітично-порівняльні змінні) можуть викликати відносні ризики чи негативи і перспективи чи позитиви або загалом різні наслідки. Одна з причин гетерогенності аналізованої системи правління – у способі формування, функціонування та відповідальності уряду і системи виконавчої влади, оскільки важлива роль у цих процесах традиційно належить і президенту, і парламенту. Так, президент може бути наділений свободою у визначенні складу уряду, однак не може не враховувати композиції партійно-політичних сил у легіслатурі, бо, призначаючи прем'єр-міністра та/або деяких міністрів (тобто формуючи уряд), президенту необхідна згода або ж принаймні незаперечення парламенту. Окрім того, повноваження президента в умовах напівпрезиденталізму завжди охоплюють певні права у виконавчій владі, які глава держави може реалізувати самостійно або через урядовий кабінет. Відповідно, президент у напівпрезиденталізмі – це глава держави, який зазвичай не відчуває нестачі влади, але і не одноосібний керівник держави через наявність впливового прем'єр-міністра, який не є строго субординованим виключно президентові, бо відповідальний перед президентом і парламентом або лише перед парламентом [31]. Тому взаємини глави держави й уряду у напівпрезиденталізмі відбуваються у форматі моделі „дуалізму виконавчої влади”, яка властива саме для цієї системи правління. Хоч, на противагу, баланс взаємин і рівень уповноваженості інститутів влади в напівпрезиденталізмі визначаються не лише інституційно, а й політично, зокрема внаслідок врахування партійної належності чи афіліації президента і прем'єр-міністра й складу урядового кабінету стосовно композиції парламенту. Врешті, важливо, хто з політичних акторів – президент, прем'єр-міністр/уряд чи парламент – визначальний у політичному процесі і міжінституційних відносинах у рамках напівпрезидентських республік. Ось чому напівпрезиденталізм доцільно класифікувати, але завжди за різними індикаторами, хоча й спаралелюючи їх.

По-перше, формально чи інституційно – основне на підставі регламентованої логіки колективної відповідальності (можливості відставки) урядів перед главою держави і парламентом чи лише парламентом –

напівпрезиденталізм поділяють на президент-парламентаризм та прем'єр-президенталізм (синонімом останнього в українській науці найчастіше вважають парламент-президенталізм). М. Шугарт та Дж. Кері, які виділили ці види напівпрезиденталізму, зазначають, що їх треба позначати як незалежні аналітичні змінні [32], знаменником яких є належність до родового концепту напівпрезиденталізму [9]. У прем'єр-президенталізмі прем'єр-міністр і його урядовий кабінет колективно відповідальні (можуть бути відправлені у відставку) лише перед парламентом. Тому, якщо парламент призначає прем'єр-міністра, який ідеологічно та партійно опозиційний президентові, то останньому доводиться погодитися на таке призначення. Результатом є формування урядового кабінету, що користується підтримкою парламенту, а тому взаємовідносини між президентом й урядовим кабінетом у цьому разі є діловими і трансакційними [33]. Проте у президент-парламентаризмі прем'єр-міністр і його урядовий кабінет колективно відповідальні (можуть бути відправлені у відставку) і перед президентом, і перед парламентом. Тому взаємовідносини між главою держави і прем'єр-міністром є ієрархічними. Адже якщо парламент намагається призначити прем'єр-міністром супротивника президента, то перший (за винятком ситуацій, коли це є конвенційною нормою) ризикує бути відправленим у відставку главою держави. Якщо ж президент прагне призначити прем'єр-міністром свого соратника, зокрема, коли опонує парламенту, то останній може не підтримати чи звільнити прем'єр-міністра. Хоча буває і так, що парламент за свою незгоду з президентом щодо формування, підтримки або відповідальності уряду можна відправити у відставку [34]. Сам же факт перевірки уповноваження президентів достроково розпустити парламенти й призначити їхні вибори слугує додатковою підставою формальної класифікації напівпрезиденталізму на: класичний (з правом розпуску парламенту) президент-парламентаризм (чинно в Австрії, Азербайджані, Білорусі, Ісландії та Росії, а також історично у Вірменії, Португалії, Україні і Хорватії) та президент-подібний (без права розпуску парламенту) президент-парламентаризм (історично в Азербайджані і Грузії); класичний (з правом розпуску парламенту) прем'єр-президенталізм (чинно в Болгарії, Боснії і Герцеговині, Грузії, Ірландії, Литві, Молдові, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччині, Словенії, Україні, Франції, Хорватії, Чехії та Чорногорії, а також історично у Вірменії і Фінляндії) та парламент-подібний (без права розпуску парламенту) прем'єр-президенталізм (чинно у Македонії та Фінляндії, а також історично в Туреччині та Чорногорії).

По-друге, фактичне чи політичне врахування сутності і конструкції дуалізму виконавчої влади (що є неодмінним атрибутом саме напівпрезиденталізму) дає підстави виділення таких видів напівпрезиденталізму, як системи повністю або частково уніфікованої більшості, розділеної більшості, повністю або частково уніфікованої меншості та розділеної меншості [10; 12; 13; 17; 18; 35]. Підставою такої класифікації напівпрезиденталізму є спосіб розподілу повноважень у рамках дуалізму виконавчої влади між президентом і прем'єр-міністром/ урядом у сенсі забезпечення їхньої легітимності й відповідальності. Адже

прем'єр-міністр (уряд) залежить від делегування влади з боку президента і/чи парламенту та колективно відповідальний (може бути відправлений у відставку) перед ними або лише перед парламентом, а президент, натомість, незалежний від парламенту і може діяти за відсутності його підтримки. Тому в напівпрезиденталізмі глава держави може формувати власний порядок денний, навіть коли це передбачає втручання у сферу повноважень прем'єр-міністра й уряду. Натомість, взаємно прихильні відносини президента, прем'єр-міністра/уряду і парламенту (більшості в ньому) зменшують ймовірність переростання напружених відносин означених інститутів у складні міжінституційні конфлікти [13; 14]. Так, система уніфікованої більшості, як найменш конфліктний варіант напівпрезиденталізму, передбачає ситуацію, коли президент є членом чи прибічником партії прем'єр-міністра, а тому і президент, і прем'єр-міністр/уряд підтримуються однаковою більшістю у парламенті. Своєю чергою, система розділеної більшості (яку зазвичай іменують когабітацією [36–39]), як помірно конфліктний варіант напівпрезиденталізму, передбачає, що президент, на відміну від прем'єр-міністра/уряду, не має підтримки більшості у легіслатурі. Окремішньою є система розділеної меншості, котра, як найконфліктніша опція напівпрезиденталізму, передбачає, що ні президент, ні прем'єр-міністр (і ніхто у цьому сенсі) не має стабільної підтримки більшості у парламенті, але за умови, що президент і прем'єр-міністр є політичними супротивниками. Врешті, система уніфікованої меншості, як не дуже конфліктний сценарій напівпрезиденталізму, означає, що ні президент, ні прем'єр-міністр (і ніхто у цьому сенсі) не має стійкої підтримки більшості у легіслатурі, але президент і прем'єр-міністр – однопартійці, асоційовані з ідентичною політсилою або політичні соратники. Особливістю такої класифікації є те, що вона мінлива, адже кожна країна може переходити з одного виду напівпрезиденталізму до іншого незалежно від зміни чи стабільності конституційних повноважень політичних інститутів і формату міжінституційних відносин, а натомість залежно від реального політичного процесу та специфіки виборчих систем і результатів президентських і парламентських виборів, партійної афіліації центрів виконавчої влади та партійного складу урядів і парламентів [10; 13; 35]. Отже, на підставі цієї логіки напівпрезиденталізм у країнах Європи треба виділяти у динаміці, а не як певну більш-менш фіксовану сутність.

По-третє, напівпрезиденталізм варто класифікувати на підставі особливостей дуалізму виконавчої влади і сили повноважень президентів, прем'єр-міністрів і парламентів. Серед випадків напівпрезиденталізму є такі, в яких: президенти слабкі чи номінальні, а тому, відповідно, значно сильніші прем'єр-міністри, урядові кабінети та парламенти (Австрія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Ірландія, Ісландія, Македонія, Сербія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Чорногорія) – йдеться про парламентаризований/прем'єризований (зі слабким/дуже слабким президентом) напівпрезиденталізм; увесь політичний процес відбувається довкола президентів, тобто вони сильні чи навіть всесильні, а тому, відповідно, слабкі повноваження прем'єр-міністрів, урядових кабінетів і

парламентів (Азербайджан, Білорусь, Росія, а також раніше Вірменія, Туреччина, Україна) – йдеться про президенціалізований (зі сильним/дуже сильним президентом) напівпрезиденталізм; повноваження президентів та прем'єр-міністрів й урядових кабінетів майже ідентичні чи сумірні (Грузія, Литва, Молдова, Польща, Португалія, Румунія, Україна, Франція, а також раніше Вірменія та Фінляндія) – йдеться про збалансований (з відносним балансом і помірною силою повноважень президента та прем'єр-міністра) напівпрезиденталізм [2; 40]. Тим не менше, віднесення тих чи інших країн Європи до певних видів напівпрезиденталізму в рамках означеної класифікації є відносним, зокрема, внаслідок використання різних суб'єктивованих методик оцінювання сили президентів й інших політичних інститутів.

Урешті, багатоскладову логіку класифікації напівпрезиденталізму, в тому числі на прикладі країн Європи, доцільно доповнювати різними рівнями конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади. З цього загалом випливає, що різні класифікації напівпрезиденталізму демонструють, що про цю систему правління доречно говорити з „прикметниками”, які відсилають до певних формальних і фактичних видів та фаз цього конструкту міжінституційних відносин, зокрема у контексті зіставлення конституційних норм і політичної практики. Отже, різні види та комбінації видів напівпрезиденталізму спричиняють як певні усереднені, так і розрізнені ефекти цієї системи правління, в тому числі з приводу їхнього зіставлення з різними патернами стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин [4]. Вони частково відомі науці, але частково й оновлюються, а тому у випадку напівпрезиденталізму в країнах Європи мають і очікувані, і неочікувані вияви (див. табл. 1, в якій охоплено ефекти європейського напівпрезиденталізму у його найширшому переліку кейсів – як чинних, так і вже історичних, – тобто від моменту конституціоналізації напівпрезиденталізму в кожній напівпрезидентській країні та станом максимум на грудень 2017 р.).

Таблиця 1.

Усереднені варіанти співвідношення видів напівпрезиденталізму та показників стабільності і конфліктності міжінституційних відносин у країнах Європи (станом на грудень 2017 року) *

<i>Різновиди напівпрезиденталізму / Патерни міжінституційних відносин</i>	<i>Усереднена стабільність випадків міжінституційних відносин у системі дуалізму виконавчої влади, у днях</i>
Формальна класифікація напівпрезиденталізму	
Класичний президент-парламентаризм	535
Президент-подібний президент-парламентаризм	548
Класичний прем'єр-президенталізм	442
Парламент-подібний прем'єр-президенталізм	419
Фактична класифікація напівпрезиденталізму	
Система повністю уніфікованої більшості	599

Продовження таблиці 1.

Система частково уніфікованої більшості	526
Система розділеної більшості	509
Система повністю уніфікованої меншості	319
Система частково уніфікованої меншості	323
Система розділеної меншості	327
Формально-фактична класифікація напівпрезиденталізму	
Парламентаризований напівпрезиденталізм	508
Президенціалізований напівпрезиденталізм	595
Збалансований напівпрезиденталізм	412
Рівні конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади в напівпрезиденталізмі	
Найнижчий рівень конфліктів	536
Низький рівень конфліктів	481
Середній рівень конфліктів	411
Високий рівень конфліктів	432
Найвищий рівень конфліктів	342

* Складено автором за: [11, с. 443, 574–633].

Отже, загалом підсумовано, що напівпрезиденталізм завжди треба визначати, уточнювати і детермінувати з огляду на властиву для нього гетерогенність – формальні і фактичні класифікації як своєрідні незалежні аналітично-порівняльні змінні [8; 16; 20; 32], які генерують відносно різні ризики чи негативи та перспективи чи позитиви, а загалом ефекти напівпрезиденталізму, в тому числі щодо їхнього співвідношення із показниками та патернами стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин. Тим паче, що доволі різні, а часто навіть й обернено пропорційні параметри, особливості та зв'язки зумовлюють розмаїту стабільність чи конфліктність різних формальних, фактичних і формально-фактичних видів напівпрезиденталізму [2; 29], в тому числі на противагу іншим системам правління [41; 42]. Викликано це тим, що на „виживання”, конфліктність й ефективність напівпрезиденталізму (а точніше його видів у різних класифікаціях) впливають найперше інституційні чинники, зокрема конституційний дизайн, та політичні чинники, зокрема політична практика та міжпартійні відносини, а також такі додаткові фактори, як соціально-економічна ситуація, соціальна структура, історична спадщина та регіон, в якому розташована та чи інша напівпрезидентська країна, тощо [5]. Їхнє накладання один на одного (див. табл. 1) дає змогу виділити варіативні співвідношення класифікацій та рівнів конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади зі стабільністю міжінституційних відносин у масиві напівпрезидентських країн Європи.

По-перше, у рамках формальної або інституційної логіки та класифікації напівпрезиденталізму на прикладі країн Європи (станом на грудень 2017 р.) було встановлено, що: а) президент-парламентаризм генерує значно стабільніші кейси міжінституційних відносин, ніж прем'єр-президенталізм; б) найстабільнішими міжінституційні відносини у рамках формальної класифікації напівпрезиденталізму усереднено є в президент-подібному президент-парламентаризмі, менш стабільними – у класичному

президент-парламентаризмі, значно менш стабільними – у класичному прем'єр-президенталізмі, а найменш стабільними – у парламент-подібному прем'єр-президенталізмі. Але такий висновок релевантний безвідносно політичних опцій напівпрезиденталізму, а тому може бути варіативним за умови накладання додаткових змінних. Зокрема, у випадку систем розділеного правління президент-парламентаризм означається значно більшими ризиками та частотою інституційного і політичного колапсу й гіпотетичної автократизації політичного режиму, аніж в аналогічних рамках за умови прем'єр-президенталізму [6; 43]. Крім того, саме президент-парламентаризм, а не прем'єр-президенталізм значно частіше дестабілізує демократичні політичні режими, навіть спричиняючи їхній крах [5]. Річ у тому, що президент-парламентаризм доволі часто (хоч не завжди) підкреслює „дух” президенталізму, а тому й позиціонується як „згубна суміш” президенталізму і парламентаризму, а натомість прем'єр-президенталізм звикло (хоч теж не завжди) виявляє „дух” парламентаризму та переважно є „вигідним синтезом” президенталізму і парламентаризму. Це зонайбільше зумовлено значною силою повноважень президентів за рахунок переважно законодавчих прерогатив саме у президент-парламентаризмі. Хоч і президент-парламентаризм, і прем'єр-президенталізм можуть генерувати додаткові інституційні та політичні ризики, а також підривати стабільність демократій і збільшувати вірогідність/стабільність автократій – передусім у випадку додаткового й надмірного уповноваження глав держав і президенціалізації систем правління й політичного процесу, які в умовах напівпрезиденталізму як такого врешті можуть набувати ознак „конституційних диктатур” [24, с. 48]. Це чи не найбільше властиво у разі послаблення ролі партій та неінституціоналізації або деінституціоналізації партійних систем [44].

По-друге, аргументована вище логіка підтверджується у разі фактичної чи політичної класифікації напівпрезиденталізму на прикладі країн Європи. У цьому контексті вмотивовано, що: а) стабільнішими є кейси міжінституційних відносин у системах більшості, а не меншості, а також у системах уніфікованого, а не розділеного правління; б) порівняно стабільнішими є випадки міжінституційних відносин у системах повністю уніфікованої більшості і меншості, дещо менш стабільними – у системах частково уніфікованої більшості і меншості, а ще менш (хоча й несуттєво) стабільними – у системах розділеної більшості та меншості; в) класифікаційно найстабільнішими є кейси міжінституційних відносин у системах повністю уніфікованої більшості, менше стабільними – у системах частково уніфікованої більшості, ще менше (хоч і майже сумірно) стабільними – у системах розділеної більшості, а найменше стабільними – приблизно сумірно в системах повністю і частково уніфікованої меншості та розділеної меншості. Це кореспондується з зауваженням деяких учених, що політична стабільність загалом і стабільність демократичних й автократичних політичних режимів зменшуються чи принаймні можуть зменшуватися саме в разі систем розділеного правління [5], хоч

короткостроково і навіть довгостроково такі опції напівпрезиденталізму не обов'язково зумовлюють автократизацію політичних режимів, але навіть сприяють їхній демократизації, щоправда, детермінованій міжінституційною та політичною нестабільністю [45]. Тому на одному боці систем розділеної більшості й меншості – перспектива демократизації, але на іншому – ризик дестабілізації, дезінтеграції та колапсу. Схожа логіка у випадку систем уніфікованої більшості і меншою мірою систем уніфікованої меншості, які, з одного боку, націлені на перспективи політичної та інституційної стабілізації і підвищення ефективності урядування, а з іншого – наражаються на небезпеки автократизації і „ерозії” чи деконсолідації демократії. У такому „сузір'ї” напівпрезиденталізму важливо зважати на інституційні та політичні стимули розподілу влади як у системі її виконавчого дуалізму, так і загалом у трикутнику „президент – прем'єр-міністр/уряд – парламент”. Адже якщо такі стимули впливові та дієві, тоді збільшуються перспективи демократизації напівпрезиденталізму попри його гіпотетичну стабілізацію чи дестабілізацію, а якщо вони слабкі і недієві – то ризики автократизації напівпрезиденталізму попри його ймовірну стабілізацію.

По-третє, крос-національно (на прикладі країн Європи) означені тенденції відтворюються і в рамках та за логікою формально-фактичної (чи інституційно-політичної) класифікації напівпрезиденталізму. Так, обґрунтовано, що: а) найменш стабільними є кейси міжінституційних відносин у системах збалансованого, а не домінуючого лідерства; б) класифікаційно найбільш стабільними є випадки міжінституційних відносин у президенціалізованому напівпрезиденталізмі, менш стабільними – у прем'єризovanому/парламентаризovanому напівпрезиденталізмі, а найменш стабільними – врешті-решт, у збалансованому напівпрезиденталізмі.

Урешті, отримані результати потрібно доповнювати зауваженнями низки дослідників [4; 46–50] і власними спостереженнями й підрахунками (див. табл. 1), згідно з якими різні опції впливу напівпрезиденталізму в цілому та його видів зокрема на показники стабільності чи конфліктності міжінституційних відносин в умовах демократій або автократій безпосередньо залежать від каналів, рівнів і типів конфліктів як у системі дуалізму виконавчої влади (в тому числі з приводу міжінституційної та політичної змагальності, формальних і/чи конституційних питань, реформ і/чи конкретних політичних проблем, розмаїтих повноважень і міжособистісних непорозумінь, домінування і впливу у виконавчій владі й загалом у політичній системі, політичних інтриг між президентом і прем'єр-міністром), так і загалом у системі міжінституційних відносин у трикутнику „президент – прем'єр-міністр/уряд – парламент” (але найперше між президентом і легіслатурою з приводу їхнього впливу на прем'єр-міністра й урядовий кабінет). Частково це продемонстровано в рамках врахування ефектів формальних/інституційних та фактичних/політичних видів напівпрезиденталізму в країнах Європи у контексті їхнього співвідношення зі стабільністю й конфліктністю міжінституційних відносин у різних типах політичних режимів. Адже підтверджено, що президенти (особливо якщо

вони партійні чи афілійовані з парламентськими партіями та мають право розпуску парламентів), а не прем'єр-міністри (особливо урядів меншості, але не технократичних/непартійних урядів) частіше ініціюють політичні й міжінституційні конфлікти в системі дуалізму виконавчої влади [47], а також, що такі конфлікти більш дестабілізуючими є у випадку президент-парламентаризму, а не прем'єр-президенталізму [49]. Це деталізовано висновком, згідно з яким системи розділеної більшості і розділеної меншості (а загалом системи розділеного правління) типово виявляються політичними інтригами, що можуть суттєво гальмувати прийняття рішень та зумовлювати суперечливість політичного процесу на тлі змагальності між президентом і прем'єр-міністром [24, с. 55], а отже, і небезпечні ризиками колапсу демократії, автократизації та політичної й інституційної дестабілізації [51, с. 18]. Крім того, все залежить від впливу на сутність, причини та рівень конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади особистісних чинників і вектора персоналізації влади, кількісних й ідеологічно-поляризаційних розбіжностей і атрибутів партійної та виборчої системи, усталеності інституційного дизайну та міжінституційних і політичних відносин тощо [2]. Однак чи не головна причина цього – перманентна змагальність між політичними акторами в неієрархізованому політичному ринку за умов напівпрезиденталізму [52], спричинена відмінністю їхніх електоральних баз і джерел легітимності та бажанням розширити свій політичний вплив. Особливо з огляду на те, що кожний політичний актор у напівпрезиденталізмі наділений власним набором формальних та фактичних ресурсів, які він прагне або може використовувати в міжінституційних відносинах у трикутнику „президент – прем'єр-міністр/уряд – парламент” [47; 48].

Водночас емпіричний і статистичний аналіз рівнів конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади в умовах напівпрезиденталізму в країнах Європи дав змогу встановити, що співвідношення різних видів напівпрезиденталізму і патернів стабільності й конфліктності міжінституційних відносин у їхніх рамках (у тому числі у контексті „виживання” демократій і автократій) не настільки однозначне й просте, як теоретично очікувано. Річ у тому, що різною є природа і композиція конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади, оскільки вони визначаються кількома чинниками: а) фактичними/політичними видами напівпрезиденталізму, у рамках яких конфліктність у системі дуалізму виконавчої влади звикло зростає по лінії „система повністю уніфікованої більшості – система повністю уніфікованої меншості – система частково уніфікованої більшості – система частково уніфікованої меншості – система розділеної більшості – система розділеної меншості”; б) логікою зіставлення партійної чи непартійної афіліації президентів та прем'єр-міністрів, згідно з якою конфліктність у системі дуалізму виконавчої влади типово зменшується у разі непартійної афіліації президентів та/або прем'єр-міністрів і, натомість, зазвичай збільшується у разі належності президентів та прем'єр-міністрів до різних політсил; в) складом і типом урядових кабінетів та легіслатур (зокрема, поділом урядових кабінетів на

партійні та непартійні/технократичні, а партійних урядових кабінетів – на однопартійні та коаліційні, більшості і меншості з усіма можливими їхніми комбінаціями, кількістю партій в урядових кабінетах, а також переважанням ситуацій більшості чи ситуацій меншості у легіслатурах).

Враховуючи це, на прикладі кейсів напівпрезиденталізму в Європі виявлено (див. табл. 1), що: а) у разі збільшення сили і рівнів конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади прямо пропорційно зростає рівень демократичності політичного режиму; б) у разі збільшення сили та рівнів конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади обернено пропорційно зменшується пересічна стабільність випадків міжінституційних відносин; в) взаємозв'язок між рівнями і силою конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади, з одного боку, та фактичними/політичними видами напівпрезиденталізму, з іншого боку, є лінійним у контексті їхнього співвідношення з усередненими типами політичних режимів і середньою стабільністю випадків міжінституційних відносин. Крім того, емпірично доведено, що конфлікти в системі дуалізму виконавчої влади у напівпрезиденталізмі статистично частіше трапляються і є порівняно сильнішими в умовах: демократій, а не автократій; президент-парламентаризму, а не прем'єр-президенталізму; збалансованого, а не президенціалізованого і парламентаризованого/прем'єризovanого напівпрезиденталізму; партійних, а не технократичних/непартійних урядів; урядів меншості, а не урядів більшості; політичної і партійно-ідеологічної, а не аполітичної і клієнтелістської структуризації легіслатур, міжінституційних відносин і політичного процесу; розвиненості й інституціоналізованості, а не стагнації партійних систем. Паралельно з цим, підтверджено, що частоту і силу конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади в напівпрезиденталізмі лімітує спільна ідеологічно-поляризаційна орієнтація президента і прем'єр-міністра/урядового кабінету, менша фрагментованість і поляризованість легіслатур та додаткова, порівняно з президентом, уповноваженість прем'єр-міністра й урядового кабінету (особливо кабінету меншості) [47–50]. Водночас узагальнено, що конфлікти в системі дуалізму виконавчої влади властиві для різних видів напівпрезиденталізму і залежать від того, наскільки останні здатні узгоджувати вимоги президентів та парламентів стосовно контролю за урядами і загалом за виконавчою владою [44]. Однак певні повноваження президентів та прем'єр-міністрів можуть провокувати більшу чи меншу кількість й інтенсивність конфліктів у системі дуалізму виконавчої влади [46], а отже, вони теж впливають на типи політичних режимів та їхнє „виживання” у рамках різних формальних, фактичних і формально-фактичних опцій напівпрезиденталізму.

З цього випливає, що напівпрезиденталізм не завжди і не обов'язково функціонує як стабілізуючий та неконфліктний інституційний і політичний компроміс між мажоритарними крайнощами президенталізму та потенційно дестабілізуючою фрагментацією і поляризацією парламентаризму [23]. Адже, з одного боку, коли формально й фактично сильно уповноважені президент і легіслатура контролюються однією партією чи виборчою

коаліцією, тоді напівпрезиденталізм, як правило (хоч не завжди), функціонує у мажоритарній манері та відносно подібно до стабільної президентської системи уніфікованого правління. З іншого боку, коли на президента (переважно незалежно від рівня його формальної і фактичної уповноваженості) накладається партійна неупередженість або ж коли президент не користується підтримкою більшості у парламенті, тоді напівпрезиденталізм (знову-таки, як правило) функціонує за логікою, відносно схожою до нестабільної парламентської системи розділеного правління [40].

Коли ж у рамках напівпрезиденталізму нестабільною і нелегітимною є роль самого президента (в тому числі сильно уповноваженого), тоді низькою виявляється ймовірність того, що спостерігатиметься стабілізуючий вплив на потенційно нестабільні урядові кабінети, навіть попри бажання президента пришвидшувати формування урядів [53]. Доповнюється це тим, що напівпрезиденталізм доволі часто сприяє міжінституційним конфліктам та урядовим кризам, на тлі яких (особливо в разі сталої конфронтації сильно уповноважених президентів й слабо уповноважених парламентів [32, с. 122–123]) зростає ймовірність формування непартійних або взагалі своєрідних „президентських” урядів (керованих президентами), оскільки останні не обов’язково користуються стабільною підтримкою парламентів [24, с. 58; 52], а, натомість, ґрунтуються на маніпулятивному, недемократичному та непередставницькому апелюванні до позапарламентських політсил, громадськості і навіть легітимності президентів [51, с. 124]. Посилюється це також афіліацією чи неафіліацією президента з будь-якою із парламентських партій, оскільки на стабільність і конфліктність міжінституційних відносин у напівпрезиденталізмі суттєво впливає здатність глави держави бути чи не бути „політичним арбітром” і „каталізатором” політичних компромісів. Хоча стабільність або нестабільність урядів і загалом міжінституційних відносин не зумовлена тим, що вони властиві для напівпрезиденталізму як такого, а, натомість, швидше залежить від того, яким є формальний, фактичний і формально-фактичний вид напівпрезиденталізму в тій чи іншій державі. У цьому контексті важливим, серед іншого, є конфігурування і врахування правил про вотуми інвестиції, довіри та недовіри урядам, рамок й особливостей партійних і виборчих систем, а також параметрів уповноваженості президентів, прем’єр-міністрів і парламентів щодо функціонування здебільшого коаліційних урядових кабінетів (цій тематиці треба присвячувати окрему увагу), які у випадку напівпрезиденталізму в країнах Європи традиційно „на три чверті близькі до ідеальних позицій президентів чи парламентів” [54], навіть незалежно від структуризації партійних систем й врахування ролі партій у забезпеченні „ланцюга” делегування повноважень і відповідальності урядів.

Увиразнюється проблематика стабільності й конфліктності міжінституційних відносин за напівпрезиденталізму їхньою ефективністю та керованістю, зокрема, найперше виконавчою спроможністю президентів і урядових кабінетів, у тому числі з приводу встановлення та підтримки

державних пріоритетів, контролю й координації суперечливих цілей, створення та забезпечення внутрішніх і зовнішніх політичних зобов'язань, здійснення ефективного владно-управлінського процесу та прийняття ефективних політичних і владно-управлінських рішень тощо [27; 55, с. 263]. У цьому контексті підтверджено висновок деяких науковців про те, що параметри соціально-економічного розвитку за напівпрезиденталізму значно залежать від апробації систем уніфікованого і розділеного правління, а також від чутливості електорату з цього приводу [56; 57]. Зокрема, простежено, що в періоди систем розділеної більшості і розділеної меншості виборці зазвичай вважають, що або прем'єр-міністри, або президенти, а не два інститути, рівнозначно відповідальні за вироблення політичного курсу, а тому і за параметри соціально-економічного розвитку тієї чи іншої напівпрезидентської країни. Це означає, що у разі соціально-економічних невдач електорат на наступних виборах підтримуватиме кандидата з тієї політсили, яка є протилежною політсилі, з якою він асоціював свої політичні надії під час реалізації системи розділеного правління. Натомість, у випадку системи уніфікованого правління ситуація протилежна, бо соціально-економічні невдачі влади (президента і/чи прем'єр-міністра) не сприймаються й автоматично не трактуються виборцями як заклик голосувати за їхніх політичних опонентів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Загалом у дослідженні емпірично й порівняльно верифіковано і підтверджено, зокрема на досвіді країн Європи, теоретизовану в політичній науці й згадану на початку статті позицію, згідно з якою напівпрезиденталізм і його окремі види, які доцільно виокремлювати в рамках формальної чи інституційної, фактичної чи політичної та формально-фактичної чи інституційно-політичної класифікацій тощо, зумовлюють доволі різні, а інколи й взаємовиключні наслідки, ризики і перспективи (в тому числі на противагу або подібні іншим системам державного правління). Ці наслідки, серед іншого, виявляються у різномірному та різноспрямованому співвідношенні напівпрезиденталізму як такого і його опцій зокрема зі стабільністю, конфліктністю й ефективністю міжінституційних відносин у трикутнику „президент – прем'єр-міністр/ уряд – парламент”. Відповідно, на цій підставі аргументовано доцільність трактування напівпрезиденталізму не як гомогенного, а як гетерогенного й множинного феномену, який спричиняє різномірні наслідки, в тому числі щодо стабільності, конфліктності й ефективності міжінституційних відносин у рамках різних видів напівпрезиденталізму в країнах Європи. Ось чому саме різні види напівпрезиденталізму (а не напівпрезиденталізм загалом) – як незалежні змінні – що теоретично, що емпірично є надійнішими і валіднішими індикаторами вибору систем державного правління, ніж критика кожної з них, адже у різних ситуаціях вони можуть виявлятися по-різному, наближуючись чи віддаляючись від оптимальної конструкції міжінституційних відносин. Саме у цьому напрямі, на наш погляд, доцільно й надалі здійснювати порівняльні дослідження, які стосуються теоретизації й апробації ефектів різних типів напівпрезиденталізму, які безумовно стануть

у нагоді у разі вибору та конституційної і політичної інженерії системи правління у тій чи іншій державі.

Бібліографічні посилання

1. Ecevit Y., Karakoç E. The Perils of Semi-Presidentialism: Confidence in Political Institutions in Contemporary Democracies. *International Political Science Review*. 2017. Vol. 8. No. 1. P. 4–20.
2. Elgie R. Semi Presidentialism and Comparative Institutional Engineering. *Semi-Presidentialism in Europe* / ed. by R. Elgie. Oxford University Press, 1999. P. 281–299.
3. Elgie R. Varieties of Semi-Presidentialism and Democratic Survival. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance* / ed. by R. Elgie. Oxford University Press, 2011. P. 54–79.
4. Elgie R. Executive Leadership in Semi-Presidential Systems. *Oxford Handbook of Political Leadership* / ed. by P. Hart, R. A. W. Rhodes. Oxford University Press, 2014. P. 472–486.
5. Elgie R., Schleiter P. Variation in the Durability of Semi-Presidential Democracies. *Semi-Presidentialism and Democracy* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup, Y.-S. Wu. Palgrave, 2011. P. 42–60.
6. Kirschke L. Semipresidentialism and the Perils of Power-Sharing in Neopatrimonial States. *Comparative Political Studies*. 2007. Vol. 40. No. 11. P. 1372–1394.
7. Pugaciauskas V. Semi-Presidential Institutional Models and Democratic Stability: Comparative Analysis of Lithuania and Poland. *Lithuanian Political Science Yearbook*. 1999. P. 1–26.
8. Sedelius T., Linde J. Unravelling Semi-Presidentialism: Democracy and Government Performance in Four Distinct Regime Types. *Democratization*. 2018. Vol. 25. No. 1. P. 136–157.
9. Shugart M. Semi-Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns. *French Politics*. 2005. Vol. 3. No. 3. P. 323–351.
10. Skach C. The „newest” Separation of Powers: Semi-Presidentialism. *International Journal of Constitutional Law*. 2007. Vol. 5. No. 1. P. 93–121.
11. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2018. 636 с.
12. Литвин В. Гетерогенність і фактори та індикатори типологізації напівпрезидентської системи державного правління: теоретико-методологічний зріз. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. № 2 (88). С. 318–345.
13. Литвин В. До структуризації та оновлення типології напівпрезиденталізму на підставі особливостей дуалізму, партійної приналежності і відповідальності виконавчої влади та композиції легіслатур. *Історико-політичні проблеми сучасного світу : збірник наукових статей*. 2019. Вип. 40. С. 26–33.
14. Литвин В. Особливості та наслідки поділу і дуалізму виконавчої влади в рамках різних видів напівпрезиденталізму. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 4. С. 94–112.
15. Elgie R. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance*. Oxford University Press, 2011. 206 p.
16. Elgie R. Varieties of Semi-Presidentialism and Their Impact on Nascent Democracies. *Taiwan Journal of Democracy*. 2007. Vol. 3. No. 2. P. 53–71.

17. Lytvyn V. Conditionality, Factors and Indicators of Heterogeneity and Typologization of Semi-Presidential System of Government. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2020. No. 13. P. 31–55.

18. Lytvyn V., Romanyuk A. Types and Effects of European Semi-Presidentialism: Based on the Features of Dualism, Party Affiliation and Responsibility of the Executive and the Composition of Legislatures. *The Annals of the University of Bucharest: Political Science Series*. 2021. Vol. XXIII. No. 1. P. 87–116.

19. Cheibub J. A., Chernykh S. Constitutions and Democratic Performance in Semi-Presidential Democracies. *Japanese Journal of Political Science*. 2008. Vol. 9. No. 3. P. 269–303.

20. Elgie R. Semi-Presidentialism: Concepts, Consequences and Contesting Explanations. *Political Studies Review*. 2004. Vol. 2. No. 3. P. 314–330.

21. Fish S. Stronger Legislatures, Stronger Democracies. *Journal of Democracy*. 2006. Vol. 17. No. 1. P. 5–20.

22. Freeman M. Constitutional Frameworks and Fragile Democracies: Choosing Between Parliamentarism, Presidentialism and Semi-Presidentialism. *Pace International Law Review*. 2000. Vol. 12. P. 253–282.

23. Gunther R. The Relative Merits (and Weaknesses) of Presidential, Parliamentary and Semi-Presidential Systems: The Background to Constitutional Reform. *Journal of social sciences and philosophy*. 1999. Vol. 88. No. 3. P. 61–92.

24. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives* / ed. by J. Linz, A. Valenzuela. Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.

25. Pasquino G. Nomination: Semi-Presidentialism: A Political Model at Work. *European Journal of Political Research*. 1997. Vol. 31. No. 1. P. 128–146.

26. Pasquino G. The Advantages and Disadvantages of Semi-presidentialism: A West European Perspective. *Semi-Presidentialism Outside Europe: A Comparative Study* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup. Routledge, 2007. P. 14–29.

27. Weaver K., Rockman B. Assessing the Effects of Institutions. *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad* / ed. by K. Weaver, B. Rockman. Washington : The Brookings Institutions, 1993. P. 1–41.

28. Weaver K., Rockman B. When and how do institutions matter? *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad* / ed. by K. Weaver, B. Rockman. Washington : The Brookings Institutions, 1993. P. 445–461.

29. Elgie R. A Fresh Look at Semi-Presidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.

30. Elgie R. What is Semi-Presidentialism and Where is It Found. *Semi-Presidentialism Outside Europe: A Comparative Study* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup. Routledge, 2007. P. 1–13.

31. Blondel J. Dual Leadership in the Contemporary World: A Step Towards Executive and Regime Stability. *Comparative Government and Politics* / ed. by J. Blondel. Boulder, 1984. P. 162–172.

32. Shugart M., Carey J. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge University Press, 1992. 316 p.

33. Lytvyn V. Institutional and Procedural Determination of Premier-Presidentialism as a Type of Semi-Presidential System of Government and Its Manifestations and Operationalizations in European Countries. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2021. No. 16. P. 69–91.

34. Литвин В. Особливості, логіка та параметри операціоналізації президентсько-парламентського напівпрезиденталізму в країнах Європи. *Гуманітарні візії*. 2017. № 3 (1). С. 37–44.

35. Lytvyn V. The Evolution, Logics, Variations and Improving of the Actual (Political and Behavioral) Typology of Semi-Presidentialism: Theorization and Manifestations on the Example of European Countries. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2019. No. 11. P. 90–118.
36. Литвин В. Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 4. С. 140–149.
37. Chang C.-H. Cohabitation in Semi-Presidential Countries. *Social Sciences*. 2014. Vol. 3. No. 2. P. 31–43.
38. Elgie R. Semi-Presidentialism, Cohabitation and the Collapse of Electoral Democracies, 1990–2008. *Government and Opposition*. 2010. Vol. 45. No. 1. P. 29–49.
39. Elgie R., McMenamin I. Explaining the Onset of Cohabitation under Semi-presidentialism. *Political Studies*. 2011. Vol. 59. No. 3. P. 616–663.
40. Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government. *European Journal of Political Research*. 1980. Vol. 8. No. 2. P. 165–187.
41. Bayram S. Intra-Democracy Regime Change: Transitions Between Presidential, Parliamentary and Semi-Presidential Systems. *Politologicky Casopis*. 2016. Vol. 23. No. 1. P. 3–22.
42. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes. New York University Press, 1997. 217 p.
43. Elgie R. Premier-Presidentialism, President-Parliamentarism, and Democratic Performance: Indicative Case Studies. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance* / ed. by R. Elgie. Oxford University Press, 2011. P. 157–185.
44. Protsyk O. Semi-Presidentialism under Post-Communism. *Semi-Presidentialism and Democracy* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup, Y.-S. Wu. Palgrave, 2011. P. 98–116.
45. Elgie R., McMenamin I. Semi-presidentialism and Democratic Performance. *Japanese Journal of Political Science*. 2008. Vol. 9. No. 3. P. 323–340.
46. Beuman L. Semi-Presidentialism in a New Post-Conflict Democracy: The Case of Timor-Leste. Dublin City University, 2013. 249 p.
47. Protsyk O. Intra-Executive Competition between President and Prime Minister: Patterns of Institutional Conflict and Cooperation under Semi-presidentialism. *Political Studies*. 2006. Vol. 54. No. 2. P. 219–244.
48. Protsyk O. Politics of Intra-executive Conflict in Semi-Presidential Regimes in Eastern Europe. *East European Politics and Societies*. 2005. Vol. 19. No. 2. P. 135–160.
49. Sedelius T., Ekman J. Intra-Executive Conflict and Cabinet Instability: Effects of Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe. *Government and Opposition*. 2010. Vol. 45. No. 4. P. 505–530.
50. Sedelius T., Mashtaler O. Two Decades of Semi-Presidentialism: Issues of Intra-Executive Conflict in Central and Eastern Europe, 1991–2011. *East European Politics*. 2013. Vol. 29. No. 2. P. 109–134.
51. Skach C. Borrowing Constitutional Designs. *Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic*. Princeton University Press, 2005. 151 p.
52. Schleiter P., Morgan-Jones E. Citizens, Presidents and Assemblies: The Study of Semi-Presidentialism beyond Duverger and Linz. *British Journal of Political Science*. 2009. Vol. 39. No. 4. P. 871–992.
53. Savage L. How and When Do Presidents Influence the Duration of Coalition Bargaining in Semi-Presidential Systems? *European Journal of Political Research*. 2017. Vol. 57. No. 2. P. 308–322.
54. Protsyk O. Prime Ministers' Identity in Semi-Presidential Regimes: Constitutional Norms and Cabinet Formation Outcomes. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44. No. 5. P. 721–748.

55. Roper S. Are All Semi-Presidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regimes. *Comparative Politics*. 2002. Vol. 34. No. 3. P. 253–272.
56. Lewis-Beck M. Who's the Chef? Economic Voting under a Dual Executive. *European Journal of Political Research*. 1997. Vol. 31. No. 3. P. 315–325.
57. Lewis-Beck M., Nadeau R. French Electoral Institutions and the Economic Vote. *Electoral Studies*. 2000. Vol. 19. No. 2–3. P. 171–182.

References

1. Ecevit Y., Karakoç E. The Perils of Semi-Presidentialism: Confidence in Political Institutions in Contemporary Democracies. *International Political Science Review*. 2017. Vol. 8. No. 1. P. 4–20.
2. Elgie R. Semi Presidentialism and Comparative Institutional Engineering. *Semi-Presidentialism in Europe* / ed. by R. Elgie. Oxford University Press, 1999. P. 281–299.
3. Elgie R. Varieties of Semi-Presidentialism and Democratic Survival. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance* / ed. by R. Elgie. Oxford University Press, 2011. P. 54–79.
4. Elgie R. Executive Leadership in Semi-Presidential Systems. *Oxford Handbook of Political Leadership* / ed. by P. Hart, R. A. W. Rhodes. Oxford University Press, 2014. P. 472–486.
5. Elgie R., Schleiter P. Variation in the Durability of Semi-Presidential Democracies. *Semi-Presidentialism and Democracy* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup, Y.-S. Wu. Palgrave, 2011. P. 42–60.
6. Kirschke L. Semipresidentialism and the Perils of Power-Sharing in Neopatrimonial States. *Comparative Political Studies*. 2007. Vol. 40. No. 11. P. 1372–1394.
7. Pugaciauskas V. Semi-Presidential Institutional Models and Democratic Stability: Comparative Analysis of Lithuania and Poland. *Lithuanian Political Science Yearbook*. 1999. P. 1–26.
8. Sedelius T., Linde J. Unravelling Semi-Presidentialism: Democracy and Government Performance in Four Distinct Regime Types. *Democratization*. 2018. Vol. 25. No. 1. P. 136–157.
9. Shugart M. Semi-Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns. *French Politics*. 2005. Vol. 3. No. 3. P. 323–351.
10. Skach C. The „newest” Separation of Powers: Semi-Presidentialism. *International Journal of Constitutional Law*. 2007. Vol. 5. No. 1. P. 93–121.
11. Lytvyn V. Atrybuty ta riznovydy napivprezydentskoi systemy pravlinnia v Yevropi: instytutsiino-protsesualnyi i politychno-povedinkovyi aspekty : monohrafiia. Lviv : LNU imeni I. Franka, 2018. 636 s. (Attributes and Types of Semi-Presidential System of Government in Europe: Institutional-Procedural and Political-Behavioral Aspects).
12. Lytvyn V. Heterohennist' i faktory ta indykatory typolohizatsii napivprezydentskoi systemy derzhavnogo pravlinnia: teoretyko-metodolohichniy zriz. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2017. No. 2 (88). S. 318–345. (Heterogeneity and Factors and Indicators of Typologization of Semi-Presidential System of Government: A Theoretical and Methodological Cut).
13. Lytvyn V. Do strukturyzatsii ta onovlennia typolohii napivprezydentalizmu na pidstavi osoblyvostei dualizmu, partiinoi prynalezhnosti i vidpovidalnosti vykonavchoi vlady ta kompozytsii lehislatur. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu : zbirnyk naukovykh statei*. 2019. Vyp. 40. S. 26–33. (Towards Structuring and Updating the Typologization of Semi-Presidentialism Based on the Features of Dualism, Party Affiliation and Responsibility of the Executive and the Composition of Legislatures).

14. Lytvyn V. Osoblyvosti ta naslidky podilu i dualizmu vykonavchoi vlady v ramkakh riznykh vydiv napivprezidentalizmu. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2018. No. 4. S. 94–112. (Peculiarities and Consequences of the Separation and Dualism of the Executive within the Framework of Various Types of Semi-Presidentialism).
15. Elgie R. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance*. Oxford University Press, 2011. 206 p.
16. Elgie R. Varieties of Semi-Presidentialism and Their Impact on Nascent Democracies. *Taiwan Journal of Democracy*. 2007. Vol. 3. No. 2. P. 53–71.
17. Lytvyn V. Conditionality, Factors and Indicators of Heterogeneity and Typologization of Semi-Presidential System of Government. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2020. No. 13. P. 31–55.
18. Lytvyn V., Romanyuk A. Types and Effects of European Semi-Presidentialism: Based on the Features of Dualism, Party Affiliation and Responsibility of the Executive and the Composition of Legislatures. *The Annals of the University of Bucharest: Political Science Series*. 2021. Vol. XXIII. No. 1. P. 87–116.
19. Cheibub J. A., Chernykh S. Constitutions and Democratic Performance in Semi-Presidential Democracies. *Japanese Journal of Political Science*. 2008. Vol. 9. No. 3. P. 269–303.
20. Elgie R. Semi-Presidentialism: Concepts, Consequences and Contesting Explanations. *Political Studies Review*. 2004. Vol. 2. No. 3. P. 314–330.
21. Fish S. Stronger Legislatures, Stronger Democracies. *Journal of Democracy*. 2006. Vol. 17. No. 1. P. 5–20.
22. Freeman M. Constitutional Frameworks and Fragile Democracies: Choosing Between Parliamentarism, Presidentialism and Semi-Presidentialism. *Pace International Law Review*. 2000. Vol. 12. P. 253–282.
23. Gunther R. The Relative Merits (and Weaknesses) of Presidential, Parliamentary and Semi-Presidential Systems: The Background to Constitutional Reform. *Journal of social sciences and philosophy*. 1999. Vol. 88. No. 3. P. 61–92.
24. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives* / ed. by J. Linz, A. Valenzuela. Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.
25. Pasquino G. Nomination: Semi-Presidentialism: A Political Model at Work. *European Journal of Political Research*. 1997. Vol. 31. No. 1. P. 128–146.
26. Pasquino G. The Advantages and Disadvantages of Semi-presidentialism: A West European Perspective. *Semi-Presidentialism Outside Europe: A Comparative Study* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup. Routledge, 2007. P. 14–29.
27. Weaver K., Rockman B. Assessing the Effects of Institutions. *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad* / ed. by K. Weaver, B. Rockman. Washington : The Brookings Institutions, 1993. P. 1–41.
28. Weaver K., Rockman B. When and how do institutions matter? *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad* / ed. by K. Weaver, B. Rockman. Washington : The Brookings Institutions, 1993. P. 445–461.
29. Elgie R. A Fresh Look at Semi-Presidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
30. Elgie R. What is Semi-Presidentialism and Where is It Found. *Semi-Presidentialism Outside Europe: A Comparative Study* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup. Routledge, 2007. P. 1–13.
31. Blondel J. Dual Leadership in the Contemporary World: A Step Towards Executive and Regime Stability. *Comparative Government and Politics* / ed. by J. Blondel. Boulder, 1984. P. 162–172.

32. Shugart M., Carey J. *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge University Press, 1992. 316 p.
33. Lytvyn V. Institutional and Procedural Determination of Premier-Presidentialism as a Type of Semi-Presidential System of Government and Its Manifestations and Operationalizations in European Countries. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2021. No. 16. P. 69–91.
34. Lytvyn V. Osoblyvosti, lohika ta parametry operatsionalizatsii prezydentsko-parlamentskoho napivprezydentalizmu v krainakh Yevropy. *Humanitarni vizii*. 2017. No. 3 (1). S. 37–44. (Peculiarities, Logics and Parameters of the Operationalization of Presidential-Parliamentary Semi-Presidentialism in European Countries).
35. Lytvyn V. The Evolution, Logics, Variations and Improving of the Actual (Political and Behavioral) Typology of Semi-Presidentialism: Theorization and Manifestations on the Example of European Countries. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2019. No. 11. P. 90–118.
36. Lytvyn V. Teoriia ta praktyka kohabitatsii v napivprezydentskykh systemakh Yevropy. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii*. 2011. No. 4. S. 140–149. (Theory and Practice of Cohabitation in Semi-Presidential Systems of Europe).
37. Chang C.-H. Cohabitation in Semi-Presidential Countries. *Social Sciences*. 2014. Vol. 3. No. 2. P. 31–43.
38. Elgie R. Semi-Presidentialism, Cohabitation and the Collapse of Electoral Democracies, 1990–2008. *Government and Opposition*. 2010. Vol. 45. No. 1. P. 29–49.
39. Elgie R., McMenamin I. Explaining the Onset of Cohabitation under Semi-presidentialism. *Political Studies*. 2011. Vol. 59. No. 3. P. 616–663.
40. Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government. *European Journal of Political Research*. 1980. Vol. 8. No. 2. P. 165–187.
41. Bayram S. Intra-Democracy Regime Change: Transitions Between Presidential, Parliamentary and Semi-Presidential Systems. *Politologicky Casopis*. 2016. Vol. 23. No. 1. P. 3–22.
42. Sartori G. *Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. New York University Press, 1997. 217 p.
43. Elgie R. Premier-Presidentialism, President-Parliamentarism, and Democratic Performance: Indicative Case Studies. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance* / ed. by R. Elgie. Oxford University Press, 2011. P. 157–185.
44. Protsyk O. Semi-Presidentialism under Post-Communism. *Semi-Presidentialism and Democracy* / ed. by R. Elgie, S. Moestrup, Y.-S. Wu. Palgrave, 2011. P. 98–116.
45. Elgie R., McMenamin I. Semi-presidentialism and Democratic Performance. *Japanese Journal of Political Science*. 2008. Vol. 9. No. 3. P. 323–340.
46. Beuman L. *Semi-Presidentialism in a New Post-Conflict Democracy: The Case of Timor-Leste*. Dublin City University, 2013. 249 p.
47. Protsyk O. Intra-Executive Competition between President and Prime Minister: Patterns of Institutional Conflict and Cooperation under Semi-presidentialism. *Political Studies*. 2006. Vol. 54. No. 2. P. 219–244.
48. Protsyk O. Politics of Intra-executive Conflict in Semi-Presidential Regimes in Eastern Europe. *East European Politics and Societies*. 2005. Vol. 19. No. 2. P. 135–160.
49. Sedelius T., Ekman J. Intra-Executive Conflict and Cabinet Instability: Effects of Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe. *Government and Opposition*. 2010. Vol. 45. No. 4. P. 505–530.

50. Sedelius T., Mashtaler O. Two Decades of Semi-Presidentialism: Issues of Intra-Executive Conflict in Central and Eastern Europe, 1991–2011. *East European Politics*. 2013. Vol. 29. No. 2. P. 109–134.

51. Skach C. Borrowing Constitutional Designs. *Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic*. Princeton University Press, 2005. 151 p.

52. Schleiter P., Morgan-Jones E. Citizens, Presidents and Assemblies: The Study of Semi-Presidentialism beyond Duverger and Linz. *British Journal of Political Science*. 2009. Vol. 39. No. 4. P. 871–992.

53. Savage L. How and When Do Presidents Influence the Duration of Coalition Bargaining in Semi-Presidential Systems? *European Journal of Political Research*. 2017. Vol. 57. No. 2. P. 308–322.

54. Protsyk O. Prime Ministers' Identity in Semi-Presidential Regimes: Constitutional Norms and Cabinet Formation Outcomes. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44. No. 5. P. 721–748.

55. Roper S. Are All Semi-Presidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regimes. *Comparative Politics*. 2002. Vol. 34. No. 3. P. 253–272.

56. Lewis-Beck M. Who's the Chef? Economic Voting under a Dual Executive. *European Journal of Political Research*. 1997. Vol. 31. No. 3. P. 315–325.

57. Lewis-Beck M., Nadeau R. French Electoral Institutions and the Economic Vote. *Electoral Studies*. 2000. Vol. 19. No. 2–3. P. 171–182.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2022

УДК 314.7:001.8

DOI: 10.53317/2786-4774-2022-2-4

Загальна теорія міграції крізь призму міждисциплінарних досліджень

Анотація. У статті розглянуто проблему комплексності в рамках теорії міграції та наслідки міждисциплінарної взаємодії поміж різними гуманітарними науками з концептуальної площини. Актуальність питання полягає в тому, що сам концепт „загальна теорія міграції” є конотативною матрицею, яка об’єднує та структурує додаткові смислові навантаження у процесі зіткнення різних сфер дослідження, а отже, проблематизує вимір аналізу, зважаючи на ті чи інші варіації, які вчений обирає як фокус своєї уваги. Під час пошуку таких „точок дотику” була закладена можливість виділити конвергентні „мости” відповідної взаємодії для визначення цілісних теоретичних рамок для вивчення феномену. Як наслідок, метою статті є демонстрація, як розвивалися погляди дослідників з восьми напрямів аналізу міграційної теми на шляху до сучасного сформованого підходу – міждисциплінарного, що став основою для виокремлення „загальної теорії” в науковому дискурсі. Особливу увагу приділено аспекту відмінностей об’єктів вивчення за останні десятиріччя, що сприяло конструюванню відносно уніфікованої схеми на базі чотирьох критерій аналізу, зокрема, „дослідницького питання”, „рівня аналізу”, „домінуючої теорії” та „зразка гіпотези”.

У статті досліджується сутність концептуальної різниці у визначенні „міграції” науковцями різних галузей знань, що, на думку автора, стало фактором міждисциплінарного зближення та взаємодії. Задля досягнення дослідницької мети автором були використані такі інструменти, як історіографічний (метод огляду літератури) та еkleктичний, що акумулював позитивістський й інтерпретаційний підходи. Ключовим висновком став приклад сучасного стану міждисциплінарної наукової співпраці вчених щодо міграції як теми з восьми гуманітарних галузей знання. Стверджується, що формування та конвенційне прийняття „загальної теорії міграції” вже відбулося серед науковців, але в той же час відкрило нові перспективи для міграційних розвідок, що дотепер були менш популярні або не вивчалися взагалі.

Визначено актуальні, на думку автора, напрями міждисциплінарних досліджень. Наголошено, що оптимальна форма реалізації останніх – це міжнародні порівняльні проєкти. Приділено увагу шляхам розв’язання практичних міграційних проблем. Вказано, що політики реалізують цю матрицю теж, аби зрозуміти різні проблеми якісніше і детальніше, що особливо необхідно і важливо з практичної точки зору на тлі загострення подій 2022 р., коли розпочалася широкомасштабна російсько-українська війна.

Ключові слова: міждисциплінарний дискурс, міграція, загальна теорія міграції, соціогуманітарні науки, аналітичні критерії.

Володимир Гнатюк,
доктор філософії з
політичних наук,
Міжнародний інститут
освіти, культури та зв’язків
з діаспорою
Національного університету
„Львівська політехніка”

Volodymyr Hnatiuk,
PhD in Political Science,
International Institute of
Education, Culture and
relations with Diaspora
Lviv Polytechnic National
University

ORCID: 0000-0002-2608-659X
v.v.hnatiuk@gmail.com

General theory of migration through the prism of interdisciplinary researches

Abstract. The article examines the problem of complexity within the framework of migration theory and consequences of interdisciplinary interaction between different humanities from a conceptual level. The relevance of the issue lies in the fact that the very concept of „general theory of migration” is a connotative matrix that combines and structures additional semantic loads in the process of collision of different areas of research, and, consequently, problematizes the dimension of analysis, taking into account certain variations that a scholar chooses as the focus of his attention. During the search for such „points of contact”, it was possible to identify convergent „bridges” of relevant interaction to define a coherent theoretical framework for the study of the phenomenon. As a result, the purpose of the article is to demonstrate how the views of researchers from eight areas of analysis of the migration topic have evolved on the way to the current established approach – interdisciplinary, which has become the basis for the identification of a „general theory” in scientific discourse. Particular attention is paid to the aspect of differences in the objects of study over the last decades, which contributed to the construction of a relatively unified scheme based on four criteria of analysis, in particular „research question”, „level of analysis”, „dominant theory” and „hypothesis model”.

The article examines the essence of the conceptual difference in the definition of „migration” among scientists of various fields of knowledge, which, according to the author, has become a factor of interdisciplinary rapprochement and interaction. In order to achieve the goal of the research, tools such as historiographical (literature review method) and eclectic, that accumulated positivist and interpretive approaches, were used by the author. The key conclusion was the case of the current state of interdisciplinary cooperation between scientists regarding migration as a topic from eight humanitarian fields of knowledge. It is argued that the formation and conventional acceptance of the „general theory of migration” has already taken place among scholars, but at the same time has opened up new perspectives for migration studies that have been less popular or not studied at all.

The actual directions of interdisciplinary research, in the opinion of the author, are determined. It is emphasized that the optimal form of implementation of the latter is international comparative projects. Attention is paid to ways of solving practical migration problems. It is indicated that politicians also implement this matrix in order to understand various problems better and in more detail, which is especially necessary and important from a practical point of view against the background of the escalation of events in 2022, when a large-scale Russian-Ukrainian war began.

Key words: interdisciplinary discourse, migration, general theory of migration, social and humanitarian sciences, analytical criteria.

Постановка проблеми. Учені з різних галузей соціогуманітарних знань завжди виявляли інтерес до проблеми міграції. І хоча існувала тенденція до часткового зниження її дослідження, усе ж нині ми перебуваємо у тій фазі, коли власне політична практика сприяє та зумовлює безпосередній поштовх до цієї проблематики крізь нові точки зору або підходи. Такий феномен неодмінно пов’язаний з турбулентністю сучасного життя, коли кожен індивід має змогу емігрувати зі своєї держави до будь-якої країни світу, оселитися там й адаптуватися до інших суспільно-політичних і культурних реалій. Як

наслідок, це спричинює зростання частки населення, яка народжена за кордоном, і всі вихідні аспекти, що витікають з відповідного дискурсу. Тут, при цьому, не варто також забувати про приймаючу сторону – державу, що стає домівкою для іммігрантів [15; 16; 29; 39; 44]. Усі ці моменти – переміщення значних груп людей – надали науковцям підстав стверджувати про міграційну кризу в глобальному масштабі, особливо на тлі потоку біженців з Африки й Азії [50], які не втратили актуальності щодо свого „руху” до Європи вже майже три десятиліття, оскільки проблема полягає у тому, що дуже часто ці групи не інтегруються жодним чином чи лише в мінімальних проявах як до локальних спільнот, так і на рівні цілого суспільства. Врешті-решт, це зумовлює і глибше соціальне розшарування, підвищуючи частку гетерогенності; і зростання шансів на міжкультурну напруженість на основі релігії, традицій та інших факторів, що належні до етносу; і появу соціально-політичної боротьби між класами через інституціоналізацію їх вимог і підтримки завдяки партіям, лобі чи громадським організаціям – уже в найближчому часі. Іншими словами, діапазон контексту взаємодії акторів та їх „зон впливу” виходить за межі звичного способу буття, дотикаючись до простору „іншого”. Таким чином, усі приймаючі суспільства „стикаються” з небезпекою поділів на ґрунті – соціальному, лінгвістичному, економічному, релігійному і територіальному, – а тому перебувають у позиції дестабілізації хоча б в одному з вимірів або в декількох з них відразу. Міграція постає не стільки динамічним процесом переміщення людей (однак цей аспект є первинним), як екзистенційним, що виявляється на поведінковому рівні, чим дезорієнтує унормоване суспільно-політичне життя у багатьох консолідованих демократіях Європи. Так, звична теза про „єдиний набір правил для соціальної гри” (А. Пшеворські, Х. Лінц та А. Степан) набуває тут нового контрасту, який ускладнюється через інституційне нерозуміння цих норм у процесуальному зрізі. Тому виникнення напруги – різного ступеня і варіативних форм – може яскраво продемонструвати, як соціум та публічна влада здатні зберегти баланс і цілісність соцієнтальної системи. Внаслідок цього, вже ґрунтуючись на практичному досвіді країн, що приймають мігрантів, учені почали здійснювати спроби теоретизації відповідної площини, аби зрозуміти ті чи інші аспекти. Для того, аби це висвітлювалося максимально репрезентативно, вони працювали в рамках міждисциплінарного підходу, що спочатку об’єктивізувало виникнення загальної теорії міграції, а згодом – актуалізувало її роль у науковому дискурсі.

Дотепер питання про міграційні кризи та місця їх локалізації залишаються відкритими для дослідницького пошуку і релевантними для практичної дії щодо усунення негативних наслідків на різних територіальних рівнях політики. Але беззаперечним є факт того, що ми живемо в добу міграції [14]. Наразі характер проблеми полягає в тому, щоб зіставити чинники впливу і ситуації функціонування спільноти, що мігрує, та соціуму, до якого вона входить – фізично і, можливо, ментально (у перспективах), – для того, щоб комплексно зрозуміти специфіку „інтеграції в” та „адаптації до” у контексті взаємодій між обома сторонами. Отже, розгортання відповідних розвідок – міжнародних з міждисциплінарним спрямуванням –

відкривають перед науковцями нові виміри проблематики, які безпосередньо походять від спільного контексту дотичності, з одного боку, між різними галузями знання і, з іншого, різними чинниками, що формують дискурс практики політики та суспільства, де ці процеси розгортаються. По суті, все це ще більше посилює взаємодію між концептуальним і прагматичним аспектами в процесі вивчення міграції як явища. Науковці дедалі частіше акцентують увагу на необхідності комплексного осмислення цього феномену. Такі дослідницькі інтенції присутні в значному обсязі робіт, в яких репрезентовано міждисциплінарний ракурс. Однак встановленню цієї ситуації передувало тривале пошуку. Так, ще наприкінці ХХ ст. науковці Т. Гаммар і К. Тамас [26, с. 13] відзначали, що розвідки такого спрямування здійснюються без консультацій з науковцями з інших дотичних дисциплін. У подібному ключі мислила М. Суарес-Ороско, що закликала до діалогу поміж галузями знань [49]. При цьому, не треба забувати, що першими, хто порушив питання міграції у наближеному ключі, був М. Кріц та його колеги К. Кілі і С. Томазі [36] на початку 80-х рр. ХХ ст.

Таким чином, можна стверджувати, що на теперішній момент загальна теорія міграції є наслідком як концептуального досвіду наукової спільноти в межах гуманітарного знання, так і відображенням успішно акумульованих між дисциплінами зв'язків – „мостів”. Іншими словами, проблематика, яка спочатку була предметом розгляду кожної науки окремо, зумовила об'єктивний процес зближення між ними і, мислячи ретроспективно, тепер є домінуючим орієнтиром не лише для міграційної теми, а й різноманітних суспільно-політичних питань. Попри все це, дослідники часто оминають або недостатньо висвітлюють теоретичний контекст, якою мірою і як можливі ці „точки дотику”. Цей момент актуалізує той вимір, на який звернуто увагу у статті, оскільки і тут можлива значна варіативність щодо побудови алгоритму розуміння, а тому відкриває ще один погляд на проблему.

Загалом, звертаючись до сучасних міжнародних міграційних процесів, що інтенсифікувалися з початком російсько-української війни у 2022 р. – особливо у країнах Східної Європи, – в розрізі міждисциплінарного зв'язку, ми зможемо цілісно охарактеризувати обопільну ситуацію на рівні політичної практики, як „зі сторони, яка віддає мігрантів”, так „зі сторони, яка їх приймає”, через виміри інтеграції та адаптації (і похідними від них секторальними площинами, зокрема суспільно-політичної, економічної, культурної і т. д.) у просторовому охопленні на місцях (локальних спільнотах) і межах цілої країни у подальшій перспективі. Це необхідно для того, аби „на виході” отримати успішні практики імплементованих рішень закордонних публічних органів влади щодо біженців і мігрантів. Це важливо, оскільки міграційна криза постає неодмінним атрибутом сучасного світу, а потреба в трудових ресурсах не зникла і немає жодних причин вважати, що це відбудеться в найближчому часі. Додатковими чинниками також є євроінтеграційні інтенції країн, які поки що не входять до ЄС, але мають такі декларовані політичні наміри, що зближує суспільства ще тісніше з тими, котрі вже вважаються узагальнено як євроспільнота. Тому цілком прагматичною стає інтенція до розуміння міграції з різних точок

зору, однак в єдиній конотативній площині, якою сьогодні є загальна теорія міграції. Звісно, це може інсталювати деякі межі, проте вони необхідні для системності знання і досвіду. Таким чином, хоча проблематика, що визначається, розглядатиметься у теоретичному ключі, проте ті висновки, які вчені отримують, будуть беззаперечно важливими для подальшого практичного застосування. Це підтверджують сучасні дослідження, які стосуються міграційного питання, зокрема про українських біженців і ВПО, у різних тематичних вимірах – географічному, демографічному, культурному, економічному, соціальному і т. д. [2; 46; 51] у рамках міждисциплінарного підходу. Як наслідок, через симбіоз теоретичного і практичного ми можемо констатувати актуальний двосторонній зв'язок, де завдяки концептуальній базі науковці здатні обґрунтувати, пояснити і висвітлити певні аспекти з політичної практики та водночас, зважаючи на ті чи інші особливості протікання процесів, спроможні формувати порядок денний (ієрархізований план дій) доречних рекомендацій для сектору публічної політики. При цьому, відсутність будь-якої тісної „співпраці” детермінує небезпеки різного ступеня для цілої держави та її соціуму, оскільки порушується раціональний принцип людської діяльності, коли всяка дія або бездіяльність мають ґрунтуватися на інформації про наслідки, до чого це може призвести, та планах стратегічного розвитку політичної організації країни у контексті її стабільного буття.

Метою наукової розвідки є висвітлення міждисциплінарної взаємодії між соціогуманітарними галузями знання у контексті загальної теорії міграції. До завдань можна віднести такі: 1) концептуально окреслити поняття „міграція” у зв'язку з уживаністю серед дисциплін, в яких воно апробується; 2) означити аспекти проблемного виміру у загальній теорії міграції, що виникають на зрізі міждисциплінарності; 3) продемонструвати один з підходів (через групу критеріїв) до конструювання матриці в межах міграційної проблематики, а також зазначити актуальний стан наукової взаємодії між різними галузями знання. У статті застосовуються різноманітні аналітичні інструменти, як загальнонаукові (аналіз та синтез), так і специфічні, зокрема, історіографічний (метод огляду літератури) та еkleктичний, що поєднує позитивістський та інтерпретаційний підходи у вивченні міграції.

Виклад основного матеріалу. Загалом сам розгляд поняття „міграція” як явища та процесу серед учених різних соціогуманітарних галузей знання доволі неоднорідний навіть у конотативному сприйнятті. Це, з одного боку, пов'язано з науковою традицією кожної дисципліни, що володіє вже раніше сформованими і внормованими понятійними маркуваннями зі своїми змістовими параметрами. Поряд з цим, з іншого, незначною, як для науки, тривалістю досвіду проведення міждисциплінарних проєктів, що зумовлює незначний відсоток апробації серед учених понять, які є рівнозначно прийнятними чи спорідненими між собою для обох або більше сторін. Таким чином, науковці дотепер змогли актуалізувати порівняно незначний дотичний смисловий сегмент між галузями знання, однак це стало першим кроком до становлення, якщо мислити з позиції нашого часу,

загальної теорії міграції, яку вони успішно концептуально застосовують *de facto*. Як результат, сьогодні можна осмислювати міграцію як конотативно, де є набір конкретних атрибутів, що характерні для того чи іншого аспекту людського життя – індивідуальному, груповому, класовому і т. д. – у певній його сфері: культурній, економічній, соціально-політичній, демографічній, правовій і т. д., але, при цьому, ми маємо вибір концентрувати увагу або на одному контексті (за потреби), або на контекстуальності в цілому. Це, безперечно, сприяє ширшій репрезентації даних з погляду їхньої деталізації і врахування комплексності чинників впливу в межах єдиного/багатьох випадків аналізу. Зазвичай концептуально поділяють науковці поняття „міграція” на виміри, де в одному фокусують свою увагу на внутрішній і міжнародній – тій, що стосується будь-якого руху у межах власної держави громадянина, і тій, що має відношення до таких процесів, як вимушена міграція, імміграція та еміграція. Проте навіть у цій просторовій дихотомії часто виникають складнощі в трактуванні явищ та процесів. Так, визначення міграції, як додає П. Кок, зокрема внутрішньої, є досить суперечливою річчю. Він запропонував реалізацію специфічного спектра, в межах якого вона може бути окреслена як переміщення людей на деяку відстань – з однієї „міграційної зони” до іншої – та від „звичного місця проживання” на інше (його перший кінець). На другому кінці – її висвітлення відкидає вимоги, що мають включати зміну місця проживання та переїзд на задану відстань. Таким чином, дослідник пропонує між ними компроміс, а міграцію дефініювати як „перетин межі завчасно означеної просторової одиниці однією особою або її численними групами, що залучені до зміни місця життя” [34].

Якщо звертатися до другого концептуального виміру поняття, то згадаємо про аспект секторального вивчення проблематики. Тут паралельно відбувається зближення дисциплінарних дефініцій у конотативній матриці „міграція”, однак, у той же час, науковці досить часто і дедалі вузькоспеціалізовано вживають терміни, що характерні тій чи іншій галузі знання. Зокрема, про останній момент зауважують дослідники К. Бреттел і Дж. Холліфілд, вказуючи на те, що широкий підхід до подачі феномену спричинює звуження сфери смислового навантаження для явища, що вивчається [9, с. 2]. Наприклад, у межах економічної науки вживають дефініцію „потоки людей” і де вони відбуваються [48], а в інших – політології, соціології, демографії і географії – застосовують більш загальне висловлювання, як „мобільність” [35]. При цьому очевидно, що цей момент доволі двоякий, бо частково стає теоретичним бар’єром (навіть упередженням) до побудови такого симбіотичного поля, яке акумулювало б ключові соціогуманітарні концепти при визначенні міграції, але водночас він яскраво демонструє, як можна фокусувати увагу на конкретних аспектах, будучи в межах матриці. Таким чином, це аналог своєрідних „сходинок” Сарторі, його концептуальної натяжки. І на завершення цього питання необхідно додати, що сучасне поняття „міграція” є обов’язково внутрішньо диференційованим, оскільки науково можна виділити напрями, які вказуватимуть на конкретний акцент, не виходячи з-за діапазон

загальної теорії, що, знову ж таки, вказує на досягнення вчених, які не слід применшувати.

Попри те, що загальна теорія міграції як концепт і конотативна матриця є dokonаним фактом у сучасній науці, тобто достатньо доведеним для прийняття дослідницькою спільнотою і не менш актуалізованим для вивчення відповідних явищ і процесів, однак це не усуває остаточного закриття проблемного виміру, що виникає у рамках міждисциплінарного підходу. Існує коло питань, які досі залишаються невирішеними повністю. З одного боку, на перший план виходить проблема, яку можна окреслити як „питання сумнівів”. Вона характеризується тим, що вчені тривалий час уже порушували питання щодо створення спільної для різних дисциплін теорії для аналізу міграції, проте така уніфікація не могла через об’єктивні причини вирішитися остаточно, а тому частина з них зайняла скептичну позицію. Деякі з них ставляться до відповідного процесу сумнівно і часто вказують на те, що такі спроби побудови загальної теорії марні, оскільки шанс успішної реалізації мізерний навіть у межах мікро- і макросистематизації підходів у спільній площині [43, с. 810]. Як наслідок, погодження щодо єдиної інтерпретації (дехто називає це „моделлю”) є малоімовірним, що пояснюється тим, як складно висунути адекватні полідисциплінарні гіпотези, аби кожна з них акумулювала концептуальний вимір декількох галузей водночас. Понад те, це узгоджується зі сучасним станом речей, коли автономно дисципліна вже володіє відповідним набором унормованих змістових параметрів та понятійних маркерів. Тому низка науковців не покладає великих надій на конструювання єдиної теорії міграції (в абсолютному масштабі), але інша частина з них вважає, що якщо намагатися „провести мости” до діалогу між різними дисциплінами, то ця можливість значно зростає (у відносному плані). Як наслідок, питання про „скептицизм, що тяжіє до внутрішньодисциплінарної автономії понять”, звісно, залишається надалі, але його підтримує значно менша кількість учених у XXI ст., ніж у попередньому, коли тільки виникали підстави до виділення проблематики. Зважаючи на вище описану особливість, а також теперішні дослідницькі успіхи, можна впевнено говорити, що контекст є більш похідним, ніж основним, для дискусій стосовно обґрунтування та значення загальної теорії міграції.

Наступні – „ступінь акумуляції дослідницьких сфер” і „наявність традицій вивчення” – два питання, які поєднуються в аспекті реалізації наукових проєктів у рамках міждисциплінарного підходу. Зокрема, проблема полягає у тому, що кількість розвідок, де сконцентровані більше, ніж дві-три дисципліни, не настільки поширене, хоча переваги такої взаємодії очевидні в контекстах – теоретичному та практичному. Підсилює цей момент те, що досі немає напрацьованих чітких алгоритмів проведення відповідних досліджень. Як правило, вони здійснюються за „старими” традиціями домінуючої галузі знання, яка детермінує фокус уваги. Таким чином, відсутність унормованої, а далі – науково конвенційної площини для вивчення явищ сповільнює темпи взаємопроникнення між дисциплінами, а тому не надає можливості цілісно концептуалізувати досвід. З іншого боку,

ця ситуація не є сталою, оскільки за останні дві декади, а тим більше – за минулі роки – вона відчутно змінилася. Сьогодні ми маємо розвідки, де інтеграція наук є не тільки ближчою теоретико-методологічно, але і значно ефективнішою у рамках практики¹. Іншими словами, проєкти стали більш телеологічними в обох вимірах, а цей той момент, коли, за словами вченого П. Холла, настає зближення між онтологією та методологією в контексті єдиного випадку, що аналізується [25]. При цьому, тут не варто забувати про завершальну проблему, яка впливає з обох попередніх, – питання „результат versus новаторство”. Так, серед учених існує своєрідне „протиборство”, де одні є прихильниками „старої школи”, що прагне залишити традиційний стиль вивчення теми (мінімальне поєднання дисциплін, домінування однієї з них та реалізація її категоріального апарату в загальному плані), а інші – репрезентатори „нового”, які намагаються переглянути погляди на це бачення проблематики. Як наслідок, збільшення кількості акумульованих галузей знання до матриці дослідження, спроба апробації узагальнених понять, що операціоналізовані на межі дотикання кожної науки між собою (принаймні як це можливо), а також вироблення комплексних практичних рекомендацій, що несуть інструментальний наголос у вирішенні тих чи інших завдань, – надають змогу не лише твердити про появу нового інноваційного концептуального тла, але здобувати якісніші результати аналізу. Тому символічно цей процес можна висвітлити як „два кроки вперед, а один назад”, де перший – перспективний, а другий – ретроспективний, взаємодія яких є діалектичною за природою, що само по собі уможливує оновлення попереднього знання, не забуваючи основ.

Загалом, успішність демаркації проблем і зведення їх до єдиного дискурсу безпосередньо корелюється з ефективністю прийняття рішень на місцях з боку політиків або інших публічних осіб, що опікуються справами мігрантів. Адже будь-яка когерентна дія – теоретична і практична (загалом краще разом) – несе цільове навантаження, що враховуватиме і мету, і контекстуальність. Розуміння переміщених осіб – їхні культурні, економічні, демографічні і т. д. параметри – надає комплексну оцінку для вдалої інтеграції, усунення негативних наслідків взаємодії у межах „спільнотановоприбулі” та адаптації до реалій – побутових і суспільно-політичних. Іншими словами, ширший фон зумовлює деталізованішу операціоналізацію, а отже, уникає чисельніше коло проблем та перешкод на шляху до реалізації практичних рішень. Зрештою, у цьому плані загальна теорія міграції є симбіозом міждисциплінарних „мостів” значно варіативнішої ідеї за всі попередні зразки, концентруючи вагомий концептуальний досвід і межі, що його формують.

Зважаючи на вищесказане, вчені розпочали здійснення спроби побудови конструкцій, які стосувалися міграційної теми і, головним чином,

¹ Особливу увагу слід приділити цьогорічним розвідкам, що стосуються вивчення різних аспектів міграції вимушено переміщених осіб з України від початку повномасштабної війни з Російською Федерацією на теренах країн Східної Європи, де часто не лише досліджено питання в рамках міждисциплінарного підходу, але описано та зазначено низку практичних заходів, які мають бути спрямовані для успішного процесу інтеграції таких людей до локальних спільнот і всього суспільства загалом.

ґрунтувалися на міждисциплінарній взаємодії у межах відображення загальної теорії. Однією з кращих із них є матриця, яку створили науковці К. Бреттел та Дж. Холліфілд на базі спільної розвідки з групою дослідників з різних галузей соціогуманітарного знання [9, с. 1–36]. Вона інтегрувала п'ять критеріїв, які окреслюють увесь масив отриманих даних для репрезентації „моста” поміж дисциплінами. При цьому, автори відзначають, що відповідна матриця постає винятково схемою, а тому не здатна акумулювати все – від теорій, запитань та інших компонентів, – оскільки є відтворенням скоріше дискурсу в загальному ключі (архітектоніка), ніж його повністю деталізоване наповнення. Проте її цілком достатньо для розуміння та формування бачення проблематики.

У групу критеріїв були зараховані такі показники, як „дисципліна”, „дослідницьке питання”, „рівні/одиниці аналізу”, „домінуючі теорії” та „зразок гіпотези”. До першого з них увійшло вісім галузей знання, зокрема географія, історія, антропологія, демографія, економіка, політологія, соціологія та право, що представлені вченими як репрезентаторами з кожної науки ². І аби чіткіше зрозуміти цю специфіку, варто розглянути її глибше через два аспекти, а саме: у міждисциплінарному зв'язку та власне автономній візуалізації крізь призму зазначених вище критеріїв. При цьому, сам фінальний результат матиме такий вигляд (табл. 1.).

Таблиця 1.

Міждисциплінарний вимір теорії міграції *

Галузь знань	Дослідницьке питання	Рівні / Одиниці аналізу	Домінуючі теорії	Зразок гіпотези
Антропологія	Як міграція впливає на культурні зміни і культурну ідентичність?	Мікро: - індивіди - домогосподарста - групи	- реляціоністські - структуралістські - транснаціональні	Соціальні мережі сприяють підтримці культурних відмінностей
Демографія	Наскільки іммігрантське і місцеве населення з часом стають схожими?	Мікро: - окремі особи - групи іммігрантів - етнорасові групи - національне населення, народжене за кордоном	теорії міграції: - витрати/вигоди - структурні теорії інтеграції: - асиміляційні - плюралістичні теорії ефектів міграції: - економічні - соціальні - структурні - культурні	Іммігранти не будуть успішно інтегровані, якщо вони зазнають значного виключення з членства

² У статті не деталізовано цей аспект, оскільки розгляд відбувається більш генералізовано. Детальніше див.: [9, розділи I-VIII].

Продовження таблиці 1.

Економіка	Чим пояснюється схильність до міграції та які її наслідки?	Мікро: - особи	теорія раціонального вибору	Інкорпорація залежить від рівня людського капіталу іммігрантів
Географія	Чим пояснюються соціально-просторові моделі міграції?	Макро-, мезо- і мікро: - індивіди - домогосподарства - групи	- реляціоністські - структуралістські - транснаціональні	Реєстрація залежить від етнічних мереж та моделей проживання
Історія	Як явище (причини, структури, процеси, наслідки міграції) або зв'язок (стать, міграція) змінилися або збереглися з часом?	Змінюються в часі (від коротко-, середньо- та довгострокового), а також у просторі	- періодизації	Не застосовується зазвичай
Право	Як закон впливає на міграцію?	Макро та мікро: - політична система - правова система	- інституціоналізм - раціоналістські (взято зі соціальних наук)	Права створюють структуру стимулів для міграції та інкорпорації
Політологія	Чому державам важко контролювати міграцію?	Макро (домінуюче): - політична система - міжнародна система	- інституціоналізм - раціоналістські	Держави часто захоплені проїм-мігрантськими інтересами
Соціологія	Що пояснює інкорпорацію та виключення?	Макро: - етнічні групи - соціальний клас	- структуралістські - інституціоналізм	Інкорпорація залежить від соціального та людського капіталу

* Складено за: [9, с. 4].

Доречно вказати на їхню межову позицію учених-істориків між гуманітарними та соціальними науками, що спричинює особливе охоплення предмета вивчення та фокусування на часі, хронометражі, а також тимчасовості як атрибутах будь-якої розвідки. Виходячи з цього, періодизація постає формою концептуалізації масштабів і циклів, що протяжні у здійсненні.

При цьому, роль істориків часто може зводитися не стільки до висунення теорії, скільки до постулювання запитів і верифікації у

дослідженнях, котрі вже базуються на міждисциплінарному теоретичному ґрунті – економічному чи соціологічному зокрема. Їх різні запитання мають, зрештою, універсальний характер, оскільки можуть бути апробовані як для однієї людини чи об'єднань індивідів у конкретному місці та часі (умовно контекст тут-і-зараз), так і здатні застосовуватися для значних фаз у рамках міграційних процесів [37]. Понад те, як зазначає дослідниця Д. Габачча [23, с. 37–66], це зумовило виникнення нової теорії людської мобільності, що по-іншому (та значно деталізованіше з точки зору пошуку і пояснення каузальності) відкрило спільноту та її етнічну ідентичність у вимірі міграційного дискурсу.

На противагу, антропологі, що аналізують явище міграції, переважно цікавляться ним не лише через питання „хто”, „коли” та „чому”, а воліють репрезентувати цілісність іммігрантства (разом з тим і роль для самих індивідів, що „рухаються”, іншого контексту з його специфікою) стосовно до зміни становища людини, тобто своєрідне міжкультурне порівняння, на основі якого наявна здатність до генералізації у просторово-часових межах. Як наслідок, є потенціал до конструювання теорії (зазвичай зазначають про номотетичну), завдяки якій актуалізується контекстуальність [5], без якої загалом розвідки не реалізуються. Треба також додати, що саме вона стала тим каталізатором, який концентрував інтерес науковців на еміграцію та імміграцію через призму соціальних відносин (соціального капіталу) міжкультурного або міжетнічного виявів.

Беручи до уваги підхід географів, зазначимо, що перш за все ними фіксується аспект простору та площі, оскільки первинно це сприяло утворенню зв'язку між „фізичністю” науки та аналізом кореляції різних елементів, що знаходяться буквально там. Ми можемо взяти такі „координатні точки”, як форма проживання і розвиток етнічних груп (їх слід тут дефініювати анклавом). Поряд з цим, ці дослідники вивчають діаспорний та транснаціональний виміри міграції (напряму з'явився недавно) і значення соціальних мереж в інтеграції людей та окремих індивідів у всьому світі [27, с. 198–226]. Однак попри відповідне різноманіття все-таки в розвідках превалює географічний детермінізм: поняття „простір” і „місце” є центральними, а тому і розуміння теорії асиміляції, і вивчення певних аспектів (наприклад, расових) реалізуються під їхнім „грифом”. Іншими словами, вони постають і фактором, що впливає на погляд науковця, і компонентом самого дослідження, де враховується його роль для отримання результату, і основою, від якої починається розгляд міграційних (в нашому випадку) явищ і процесів.

Соціологи під час аналізу міграційних процесів та інтеграції іммігрантів апробують категорію „соціальні відносини” як центральну для характеристики основної проблематики. Досить часто ця наука має спільні точки дотику (базу) з антропологією, чим поглиблює взаємообмін на теоретичному рівні. Проте не слід забувати про історичний генезис обох дисциплін, що в сучасному стані речей виразилося у тому, що перша (соціологія) уже давно цікавиться темою міграції, а інша – нещодавно

прийшла до її вивчення. При цьому, відзначаючи розвиток відповідного напрямку досліджень, важливо виділити ту специфіку, що концептуально вчені-соціологи вже відійшли від ідеї „єдиного результату”, маючи на увазі теорію асиміляції, а почали процес диференціації наслідків, що корелюються від того чи іншого чинника [6]. Загалом, сучасний науковець С. Фіцджеральд вдало відзначив, що основні тенденції соціології – це сегментована асиміляція, транснаціоналізм і дисиміляція [20, с. 115–147].

Якщо ми характеризуватимемо демографію та роботи її дослідників, то отримаємо предмет вивчення – у центрі кількісні особливості населення і його зміни – через призму народжуваності, смерті і, звісно, міграції. Для цієї науки властивий поділ на формальний та соціальний напрями, де саме останній є більш ідеографічним і прикладним. Зокрема, такі вчені, як Ф. Бін і С. Браун, змогли знайти місце міграційній темі як провідній у своїх дослідженнях [4, с. 67–89]. Понад те, якщо контекст „хто і коли переміщується” є міждисциплінарним, бо цікавить і соціологів, і антропологів, і істориків, то застосування прогнозу – своєрідна перевага (або навіть інструментальна опція) саме демографів. Тут виявляється особлива спорідненість зі соціологією: обидві науки намагаються віднайти відповіді на різні питання про причини міграції, становище мігрантів та їх вплив на суспільство, куди індивіди воліють інкорпоруватися, і навпаки (не варто забувати про взаємовпливи в соціо-політичному вимірі, як на рівні одиниці, так на – підсистемному і холічному). Взагалі для демографів наявна актуальна контрастність, яка відображається через аспект „роль міграції через дисбаланс між групами населення”, що окреслює аналітичну матрицю, в котру входять інші індикатори, що її деталізують, зокрема концептуальний вектор у функціонуванні домогосподарств (дотичність до економічної теорії), етнічна належність (зіткнення сферою з соціологами та антропологами) і характер міжнародної системи (зв’язок з політологією). Таким чином, доробок учених сприяє інтерпретації впливу і значення імміграції на приймаючий соціум, що особливо доречно у наші дні.

Економісти спираються передусім на теорію раціонального вибору (та інші близькі до неї варіації), проблематика „чому наявні потоки людей тут, але десь їх немає” (аспект трудової міграції) розглядається через вимір суспільств – двох сторін, а саме: ті, хто приймає, та ті, звідки їдуть [33; 40]. Так, мислячи макро- і мікропідходами, економісти здатні зрозуміти, з одного боку, „що” (багатство, дохід чи вміння) іммігранти приносять, а „що” (людський ресурс, капітал та т. д.) забирають у кореляції до соціумів, куди/звідки „рухаються”, з іншого. Додатково науковці аналізують мігрантів як „максимізаторів користі”, оперуючи концептуальним тлом теорії витрат/вигод [38, с. 90–114]. При цьому, економічна сфера є тією, яка найбільш поглибила міждисциплінарну співпрацю, як демонструють теоретичні дебати за останні декади. Тематика соціальної мобільності іммігрантів висвітлюється через (крім економічних) поєднання соціологічних і політологічних розвідок. Завдяки антропологам та історикам економічні чинники отримують додаткову аргументацію у трактуванні соціокультурного

підґрунтя у прогнозуванні руху населення в містах, регіонах чи країні. Далі демографи і політологи, працюючи разом, часто аналізують взаємодію фінансового і людського капіталу в розрізі управлінських рішень під приматом економічного фактору. Ці та інші питання розглянуті в значному масиві праць³ [8; 12; 40].

Політична практика багатьох держав світу демонструє, наскільки криза міграції та вплив імміграції визначають порядок денний загальнонаціональної політики сьогодні [7; 11]. Як зазначають дослідники Дж. Холліфілд і Т. Вонґ, увага до міграційних тем з боку політології проявилася відносно недавно, порівняно з тими дисциплінами, про які зазначалося вище у тексті [31, с. 227–288]. Однак це не вплинуло на гальмування диверсифікації наукових напрямів, оскільки сучасне вивчення міжнародної міграції та політики стосовно неї виразилося у трьох проблематиках. З одного боку, це аспект значення і місця держави в контролі міграційного руху населення. З іншого – це комплексне розуміння детермінації міграційного процесу на зовнішню політику та національну безпеку держави при водночас кореляції з інститутами громадянства і суверенітету. І, нарешті, тема інкорпорації індивідів та їхніх груп у суспільство з позиції поведінкового та нормативно-правового вимірів. Понад те, останній контекст постав деяким доповненням до проведених раніше досліджень щодо економічної і соціальної інкорпорації, порушивши додатково питання громадянства та прав людини у державі, тобто „залучивши” і правову дисципліну до відповідного дискурсу. Не оминули участі в ньому також історики та антропологи, котрі розглядають громадянство через партисипаторний та формальний аспекти [24].

Загалом, політологічні розвідки продемонстрували, що їх доцільно, по-перше, розрізнати на „вході” та на „виході” в процесі дослідницького аналізу, тобто відзначати про т. зв. „внутрішню диференціацію” структури в науці під час вивчення міграційної тематики (часто така риса доречно екстраполюється й на інші питання). Проте, по-друге, не слід відкидати фактор спільності міждисциплінарної основи, який відображає, наскільки адаптивні, гнучкі, відносно універсальні і „межові” (ідея при трактуванні політики як межової сфери людського буття) політологічні дослідження. Іншими словами, щоби не осмислював політолог стосовно міграційної теми, його концептуальна база виходитиме зі спільного „знаменника”: чи то теорій раціонального вибору, чи то концепцій інтересу, чи то інституційного, історичного або конструктивістського підходів. Однак тут, головним чином, для вчених треба зрозуміти первинну ідею, з якої витікають похідні (деталізовані) спрямування: яким шляхом держава і політика від її імені обумовлюють явище міграції. Або, як стверджує науковець А. Золберг, як нації будуються та оформлюються завдяки політиці [52].

Інтерес до міграційної проблематики для правознавців теж порівняно новий. Ними акцентується увага на інститутах і правах у процесуальному та формально-юридичному підходах. Як влучно стверджує Д. Абрагам,

³ Наводимо лише деякі з них, оскільки мета статті не є історіографічним відображенням цього аспекту.

систематично це відбувається під екстраполяцією на політичну філософію [1, с. 289–317]. Окремі науковці зосередилися на вивченні історичного аспекту тематики, тобто кореляції між національним та міжнародним рівнями законодавчого регулювання міграції в цілому [30; 32]. Це висвітлювалося через призму, як внутрішня політика та право держави здатні вплинути на світову ідею „руху” людства у будь-якому куточку планети, тобто інтернаціоналізуватися, а отже, сформувати консолідоване міграційне законодавство. Подібні праці є також у політології та соціології [22; 47], що посилює їх міждисциплінарну взаємодію. Таким чином, значення права є ключовим під час структурування міжнародної міграції та окреслення інкорпорації іммігрантів. Зрештою, розуміння впливу закону на формування державної іммігрантської політики і її вираження через нього демонструє з практичної точки зору зв'язок з безпосередньою моделлю ліберально-представницької демократії, операціоналізація якої здійснюється завдяки (і в тому числі) аналізу загальнонаціонального права про міграцію.

Тому, знову звертаючись до табл. 1., можна пересвідчитися, наскільки міждисциплінарний зв'язок між галузями соціогуманітарного знання є тіснішим, ніж здається на перший погляд. Міграційне питання – а воно, звісно, не єдине, що дотикається до різних сторін суспільного життя, як індивіда, так і груп, до яких він себе афілює – досить проблематичне. Досвід багатьох держав по всьому світу яскраво демонструє, що складнощі з іммігрантами були, є і далі будуть, оскільки ми живемо в турбулентному середовищі з потрясіннями не лише стихійного характеру, але і через воєнні дії країн-агресорів у XXI ст., зокрема Російської Федерації, що стала загрозою і фактором дестабілізації не лише для Центрально-Східної Європи, а всього світу, спричинивши величезні демографічні, соціокультурні, економічні і політичні кризи. Як наслідок, сам феномен міграції актуалізується ще більше, а тому потребує ретельнішого та деталізованішого вивчення, аби виклики свого часу були ефективно вирішені.

Розглядаючи критерій „рівні/одиниці аналізу”, варто зазначити, що такий компонент матриці безпосередньо пов'язаний з об'єктом вивчення і конструюванням теорії. В процесі генези кожної дисципліни (у дослідженні нею міграції також) здійснювалося автономне встановлення масштабів і їхнього концептуального окреслення, тому хоч показник є спільним, але він відносно чітко демонструє відмінності між усіма науками. Однак завдяки превалюванню „знаменника” як дотичної до усіх наук сполучної ланки – міграційної тематики – вчені все ж таки спромоглися внормувати та взаємопов'язати принаймні рівні аналізу. Зокрема, дослідник Т. Файст зумів трансформувати класичні макро-, мезо- та мікрорівні у структурний, маючи на увазі економічні, культурні та політичні чинники в державах, що є „донорами” емігрантів і „реципієнтами” для іммігрантів; далі – в релятивістський, вказуючи на соціальні відносини між тим, хто мігрував, і тими, хто залишився; та в індивідуальний, наголошуючи на ступені свободи і прав для потенційних іммігрантів [19, с. 188]. При цьому, науковець осмислює їх через функціонал казуальності (перший і третій)

та процесуальності (другий), що уможлиблює інтегрувати структурні, наслідкові та динамічні особливості, а також ієрархізувати у рамках системного підходу. Додатково можна згадати тут про ідею Д. Гердера, який демонстрував свою модель так: аналіз світових систем, потім – розгляд біхевіористського виміру мігрантів на рівні „горизонтальних” (дотичних до позаполітичного сектору) та „вертикальних” (пов’язаних з владою) взаємодій і, нарешті, розбір осмислення сегментації та індивідуальних дій у ракурсі нетворкінгу і сімейної економіки [28].

Поряд з цим, якщо акцентуємо увагу на одиницях аналізу, то їм властива більшою мірою узгодженість між дисциплінами, ніж унормованість і градація. Це, з одного боку, залежить від компонентів масштабу, які обирає вчений, а тому конвертується у конкретний шлях до теоретизації міграції в цілому чи її певних аспектів. З другого – це історична специфіка кожної науки, яка нашаровує тривалу (як правило) основу для дослідження – її традицію. Так, для багатьох науковців – частини з антропологів, економістів, політологів, соціологів – саме „індивід” постає базовою одиницею аналізу. Однак наукова спільнота піддає критиці відповідний методологічний індивідуалізм, вказуючи на інші речі, які, у разі ігнорування, можуть спричинити спотворення результатів дослідження. І тому теорія, котра осмислює певну одиницю аналізу, взаємодіє з іншими концептуальними рамками, що часто розглядають відмінні одиниці, повинна брати до уваги цей момент, а отже, розширювати дискурс, рівні та об’єкти між собою, іншими словами, екстраполювати предмет вивчення з площини галузі на міждисциплінарний контекст. І треба зазначити, що науковці досить успішно апробують цей формат. Політологи та правознавці беруть за ключову одиницю – „державу”. І не безпідставно, бо, поряд з індивідумом, саме державна (чи спільна) політика визначає чисельні межі потоків біженців, а сформовані нею (ними) правила в’їзду – додатково регулюють це питання. Таких прикладів достатньо [41–42].

Водночас, слід ураховувати, що в процесі реалізації розвідок вони – одиниці – безпосередньо пов’язані з аспектом збору даних та застосуванням конкретної методології. Такі питання настільки турбували вчених порізно, що зумовили специфічну „зацикленість” на проблемах, зокрема, інструменту, вимірюванні та шляхах отримання інформації про міграційні явища і процеси. Як результат, це обмежило концептуальне розуміння якісного виміру міграції, оскільки превалювало кількісне, що глибоко ускладнило ситуацію. Хоча вже з 70-х рр. ХХ ст. вчені дійшли висновку, що для її вирішення слід використати давно відомий, проте не менш ефективний метод – порівняльний, котрий став основою для вивчення міграції (і не лише для неї) у соціальних науках [13; 21]. Загалом це екстраполювалося на інші галузі соціогуманітарного знання, чим посилило міждисциплінарну взаємодію. Сьогодні більшість праць науковців стосовно міграції реалізується у формі систематичного порівняння, що включає у собі комбіновані (завдяки різним наукам) аналітичні моделі, що застосовують порівняльний метод як шлях/засіб для конструювання теорій та верифікації гіпотез [3]. Понад те,

різні вчені доволі часто акцентують свою увагу на ідентичних міграційних темах, попри те, що їхні методології, дані та концептуальні межі різняться. Це вказує на те, що поряд з інтенсифікацією, що відображає дедалі тіснішу міждисциплінарну кореляцію між науками, наявна теж проблема екстенсифікації, коли процес ознайомлення з новими доробками йде позаду порівняно з їхньою появою: іншими словами, інформації виникає все більше, що ускладнює отримання „загальних відомостей” про проблематику. Хоча ця ситуація зовсім не відкидає досягнень, що ми маємо сьогодні, однак вона актуалізує чинні тенденції, які демонструють контраверсивність пошуку у межах міграційних досліджень.

У цілому, як ситуація не характеризувалася б контрастністю, проте факт взаємообміну та взаємодії між соціогуманітарними галузями знання має вигляд як доконаний за формою, але за змістом – як континуальний. Зокрема, такі дослідники, як К. Бреттел і Дж. Холліфілд, продовжуючи дискусію у відповідному напрямі, зазначають, що „побудова мостів” між дисциплінами потребує безпосередньої операціоналізації та дефініювання сукупності елементів під час здійснення аналізу. Це важливо для з’ясування розрізнення поміж ними, тобто для сегментації зон впливу кожної з наук, сприяючи тоді пошуку оптимальних точок дотичності, а зрештою – аж до координації спільних зусиль. Виходить, щоб скласти матрицю, необхідно гіпотетико-дедуктивно її окреслити, а тільки згодом вдаватися до індукції та інтерпретації на шляху до генералізації. Тобто, аби мати завершену систему, дослідникам потрібно денотувати її як цілісність через набір конкретних структурних частин, які виражатимуть цю атрибутивність – міждисциплінарність – як критерії. І саме на їх основі матимемо можливість створити „поле зіткнення”, а також будемо спроможні переформулювати його на їхнє „поле зближення” у процесі розкриття особливостей феноменів і динаміки розвитку. Таким чином, було запропоновано (взято для прикладу) модель, що інтегрувала змінні – залежні і незалежні, – аби опредметити в практичному зрізі мігрантську поведінку (індивідуальну та групову) через концептуальний вимір кожної науки в зв’язку з порушеною проблемою (табл. 2.).

Таблиця 2.

Моделювання поведінки мігрантів та її наслідки *

<i>Галузь знань</i>	<i>Залежні змінні</i>	<i>Незалежні змінні</i>
Антропологія	- поведінка мігранта - ідентичність мігранта - ґендерні відносини (еміграція, інтеграція)	- соціальний і культурний контекст - транснаціональні мережі
Демографія	- розміри міграційних потоків - ступінь інтеграції окремих осіб і груп - згуртованість суспільства	- види міграційної політики - контексти прийому - етнорасова різноманітність

Продовження таблиці 2.

Економіка	- потоки мігрантів - адаптація - макроекономічний вплив	- різниця в заробітній платі/доході - людський капітал - пропорції факторів - структура економіки та системи трансфертів
Географія	- прийняття рішень щодо мігрантів	Контексти: - просторові - екологічні - політичні - культурні - соціально-економічні
Історія	- переселенський досвід	Контексти: - соціальний - історичний
Право	Ставлення до мігрантів: - правове - політичне - соціальне - економічне	- закон - політика управління
Політологія	- рішення політики (допущення чи обмеження) - результати політики (контроль) - політична інкорпорація - громадянська активність	- інститути - права - інтереси
Соціологія	- поведінка мігрантів (імміграція, інкорпорація)	- мережі - анклав - соціальний капітал

* Складено за: [9, с. 24].

Зауважимо, що таких моделей у рамках міграційної тематики може бути безліч. На сьогодні у соціогуманітарному дискурсі наявний високий потенціал, аби реалізувати це в теоретичному (академічному) та практичному (політико-управлінському або/і громадському секторах держави) контекстах. Про переваги такої міждисциплінарної взаємодії свідчить достатня кількість робіт учених, а про успішні наслідки політики, зокрема міграційної, вказувалося у різноманітних звітах – локальних, регіональних та державних – у межах ЄС та країн по всьому світу. Тут варто розуміти, що концептуальна роль та практична цінність відповідних схем узгоджуються з тим моментом, що перша є основою для другої, але остання є ґрунтом для „схоплення” попередньої. Як наслідок, всі теоретичні узагальнення екстраполюються на політичні реалії та, навпаки, коли наслідки політичної практики опредмечуються через категорії для цієї матриці, виникає обопільний зворотний зв'язок, що формує міждисциплінарний підхід до вивчення проблематики, що хоча ускладнює контекстуальність аналізу, але відображає її більш повноцінно. Врешті-решт, ми повертаємося до відновлення паритету, або, як про це говорять науковці, „вирівнювання”, між інструментами дослідження (методологією) і його вираженням полем (онтологією). Це дозволяє стверджувати, що відповідні моделі ще більш

наближені до прагматичної площини, ніж ті, які фокусують увагу лише на двох-трьох дисциплінах, оскільки вони можуть трансформуватися на безпосередні ситуації, де вплив на рішення стосовно індивідів, які мігрують, стає вирішальним. Таким чином, такі схеми – міграційні у межах загальної теорії – орієнтовані на забезпечення основ у розумінні багатопланової дійсності, що інтегрує різні чинники і сфери життя. Тому їхнє значення важко переоцінити як для соціогуманітарних наук (кожної з них і комплексно для міграційної теми), так і політичної діяльності, що внаслідок своєї природи („межова” сфера людської активності) втілює подібний алгоритм, зважаючи на сучасні катаклізми в глобальному масштабі – війни та різні кризи. Понад те, ефективні практики саме базуються на подібних схемах/моделях, які є проєктами науковців з дотичних (водночас автономних) галузей знання. І, як наслідок, первинна проблема полягає в активізації діяльності обох сторін, бо пасивність (апатія) до актуальних питань – це шлях до їхнього накопичення, ускладнення та породження негативного досвіду в управлінні суспільством та політичним життям загалом. Навпаки, якщо ж звертатися до них своєчасно, то створюються передумови для їх вирішення та інституціоналізації, що в період глобальних конфліктів різного роду – політичного, культурного, економічного і т. д. – є неймовірною перевагою для соціуму, аби функціонувати соцієнтально.

Висновки. Нинішня ситуація вказує на те, що міждисциплінарний зв'язок між різними науками у рамках загальної теорії міграції – це цілком обґрунтована, апробована і реалізована площина у міграційних розвідках. Аналізуючи масив праць, присвячених цій тематиці, бачимо, як тісно пов'язані галузі знання: історики застосовують концептуальне тло, котре побудоване соціологами; для демографів релевантний теоретичний контекст, який був сформований на межі соціологічної, економічної та політологічної сфер; нарешті, право неодмінно взаємодіє з усіма соціальними науками; політологія ж видається специфічним „шукачем”, аби дефініювати явище міграції з різних позицій, а тому буде вже характеризуватися більш складною комплексністю з-поміж інших; антропологи акумулюють конвергентний інтерес зі соціологами, істориками та географами; економісти запозичують історичні, демографічні, соціологічні концепти і вдало з ними працюють. Також посилюють чинну дотичність внутрішні диференціації кожної науки (спеціалізація на напрями вивчення) і використання уніфікованої для соціогуманітарних галузей знання метамови – філософії, втілення якої відбувається за замовчуванням через категоріальний апарат, принципи та закони. Все це поглиблює та деталізує аналітичні сфери, що опікуються міграційною проблематикою, зокрема, виділяємо курс „регіональні студії”, що є популярним у транснаціональному співробітництві як в академічному (дослідницькому), так і практичному (політико-управлінському) видах діяльності. Ідея кооперації дає можливість встояти перед сучасними викликами, що шокують людство і вводять у занепокоєння. Наука має стати панацеєю (принаймні одним із варіантів) для виходу з цього стану на шляху до стабільності від міжнародного до локального рівнів буття. Цілком очевидно, що „загальна теорія міграції” і

концептуально, і практично зайняла провідну позицію серед можливостей у вивченні міграційної тематики у наш час, бо забезпечує не тільки наукове „представництво” галузей знань, а сприяє поглибленню зв'язків між ними, чим формує теоретичні межі для значної кількості дослідницьких варіацій учених у моделюванні відповідних процесів. Зрештою, сьогодні ця конструкція постає не лише концептом (ідеєю), але і конотативною матрицею для інтеграції досвіду, і цілісним баченням щодо розуміння проблематики, і методологічним інструментарієм, завдяки якому ми можемо проаналізувати питання комплексно чи секторально. Саме в цьому полягає її перевага – відносна універсальність – стосовно інших поглядів, які є, в нашому випадку, значно „вужчими” за неї.

Перспективи подальших досліджень. Фаза конструювання та зміцнення „мостів” між різними дисциплінами триватиме, як зазначає більшість учених, завдяки розробці проєктів на спільній дослідницькій основі щодо тем – загальних і спеціалізованих. Це сприятиме визначенню чітких епістемологічних рамок та уточнить (або сформує по-новому) розуміння проблематики. Понад те, саме застосовуючи міждисциплінарний підхід, ми маємо змогу осмислити сучасні тенденції міжнародної міграції, дискутувати та оцінити зміни у сферах міграції, інтеграції і культурного розмаїття. Це важливо здійснити, бо лише так можна дійти до розв'язання певних проблем, що стосуються долі людей того чи іншого суспільства чи навіть декількох з них. Загалом напрями дослідження і перспективи їх подальшого вивчення достатньо широкі завдяки міждисциплінарному підходу, що сприяє такій диверсифікації. Серед них можна виділити такі:

- розуміння імміграційних систем;
- порівняльна міграційна політика;
- важливість мовної інтеграції іммігрантів;
- соціальна, культурна, економічна інтеграція іммігрантів і біженців;
- нелегальна міграція та загрози безпеці;
- сімейна динаміка та нерівність у міграції;
- міграція та права людини;
- ідентичність мігрантів;
- міграція та мультикультуралізм;
- міграція та соціальні зміни;
- нерівності щодо права на мобільність у контексті глобалізації.

Перелік напрямів може бути продовжений з огляду на їх міждисциплінарний характер. При цьому, окремі з них описані вже раніше, як вивчення т. зв. „культурних захистів” [17; 45] та різноманітний вплив еміграції на країну, що відправляє мігрантів [33], а інші – обговорюються у наш час, як транснаціоналізм і його роль чи питання громадянства в аспекті національної держави та дотримання прав у демократичному суспільстві [10]. Науковці мають уже завершені (за ідейною формою) площини для дослідження, проте вони потребують додаткових даних з інших галузей, аби закінчити також смислове наповнення (за ідейним змістом). Розв'язання цієї проблеми бачиться, як відзначають аналітики, в залученні міжнародних порівняльних розвідок.

Бібліографічні посилання / References

1. Abraham D. Law and Migration. Many Constants, Few Changes. *Migration theory: talking across disciplines*. New York : Routledge, 2014 (third edition). P. 289–317.
2. Baszczak Ł., Kielczewska A., Kukołowicz P., Wincewicz A., Zyzik R. How Polish society has been helping refugees from Ukraine. Polish Economic Institute. Warsaw, 2022. URL: <https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2022/07/Pomoc-pol-spol-UKR-ENG-22.07.2022-C.pdf>
3. Bauböck R. Migration and Citizenship: Normative Debates. *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration*. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 594–613.
4. Bean F., Brown S. Demographic Analyses of Immigration. *Migration theory: talking across disciplines*. New York : Routledge, 2014 (third edition). P. 67–89.
5. Bjerren G. Gender and Reproduction. *International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives*. New York : Berg Publishers, 1997. P. 219–246.
6. Bloemraad I. Becoming a Citizen: Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada. Berkeley : University of California Press, 2006. 382 p.
7. Bommers M., Geddes A. Immigration and Welfare: Challenging the Borders of the Welfare State. London : Routledge, 2000. 304 p.
8. Borjas G. Immigration and Self-Selection. *Immigration, Trade and the Labor Market*. Cambridge, MA : NBER, 1991. P. 29–76.
9. Brettell C., Hollifield J. Migration theory: talking across disciplines (third edition). New York : Routledge, 2014. 344 p.
10. Brettell C., Reed-Danahay D. Civic Engagements: The Citizenship Practices of Indian and Vietnamese Immigrants. Stanford, CA : Stanford University Press, 2012. 296 p.
11. Brochmann G. Scandinavia: Governing Immigration in Advanced Welfare States. *Controlling Immigration. A Global Perspective*. Redwood City : Stanford University Press, 2014 (third edition). P. 281–301.
12. Card D. Immigrant Inflows, Native Outflows, and the Local Labor Market Impacts of Higher Immigration. *Journal of Labor Economics*. Chicago : The University of Chicago Press. 2001. No. 19. P. 22–64.
13. Castles S., Kosack G. Immigrant Workers, and Class Structure in Western Europe. Oxford : Oxford University Press, 1973. 514 p.
14. Castles S., Miller M. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. New York : Palgrave Macmillan, 2009 (fourth edition). 400 p.
15. Castles S., Vasta E., Ozkul D. Australia: A Classical Immigration Country in Transition. *Controlling Immigration. A Global Perspective*. Redwood City : Stanford University Press, 2014 (third edition). P. 128–150.
16. Chung E. Japan and South Korea: Immigration Control and Immigrant Incorporation. *Controlling Immigration. A Global Perspective*. Redwood City : Stanford University Press, 2014 (third edition). P. 399–421.
17. Coleman D. Individualizing Justice through Multiculturalism: The Liberals' Dilemma. *Columbia Law Review*. New York : Columbia Law Review Association. 1996. No. 96. P. 1093–1167.
18. Duleep H., Regets M. The Decline in Immigrant Entry Earnings: Less Transferable Skills or Lower Ability? *Quarterly Review of Economics and Finance* (Special Issue on Immigration). University of Illinois at Urbana-Champaign : Elsevier. 1997. No. 37. P. 189–208.
19. Faist T. The Crucial Meso-Level. *International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives*. New York : Berg Publishers, 1997. P. 187–217.

20. FitzGerald S. The Sociology of International Migration. *Migration theory: talking across disciplines*. New York : Routledge, 2014 (third edition). P. 115–147.
21. Freeman G. Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experiences. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1979. 378 p.
22. Freeman G. Modes of Immigration Politics in Liberal Democratic States. *International Migration Review*. New York : SAGE Publications. 1995. No. 29. P. 881–902.
23. Gabaccia D. Time and Temporality in Migration Studies. *Migration theory: talking across disciplines*. New York : Routledge, 2014 (third edition). P. 37–66.
24. Gardner M. The Qualities of a Citizen: Women, Immigration and Citizenship, 1870–1965. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2005. 264 p.
25. Hall P. Aligning Ontology and Methodology in Comparative Research. *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 373–404.
26. Hammar T., Tamas K. Why Do People Go or Stay? *International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives*. New York : Berg Publishers, 1997. P. 1–19.
27. Hardwick S. Migration Theory in Geography. *Migration theory: talking across disciplines*. New York : Routledge, 2014 (third edition). P. 198–226.
28. Hoerder D. Segmented Macrosystems and Networking Individuals: The Balancing Function of Migration Processes. *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*. Bern : Peter Lang, 1997. P. 73–84.
29. Hollifield J. American Immigration Policy and Politics: An Enduring Controversy. *Developments in American Politics*. New York : Palgrave Macmillan. 2010. No. 6. P. 271–296.
30. Hollifield J., Wilson C. Rights-Based Politics, Immigration, and the Business Cycle: 1890–2008. *High-Skilled Immigration in a Global Labor Market*. Washington, DC : AEI Press, 2011. P. 50–80.
31. Hollifield J., Wong T. The Politics of International Migration. How Can We „Bring the State Back In”? *Migration theory: talking across disciplines*. New York : Routledge, 2014 (third edition). P. 227–288.
32. Jacobson D. Rights across Borders: Immigration and the Decline of Citizenship. Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1996. 181 p.
33. Kapur D., McHale J. Economic Effects of Emigration on Sending Countries. *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration*. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 131–152.
34. Kok P. The definition of migration and its application: making sense of recent South African census and survey data. *Southern African Journal of Demography*. JSTOR : Princeton University Press. 1997. No. 7. P. 19–30.
35. Koslowski R. Global Mobility Regimes. New York : Palgrave Macmillan, 2011. 282 p.
36. Kritz M., Keely C., Tomasi S. Global Trends in Migration: Theory and Research in International Population Movements. New York : Center for Migration Studies, 1981. 433 p.
37. Lucassen J., Lucassen L. Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives. Bern : Peter Lang, 1997. 454 p.
38. Martin P. Economic Aspects of Migration. *Migration theory: talking across disciplines*. New York : Routledge, 2014 (third edition). P. 90–114.
39. Martin P. The United States: The Continuing Immigration Debate. *Controlling Immigration. A Global Perspective*. Redwood City : Stanford University Press, 2014 (third edition). P. 47–77.
40. Orrenius P., Zavodny M. Economic Effects of Migration: Receiving States. *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration*. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 131–152.

41. Passel J., Cohn D. Unauthorized Immigrant Populations: National and State Trends. Washington, DC : Pew Hispanic Center, 2011. 32 p.
42. Passel J., Cohn D., Gonzalez-Barrera A. Population Decline of Unauthorized Immigrants Stalls, May Have Reversed. Pew Research Center Hispanic Trends Project. Washington, DC : Pew Research Center, 2013. 37 p.
43. Portes A. Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities. *International Migration Review*. New York : SAGE Publications. 1997. No. 31. P. 799–825.
44. Reitz J. Canada: New Initiatives and Approaches to Immigration and Nation-Building. *Controlling Immigration. A Global Perspective*. Redwood City : Stanford University Press, 2014 (third edition). P. 88–116.
45. Shweder R. The Moral Challenge in Cultural Migration. *American Arrivals: Anthropology Engages the New Immigration*. Santa Fe, NM : School of American Research Press, 2003. P. 259–294.
46. Sobestjańska A., Sopińska A. Urban hospitality: great growth, challenges and opportunities. *Centrum analiz i badań Unia Metropolii Polskich im. Pawła Adamowicza*. 2022. URL: https://metropolie.pl/fileadmin/news/2022/07/Urban_hospitality_update.pdf
47. Soysal Y. Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe. Chicago : University of Chicago Press, 1994. 251 p.
48. Stark O. The Migration of Labor. Cambridge : Basil Blackwell, 1991. 406 p.
49. Suarez-Orozco M. Crossings: Mexican Immigration in Interdisciplinary Perspectives. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1998. 448 p.
50. Weiner M. The Global Migration Crisis. New York : HarperCollins, 1995. 252 p.
51. Wojdata M., Pachocka M., Sobestjańska A., Sopińska A., Wojno M. Nowy dom czy chwilowy azyl? Sytuacja uchodźców z Ukrainy wnioskujących o numer PESEL w 12 największych polskich miastach pod koniec kwietnia 2022 r. *Centrum Analiz i Badań Unia Metropolii Polskich im. P. Adamowicza*. 2022. URL: <https://metropolie.pl/artukul/nowy-dom-czy-chwilowy-azyl-raport-ump-1>.
52. Zolberg A. A Nation by Design: Immigration Policy in the Fashioning of America. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2006. 672 p.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2022

УДК 2:316.42(477)

DOI: 10.53317/2786-4774-2022-2-5

Роль релігійного комплексу¹ України у процесах соціальних змін: динаміка суспільних уявлень

Анотація. У статті аналізується динаміка суспільних уявлень щодо ролі релігії та релігійних інституцій України у процесах соціальних змін упродовж 2014–2021 рр. Емпіричною базою дослідження є результати постійного соціологічного моніторингу стану і тенденцій релігійності українського суспільства, рівня суспільної довіри до церкви як соціального інституту, а також громадської думки стосовно ролі релігії й церкви в суспільному житті, який здійснює Центр Разумкова з 2000 р. Актуальність проблеми аргументується природною динамічністю та мінливістю релігійного середовища, його постійними та очевидними інституційними й ідентифікаційними змінами, з одного боку, та традиційними впливами релігійного комплексу на перебіг суспільно-політичних трансформацій в сучасній Україні, з другого.

Віктор Войналович,
доктор політичних наук,
професор, Інститут
політичних і етнопатристичних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Victor Voinalovich,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-6203-3348
v_voinalovich@ukr.net

Акцентується увага на важливості діагностики суспільних рефлексій щодо ролі релігії та релігійних організацій у процесах соціальних змін як необхідної умови наукового аналізу наявних практик суспільно-релігійних взаємодій та їх подальшого прогнозування.

Наголошується, що релігія та релігійні організації досить рідко виступають самостійним агентом соціальних змін і є лише одним із кількох діючих, адже соціальна поведінка індивідів зумовлюється не лише релігійними мотивами. Чинниками, що мали визначальний вплив на формування суспільних уявлень, стали результати трансформаційних змін у вітчизняному релігійному комплексі, які відбувалися, насамперед, під впливом Революції Гідності (2013–2014 рр.), тимчасової окупації АР Крим, тривалого збройного конфлікту на Сході країни, розпочатої Росією широкомасштабної війни проти України (з лютого 2022 р.) і, безумовно, процесів, пов'язаних з наданням автокефалії українському православ'ю та виборчими кампаніями Президента України й Верховної Ради України (2019 р.).

Доведено, що згадані вище процеси зумовлюють очевидну змінюваність та амбівалентність уявлень громадян щодо ролі релігії й церкви в суспільному житті.

Традиційно високий рівень декларованої релігійності громадян України поєднується з низьким ступенем їхньої реальної релігійної активності. Порівняно високий і стабільний рівень довіри до церкви дисонує з неухильним зниженням визнання за нею ролі морального авторитету. Залишаючись загалом толерантними до сповідання різних релігій, українські громадяни декларують доволі відмінні оцінки щодо власного ставлення до найбільш поширених в Україні релігій та релігійних

¹ Релігійний комплекс – сукупність елементів структури релігії – релігійна свідомість, культова діяльність, релігійні організації, релігійні відносини, які взаємопов'язані і взаємодіють між собою, створюючи цілісну систему.

організацій. Попри певне зростання показника позитивної оцінки ролі релігійних інституцій більш ніж третина опитаних наголошують на відсутності їх помітної ролі. Значні застереження декларує суспільна думка і щодо адекватності реагування найбільших церков на актуальні виклики та проблеми суспільства.

Аргументовано, що визначення ролі релігії та релігійних інституцій у процесах соціальних змін в Україні не має однозначного виміру і за певних обставин релігія може виступати і як чинник національного і соціального примирення та консолідації, і як каталізатор суспільних потрясень.

Ключові слова: релігія, релігійний комплекс, процеси соціальних змін, динаміка суспільних уявлень, роль релігії та релігійних організацій.

The role of the religious complex of Ukraine in the processes of social change: dynamics of public perceptions

Abstract. The article analyzes the dynamics of public perceptions of the role of religion and religious institutions of Ukraine in the processes of social changes during 2014–2021. The empirical basis of the study is the results of the constant sociological monitoring of the state and trends of religiosity of Ukrainian society, the level of public trust in the church as a social institution, as well as public opinion on the role of religion and the church in public life, which has been carried out by the Razumkov Center since 2000. The topicality of the problem is argued by the natural dynamism and changeability of the religious environment, its constant and obvious institutional and identificational changes, on the one hand, and the traditional influence of the religious complex on the course of socio-political transformations in modern Ukraine, on the other.

Attention is focused on the importance of diagnosing public reflections on the role of religion and religious organizations in the processes of social changes as a prerequisite for scientific analysis of existing practices of socio-religious interactions and their further forecasting.

It is emphasized that religion and religious organizations rarely act as independent agents of social changes, and are only one of several active ones because the social behavior of individuals is determined not only by religious motives. Factors that had a decisive influence on the formation of public perceptions in the post-war period were the results of transformational changes in the domestic religious complex, which occurred primarily under the influence of the Revolution of Dignity (2013–2014), the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, the ongoing armed conflict in the East of the country, the large-scale war against Ukraine launched by Russia (since February 2022) and, of course, the processes related to the granting of autocephaly to Ukrainian Orthodoxy and the election campaigns of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine (2019).

It is proved that the above-mentioned processes determine the obvious variability and ambivalence perceptions of citizens about the role of religion and the church in public life.

Traditionally, the high level of declared religiosity of Ukrainian citizens is combined with a low degree of their real religious activity. The relatively high and stable level of trust in the church is discordant with the steady decline in recognition of its role as a moral authority. Remaining generally tolerant of the practice of different religions, Ukrainian citizens declare rather different assessments of their attitude to the most widespread religions and religious organizations in Ukraine. Despite a certain increase in the positive

assessment of the role of religious institutions, more than a third of respondents emphasize the absence of their significant role. Public opinion also declares significant reservations about the adequacy of the response of the largest churches to current challenges and problems of society.

It is argued that the definition of the role of religion and religious institutions in the processes of social changes in Ukraine does not have an unambiguous dimension and under certain circumstances, religion can act both as a factor of national and social reconciliation and consolidation, and as a catalyst for social upheaval.

Key words: religion, religious complex, processes of social changes, dynamics of public perceptions, the role of religion and religious organizations.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Глибинні та масштабні зміни всієї системи суспільних відносин у часи незалежності України стосуються як процесів національного державотворення, розбудови демократичних та правових інституцій, ринкових засад економічного устрою, так і радикальних трансформацій соціокультурної сфери в напрямі західних цивілізаційних зразків. Серед помітних у публічному просторі й потенційно значущих суспільних акторів, чия діяльність визначає ці зміни або тим чи іншим способом впливає на їх характер, є релігійні організації.

Як соціальний інститут і елемент „соціокультурного коду” народу, релігія бере на себе чимало функцій, пов’язаних з вихованням толерантності, ненасильства й консолідації [1, с. 41]. Як важливий соціокультурний феномен – відіграє роль ключового і системоутворюючого фактору культури і суттєво впливає на процеси самоідентифікації національних спільнот і націєтворення [2]. У різних країнах і в різні часи роль релігії не має однозначного виміру: вона може виступати і як чинник соціального й національного примирення, і як каталізатор суспільних потрясінь.

Тривалий час цілі покоління інтелектуалів прогнозували якщо не цілковитий занепад релігії, то, в кращому разі, її жалюгідне існування в якихось дуже маргінальних анклавах. На зламі XIX – XX століть, та й навіть пізніше, багато хто з соціологів вважав, що релігія існуватиме не довше, ніж до початку XXI ст. Набагато більше оптимізму щодо майбутнього релігії дослідники демонструють уже у другій половині XX ст. [3]. Саме XX ст. зі своїми колосальними політичними катаклізмами з небаченими людськими втратами, загостренням глобальних проблем сучасності (поява і поширення зброї масового знищення, наближення екологічної катастрофи тощо) істотно скорегувало погляди філософів, соціологів, історіософів на майбутнє релігії.

Сумніви в слушності „теорії секуляризації” й того, що Європа під цим оглядом є моделлю для решти світу, відчутно посилюються у соціологічних колах у 1970-х роках. Особливих зусиль до їх обґрунтування, як і до формування нової парадигми мислення про релігію в сучасному світі, доклав американський соціолог, професор Джорджтаунського університету Хосе Казанова. У своїй відомій праці „Публічні релігії в сучасному світі” (1994 р.) він не лише зафіксував потужний процес „деприватизації” релігії, але й задовго до подій 11 вересня 2001 р. передбачив її драматичне повернення у світову політику [4]. А вже на початку XXI ст. Філіп Дженкінс (автор „Наступного

християнства”) прогнозує за релігією роль сили, „що визначатиме ставлення людей до політичної свободи та громадських обов’язків, до державницької ідеї і, звісно, до конфліктів та воєн” [5, р. 54].

Употужнення глобалізаційних процесів, занепад так званих „великих ідеологій”, що панували над свідомістю мільйонів людей у минулому і позаминулому століттях, величезні демографічні зсуви, які надають релігії особливої значущості, за висновком відомого дослідника глобальних релігійних трансформацій Віктора Єленського, зумовили „велике повернення релігії у глобальну політику та міжнародні відносини кінця ХХ – початку ХХІ століття”. Представляючи розлогу, але досить глибинну і влучну сутнісну характеристику цього процесу, вчений констатує: „У цей час релігія <...> заявила про свою присутність у світовій, регіональній і національній політиці, і то так голосно, як мало хто сподівався. У ХХІ ст. релігія бере активну участь у націєтворенні, і нерідко ця участь значно інтенсивніша, ніж то було в минулому столітті. Вона й далі конструює колективні ідентичності й визначає поведінку людських спільнот <...>. Релігія виявляється присутньою у величезній кількості збройних конфліктів та воєн сучасності; протиборство сторін, які сповідують різні релігії, надзвичайно загострюється, хай навіть першопричиною конфлікту були території, ресурси чи політичний статус” [6, с. 5–6].

Процес „повернення релігії” в Україні, ставши часом своєрідного „релігійного ренесансу”, упродовж свого тридцятирічного періоду є досить динамічним, складним і до сьогодні не завершеним. Церква, як релігійний комплекс і як національний організм, цілісний і розділений одночасно, формувалася і далі змінюється через загострення, розв’язання або „заморожування” за давнених ще у радянському минулому конфліктів і протиріч, штучно сконструйованих чи спровокованих на сучасному етапі суперечностей. Результати цього поступу є доволі вражаючими: від вибореного права на присутність в українському духовному просторі – до розбудови розгалуженої інституційної мережі і суспільного визнання важливості своєї місії [7, с. 152].

Зважаючи на природну динамічність і мінливість релігійного середовища, його очевидні інституційні та ідентифікаційні зміни, з одного боку, традиційні впливи релігійного комплексу на перебіг суспільно-політичних трансформацій в сучасній Україні, з другого, подальший аналіз і дослідження різних аспектів релігійних впливів залишаються вельми значущими та актуальними як у науковому, так і практичному сенсах. Безсумнівний взаємозв’язок релігії з політичними і суспільними змінами, які на українському ґрунті, перебуваючи під значними внутрішніми і зовнішніми впливами, відзначаються досить несистемним, неоднозначним і непередбачуваним за своїми наслідками характером, зумовлює особливу потребу пошуку ефективних шляхів забезпечення міжконфесійної злагоди і порозуміння, віднайдення оптимальних моделей партнерських взаємин церкви, суспільства та держави, дієвих механізмів залучення інтегративного потенціалу релігійного комплексу до справи зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства [7, с. 151–152].

У колі наукової та експертної спільноти, як і значної частини громадського загалу, є досить поширеною думка, що сила впливу релігії зумовлена не лише

магією священних канонів, а й тривалістю культурно-історичної традиції, яка увібрала в себе ціннісні настанови, норми, уподобання, ментальні особливості, що склалися упродовж століть [7, с. 149]. Тож її інтегруюча, консолідуюча і мобілізуюча функції, закладені у самій природі сакрального і, особливо, в часи соціальних негараздів і життєвих криз, сприймаються як аксіома.

Упродовж тривалого часу українське релігійне середовище перебуває під тиском суспільної перевірки на міцність його підвалин в умовах нечуваних викликів і загроз, продукованих поверховим, несистемним характером суспільних реформ, що супроводжуються падінням життєвого рівня населення, соціальною розгубленістю, а насамперед – збройною агресією Росії проти України, яка супроводжується відвертим геноцидом щодо українського народу.

За таких обставин процеси трансформації вітчизняного релігійного комплексу значно прискорилися, набуваючи подекуди радикальних форм. Аналізуючи сучасний стан міжцерковних відносин в Україні, зміну імперативів, які відбувалися в них з часу Революції Гідності і які тою чи іншою мірою формують потенціал інтегративного впливу релігії і релігійних інституцій на українське суспільство, наукове та експертне середовище висловлюється досить неоднозначно і здебільшого навіть критично [8–11].

З погляду на вище викладене, важливість діагностики суспільних рефлексій щодо ролі релігії та релігійних організацій у процесах соціальних змін, як і самого характеру їх впливу на ці зміни, є безперечною. Дослідження реального стану думок та оцінок громадян з порушеної проблеми є необхідною умовою наукового аналізу існуючих практик суспільно-релігійних взаємодій та їх подальшого прогнозування.

Аналіз стану досліджень і публікацій. „Релігійне пробудження” в Україні на зламі ХХ – ХХІ ст. спонукало вітчизняну наукову спільноту активно долучитися до розробки питань, пов’язаних з аналізом трансформацій релігійного комплексу та його місця і ролі в суспільно-політичних процесах. У працях українських філософів, релігієзнавців, соціологів, політологів досліджуються проблеми функціонування і розвитку системи суспільно-релігійних відносин (С. Здіорук) [12], інтегративної функції релігії (М. Паращевін) [13], динаміки конфесійних процесів у сучасній Україні, їх інституційних та ідентифікаційних аспектів (В. Войналович) [14]. Концептуалізацію релігійного простору як чинника національної безпеки України здійснено у працях Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України [15].

Значний дослідницький інтерес зосереджено на проблемах взаємодії суспільства та релігії в Україні, зокрема, й на визначені ролі релігії у соціальних змінах (Є. Борінштейн) [16], О. Лавринович [17], І. Мякінченко [18], О. Недавня [19], С. Онищук, П. Петровський [20], Н. Пивоварова [21], О. Саган [22].

У контексті означеної проблематики досить важливими, на наш погляд, є наукові розвідки М. Паращевіна. Використовуючи масиви соціологічних досліджень, автор доволі аргументовано аналізує характер впливу релігійних організацій на соціальні трансформації в суспільстві, а також ступінь

пов'язаності оцінок цих трансформацій українськими громадянами з їхньою конфесійною належністю [23–24].

Мета та завдання дослідження. Уявлення та оцінки громадян, проаналізовані у їх динаміці, поза сумнівом, варто розглядати як важливий суспільний індикатор ролі й характеру впливу релігійних організацій на процеси соціальних змін. Метою статті є виявлення та обґрунтування загальнонаціональних тенденцій суспільних рефлексій у церковно-релігійному аспекті, регіональних та конфесійних особливостей оцінок громадянами ролі релігійних інституцій у міжособистісних та суспільнозначущих взаємодіях.

Чинниками, що мали визначальний вплив на формування таких суспільних уявлень у новочасний період, стали результати трансформаційних змін у вітчизняному релігійному комплексі, які відбувалися під впливом Революції Гідності (2013–2014 рр.), тимчасової окупації АР Крим та тривалого збройного конфлікту на Сході країни, спровокованих агресією Російської Федерації, розпочатої Росією широкомасштабної війни проти України (з лютого 2022 р.), виборчих кампаній Президента України й до Верховної Ради України (2019 р.) та їх результатів і, безумовно, процесів, пов'язаних з наданням автокефалії українському православ'ю та творенням Православної церкви України (ПЦУ).

Емпіричною базою дослідження слугують результати постійного загальнонаціонального моніторингу церковно-релігійної ситуації в Україні, зокрема, рівня суспільної довіри до церкви як соціального інституту, а також громадської думки стосовно ролі релігії й церкви в суспільному житті, який Центр Разумкова здійснює з 2020 р. Останнє за часом опитування проводилося 12–19 листопада 2021 р.

Виклад основного матеріалу. Здатність релігії, релігійних вірувань та організацій сприяти соціальній інтеграції на рівні всього суспільства в цілому головним чином залежить від їх поширеності та впливовості в суспільстві. У цьому контексті насамперед відзначимо, що рівень декларованої релігійності українського суспільства залишається традиційно високим. Її інтегрований показник (релігійна поведінка, релігійне знання, індивідуальна побожність, релігійно-інституційна залученість) цілком зіставний, якщо розглянути його на тлі інших центрально- та східноєвропейських країн (Україна поступається Румунії, Польщі, Угорщині та Словаччині, але випереджає Чехію, Литву, Боснію, Білорусь) [7, с. 165–166].

Так, за даними соціологічної служби Центру Разумкова ² кількість тих, хто вважає себе віруючим, на листопад 2021 р. становила 67,8%

² Останнє за часом загальнонаціональне дослідження було проведене з 12 по 19 листопада 2021 р. і складалося із опитування громадян України за вибіркою, що репрезентує доросле населення територій України, що перебували під контролем органів державної влади України (тобто за винятком тимчасово окупованих територій АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей), а також дослідження методом on-line фокус-груп. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Тут і далі застосовується такий розподіл областей за регіонами: Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Південь: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Схід: Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області.

(дослідження 2014 р. зафіксувало зростання, порівняно з „довоєнним” 2013 р., з 67% до 76%), тих, хто вагається між вірою і невір’ям – 13,0% (2013 р. – 14,7%, 2014 р. – 7,9%). Невіруючими визнали себе 5,7% опитаних (2013 р. – 5,5%), переконаними атеїстами – 3,4% (2013 р. – 2,5%). Як і раніше, рівень релігійності має виразний регіональний характер: віруючими вважають себе від 87,1% жителів Заходу, 63,5% – Центру, 61,4% – Півдня, до 59,2% – Сходу країни. Привертає увагу істотне зниження рівня релігійності в Центрі країни, де максимуму цього показника було досягнуто у 2014 р. (82,4%). На відміну від Заходу та Центру країни, у Південному та Східному регіонах у 2014 р. не фіксувалося сплеску релігійності – її показник залишався на рівні 2010 р. Водночас у 2019–2021 рр. Південь і Схід демонструють значні коливання рівня релігійності, які, очевидно, є наслідком загальних суперечливих змін у масовій свідомості мешканців цих регіонів після 2014 р. [25, с. 33, 34].

Утім, видається, що нині релігійність існує переважно на рівні релігійного почуття: більшість (58,1%) опитаних вважають, що „людина може бути просто віруючою і не сповідувати якусь конкретну релігію”. Ця точка зору переважає в усіх регіонах України, за винятком Заходу (39,7%), де 55,3% респондентів переконані, що „віруюча людина повинна обов’язково сповідувати ту чи іншу релігію” [25, с. 38].

У своєму масовому вияві релігійність є декларативною. Маємо значний дисонанс між самовизначенням українських громадян як віруючих осіб та реальною релігійною поведінкою останніх. Кількість громадян, які відвідують релігійні служби, зібрання, служіння, становить 51,3% (не відвідують 48,4%) і є значно меншою, ніж кількість тих, хто визнав себе віруючим (67,8%). Серед опитаних 73,9% не є членами певної релігійної громади (парафії). Найбільша частка таких респондентів – на Півдні (86,7%) та Сході (82,2%) країни [25, с. 47, 48].

Власне релігійна ідентичність має для громадян значно менше значення, ніж громадянська чи регіональна ідентичності. Відповідаючи на питання: „З якою соціальною спільнотою Ви ідентифікуєте себе насамперед?”, 68,2% респондентів дають відповідь „з громадянами України”, 15,6% – „з жителями мого міста (села)”, 8,1% – „з жителями мого регіону” і лише 2,7% – „з людьми тієї самої віри, що і я” та 1,0% – „з людьми тієї самої церкви, до якої належу я” [25, с. 37].

Отже, наведені дані соціологічних опитувань засвідчують декларативність релігійності віруючих громадян України, надто низьку їхню релігійну активність, відсутність тісного зв’язку з громадами та щодо системної участі у колективних діях, під час яких, власне, і має відбуватися відтворення релігійних почуттів, усвідомлення себе частиною єдиної спільноти, формування та закріплення солідаристських настроїв. Подібні спостереження варто неодмінно враховувати, аналізуючи наявний інтегративний потенціал релігійного комплексу та можливості його впливу на соціальні зміни.

Упродовж 2000–2010 рр. неухильно зростав рівень показника важливості релігії в житті респондентів – 63,0% і 72,4%, відповідно, опитаних назвали

релігію дуже або скоріше важливою. Утім, після 2010 р. позначилася тенденція до зниження рівня показника важливості релігії. У 2016–2019 рр. кількість тих, хто визнав її важливість, коливалася в діапазоні 57,3–55,9% за одночасного зростання частки тих, для кого вона не була важливою (36,7% і 40,3%, відповідно). Як і рівень релігійності, визнання важливості релігії в житті громадян залежить від регіону: на Заході її вважають важливою 79,0% опитаних (проти 88,7% у 2018 р.), в Центрі – 61,8% і 54,6%, відповідно, на Півдні – 39,2% і 49,8%, відповідно, Сході – 34,4% і 40,3%, відповідно. Отже, тенденція до зниження рівня показника важливості релігії як у загальнонаціональному масштабі, так і в регіональному (за винятком Центру) розрізі є сталою з очевидним прискоренням за останні роки [26, с. 20, 22].

Важливим показником суспільного визнання ролі релігії є виявлений громадянами рівень довіри до церкви як соціальному інституту. Останніми роками (2016–2020 рр.) рівень суспільної довіри до церкви, досягши свого піку у 2010 р. (72,5%) та помітно знизившись порівняно з 2014 р. (65,6%), все ж залишається досить високим і стабільним, незначно коливаючись у межах 58,6%–63,5%. Як і раніше, виразно простежуються його регіональні особливості, корелюючись із загальним рівнем релігійності. У всіх регіонах кількість тих, хто довіряє церкві, перевищує кількість тих, хто їй не довіряє: Захід – 80,6% і 12,1%, відповідно; Південь – 65,4% і 24,2%, відповідно; Центр – 60,5% і 28,0%, відповідно; Схід – 51,4% і 37,3%, відповідно [25, с. 62]. Поряд зі Збройними силами України та волонтерськими організаціями церква і надалі утримує одну з перших позицій за рівнем довіри серед суспільних і політичних інститутів.

Серед вищих ієрархів великих українських і світових церков найвищий рівень довіри має предстоятель ПЦУ митрополит Київський і всієї України Епіфаній: йому довіряють 49,7% опитаних, не довіряють – лише 14,7% (баланс довіри/недовіри становить +35,0% і значно зріс порівняно з 2019 р. – 19,9%). Митрополиту Київському і всієї України Онуфрію, предстоятелю УПЦ МП, довіряють 33,5%, не довіряють – 28,5% (баланс довіри/недовіри +5,0%, помітно зменшився порівняно з 2019 р. – 10,3%). Верховному архієпископу Києво-Галицькому Святославу (Шевчуку) – 35,6% і 12,5%, +23,1%, відповідно. Високим є рівень довіри до Папи Римського Франциска – 42,4% проти 14,8% тих, хто йому не довіряє. Довіру до Вселенського Патріарха Варфоломія на 2021 р. засвідчували 32,8% опитаних (недовіру – 14,9%). Негативний баланс довіри/недовіри – лише у ставленні до Патріарха Московського і всієї Русі Кіріла: рівень довіри до нього впав з 38,2% у 2013 р. до 19,3% у 2021 р., а рівень недовіри зріс з 25,3% до 41,7%, відповідно [25, с. 63]. Безумовно, головним чинником падіння рівня довіри до нього є відкрита підтримка як Московським патріархатом, так і особисто Патріархом агресивних дій Росії щодо України.

Досить важливим індикатором суспільного визнання ролі церкви є рівень довіри до неї як морального авторитету. Тут варто зазначити, що відповідний показник неухильно знижувався упродовж 2010–2020 рр. – від 56,3% до 44,5% одночасно зі стабільно зростаючою часткою тих,

хто не вважав церкву моральним авторитетом – від 26,5% до 39,7%, відповідно. Попри те, що відповідні показники 2021 р. (вважають церкву моральним авторитетом 47,9% опитаних, не вважають – 31,2%), порівняно з результатами 2020 р., вселяють більшого оптимізму, наявний дисонанс між загалом високим рівнем довіри до церкви і рівнем її визнання як морального авторитету є більш ніж очевидним.

В оцінках громадян із цього питання простежуються як виразні регіональні відмінності, так і залежність від конфесійно-церковної визначеності респондентів. Так, якщо на Заході країни церква є моральним авторитетом для 69,3% опитаних, то на Сході і Півдні – 38,1% та 36,7%, відповідно. Разом з тим, саме на Сході та Півдні цей показник, порівняно з 2020 р. (23,1% та 26,6%, відповідно), помітно зріс, у той час, коли на Заході (76,6%) – суттєво знизився. За конфесійно-церковною ознакою церква є моральним авторитетом для 78,8% вірних УГКЦ, 69,3% – УПЦ МП, 63,6% – ПЦУ. Серед „просто християни” частка таких опитаних становить 39,8%, „просто православні” – 36,6% і найменше 6,3% – серед тих, хто „не відносить себе до жодної релігії”. Респонденти, які не вважають церкву моральним авторитетом, найчастіше причиною цього вказують: „ієрархи Церков не є взірцем моральності” (43,7%), „релігія і церква не мають стосунку до моральності” (29,1%), „Церква не реагує на запити і проблеми сучасного життя” (24,4%). Досить критичним є ставлення громадян до моральності священнослужителів: лише 21,4% респондентів (у 2010 р. – 26,2%) висловили впевненість у тому, що „більшість священнослужителів – глибоко моральні й духовні особи”, а 23,3% (у 2010 р. – 16,8%) вказали на те, що „більшість священнослужителів думають насамперед про гроші, а не про духовне” [25, с. 66, 67, 68].

Українське суспільство упродовж моніторингу (з 2000 р.) залишається загалом толерантним до сповідування різних релігій. Як і у 2000 р. (76,0%), переважна більшість громадян у 2021 р. (76,1%) вважають, що „будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування” (46,7%) або „всі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога” (29,4%). Такий високий рівень суспільної релігійної толерантності зберігається упродовж тривалого періоду і, як бачимо, не відчуває жодних впливів змін суспільно-політичних і релігійних процесів. Як у 2000 р. (8,9%), лише 7,7% опитаних 2021 р. схильні вважати, що „істинною є лише та релігія, яку я сповідаю”, а ще 13,8% впевнені в тому, що „право на існування мають лише традиційні для нашої країни релігії” (2000 р. – 11,4%) [25, с. 119].

Позиції респондентів у ставленні до сповідування різних релігій певною мірою залежать від їхньої церковно-конфесійної належності та регіону проживання. Так, вірні УПЦ МП (67,6%) та УГКЦ (70,2%) є дещо менш толерантними до віросповідної свободи, ніж прихильники ПЦУ (76,3%), „просто християни” (77,4%), ті, хто „не відносить себе до жодної релігії” (79,2%), та, особливо, „просто православні” (85,2%). Близько третини прихильників УПЦ МП (31,6%), УГКЦ (29,2%) та 23,0% вірних ПЦУ

вважають, що право на існування має лише релігія, яку вони сповідують, або традиційні для країни релігії. Подібної позиції дотримуються 30,3% респондентів Заходу, 21,7% – Центру і лише 14,2% опитаних Півдня та 16,6% – Сходу країни [25, с. 120, 121].

Демонструючи високий рівень толерантності у ставленні до сповідуваних різних релігій, українські громадяни, водночас, декларують доволі відмінні оцінки щодо власного ставлення до найбільш поширених в Україні релігій та релігійних організацій. Так, якщо до православ'я позитивне ставлення висловлюють 73,6% громадян (байдуже – 12,2%, негативне – лише 1,4%), то до греко-католицизму – 37,3%, 31,7% та 3,4%, відповідно, римо-католицизму – 30,7%, 34,4% та 4,3%, відповідно, протестантизму – 14,5%, 34,2% та 14,2%, відповідно, ісламу – 13,3%, 32,9% та 14,4%, відповідно, іудаїзму – 11,9%, 34,7% та 12,3%, відповідно. При цьому, негативне ставлення, як бачимо з наведеної статистики, у межах статистичної похибки переважає позитивне лише щодо ісламу та іудаїзму [25, с. 112–114].

Такі самі істотні відмінності спостерігаємо і в оцінках громадянами свого ставлення до церков православного віросповідання. Найчастіше позитивне ставлення висловлюється ними стосовно ПЦУ (позитивно – 55,4%, байдуже – 21,8%, негативно – 4,0%), тоді як у ставленні до УПЦ МП (33,8%, 24,3%, 20,4%, відповідно) негативізм декларується частіше, ніж у ставленні до будь-якої іншої релігійної організації в Україні [25, с. 113]. Безумовно, така тенденція є цілком закономірною, зважаючи на позиції УПЦ МП, яка не засудила російську агресію проти України, не визнала РФ державою-агресором і не відмежувалася від позиції Московської патріархії, перетворившись тим самим в агента просування ідеології „руського міра” на українських теренах. Поза сумнівом, така тенденція у перебігу широкомасштабної війни Росії проти України (з лютого 2022 р.) буде і надалі посилюватися, про що неодмінно засвідчать наступні моніторингові дослідження.

Очевидною складовою нинішніх українських реалій є наявність доволі суттєвої соціальної напруженості в суспільстві, чутливим індикатором змін якої є, зокрема, динаміка соціальних страхів населення. Дослідження впливу релігійного чинника на їх формування у суспільстві постійно перебуває у полі зору вітчизняних соціологів.

За даними моніторингового опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2021 р., рівень страхів населення, порівняно з минулими роками, зазнав відчутних змін, а по деяких дуже суттєвих. Головними страхами українців, як і раніше, залишаються соціально-економічні (побоювання зростання цін – 70,4%, безробіття – 61,5%, невиплати зарплат, пенсій тощо – 53,3%). Водночас у структурі актуальних страхів населення за останні два роки відбулося суттєве (майже вдвічі) зменшення побоювання міжнаціональних конфліктів (2020 р. – 22,9%, 2021 р. – 11,6%). У 2014 р. частка таких респондентів становила 35,0%, що було найвищим показником упродовж останніх 10 років. Значущого

зниження зазнали і переживання загроз міжрелігійних конфліктів (2020 р. – 13,8%, 2021 р. – лише 7,9%), найвищий рівень яких (14,7%) було зафіксовано у 2018 р. [27, с. 383].

Низький рівень конфліктності вітчизняного релігійного ландшафту фіксують і результати моніторингового дослідження Центру Разумкова 2021 р. Попри наявності у частині громадян України певної упередженості до окремих релігій, конфесій та церков, більшість респондентів зазначають, що відносини між вірними різних церков і релігій у місцевостях, де вони живуть, є спокійними (58,0%) і навіть дружніми (11,2%). Лише 2,6% опитаних вказали, що вони є конфліктними, а 4,8% – напруженими. Найчастіше на конфліктність або напруженість у відносинах між вірними вказують жителі Центру країни (10,6%), „просто християни” (10,4%) та вірні УПЦ МП (9,8%) і ПЦУ (9,6%) [25, с. 124].

Деякі зміни сталися у позиціях громадян і стосовно чинників міжконфесійних та міжцерковних конфліктів. Від 2000 р. (19,9%) постійно зростала вага політичного чинника, і наразі він посідає одну з перших позицій (39,6% опитаних вважають, що конфлікти між церквами є суто політичними). У 2021 р., порівняно з 2020 р., респонденти дещо частіше вказували на „майнові” мотиви (39,7% і 34,8%, відповідно) та прагнення церковних ієрархів до владних повноважень (34,3% і 28,9%, відповідно). Певним чином збільшилася частка і тих опитаних, які причини конфліктів убачають у „тому, що істинна Церква повинна довести свою перевагу над іншими” (10,3% і 7,8%, відповідно) [25, с. 122].

Здійснений соціологічною службою Центру Разумкова моніторинг (2021 р.) надає підстави для спостережень щодо ролі та завдань церкви в сучасному українському суспільстві. Насамперед помітною тенденцією 2014–2020 рр. з початком військових дій на Сході країни є зменшення рівня позитивної оцінки ролі церкви (2014 р. – 52,5%, 2018 р. – 48,5%, 2019 р. – 44,5%, 2020 р. – 39,9%). При цьому частка респондентів, які вважали, що „*церква відіграє негативну роль*”, статистично була незначною (3,6%, 4,7%, 7,1% і 5,3%, відповідно). Практично сталою залишалася частка громадян (коливалася у межах 31,6%-36,7%), які відзначали, що „*церква не відіграє помітної ролі*”.

Водночас у 2021 р. частка тих, хто вказував на позитивну роль церкви, зросла до 49,5% (на 9,6% порівняно з 2020 р.). Ще виразнішою така тенденція є на Сході (37,8%; +15,8%), Півдні (40,7%; +14,6%) та Центрі (46,7%; +9,6%) країни. Позитивні оцінки ролі церкви залишилися сталими (71,3%) лише у Західному регіоні, де вони і раніше були високими. Думки, що церква не відіграє помітної ролі, дотримуються 32,6% опитаних (від 19,6% на Заході до 45,0% на Сході). При цьому, слід особливо наголосити, що про негативну роль церкви фактично не йдеться – наразі частка тих, хто поділяє таку думку, становить лише 3,9%. За конфесійно-церковною належністю найчастіше на позитивну роль церкви вказують вірні УГКЦ (88,8%), УПЦ МП (68,0%) і ПЦУ (65,9%), найрідше – ті, що не відносять себе до жодної релігії (10,8%) [25, с. 69, 70].

Досить цікавим для більш детального аналізу ролі церкви та релігійних об'єднань у розв'язанні актуальних проблем сучасного українського суспільства є результати відповідей респондентів на питання „*Наскільки адекватно найбільші церкви, релігійні об'єднання України реагують на такі виклики та проблеми сучасності?*” (у переліку наведено 14 проблем). Передусім слід зазначити, що громадяни України мало поінформовані про реакцію чи позицію найбільших українських церков (ПЦУ, УПЦ МП, УГКЦ) стосовно багатьох проблем, як наслідок низького рівня присутності цих церков у публічному просторі. Так, майже половина опитаних (46,3%) заявила про відсутність у них інформації про реакцію чи позицію церков стосовно названих проблем. Лише 22,5% респондентів заявили, що церкви „*займають активну позицію, яка сприяє вирішенню цих проблем*”, а 16,5% – що церкви „*жодним чином не реагують*” на них. Водночас 14,7% опитаних вказали на їх „*консервативну позицію, яка не відповідає вимогам часу*”.

Найчастіше респонденти відзначають, що найбільші церкви і релігійні організації України посідають активну позицію у розв'язанні таких проблем, як необхідність надання психологічної підтримки людям (36,1%), криза моральності та духовності (35,6%), виховання дітей та підлітків (34,8%), криза сімейних відносин (30,9%), воєнні конфлікти (30,0%) [25, с. 71–73].

Як засвідчують результати опитування, найбільш адекватно на виклики та проблеми сучасності реагують представники ПЦУ – 31,8% (від 39,2% на Заході до 21,0% на Сході). УПЦ МП в такій якості назвали 14,5% (від 19,6% на Півдні до 11,2% на Заході), УГКЦ – 14,0% (від 42,6% у Західному регіоні до 1,5% у Східному), УПЦ КП – 9,1% (від 13,3% на Півдні до 4,5% на Сході), РКЦ в Україні – 4,7% (від 12,4% на Заході до 0,6% на Сході), протестантські церкви в Україні – 2,7% (від 3,5% у Центральному регіоні до 0,8% у Південному), мусульманські громади в Україні – 0,9% (від 3,3% на Півдні до 0% на Заході) [25, с. 88, 89].

Серед головних цілей церков та релігійних організацій респонденти атрибутують їм насамперед вшанування Бога та спільні молитви (47,7%), підтримку людей, які переживають духовну кризу (47,0%), допомогу соціально незахищеним групам населення (30,5%), моральне оздоровлення суспільства (24,8%), захист традиційних цінностей (19,5%). Характерно, що на поширення свого впливу в суспільстві, як завдання для релігійних організацій, вказують лише 9,0% респондентів, а на участь у формуванні державної політики – 1,9% [25, с. 83].

Громадяни України вважають, що соціальне служіння повинно відігравати провідну роль (31,9%), а ще 37,5% – що соціальне служіння є важливою, але не першочерговою діяльністю церкви. На думку 7,5% опитаних, соціальне служіння є маловажливою діяльністю церкви, а 7,3% респондентів – що церква взагалі не повинна займатися такого роду діяльністю. Водночас 58,4% опитаних громадян відзначають, що їх особисто не торкнувся жоден з видів соціального служіння церков і релігійних об'єднань. Найчастіше таку оцінку декларують жителі Південного регіону (73,0%) та ті, хто не відносить себе до

жодної релігії (78,1%) і „просто православні” (71,5%), а найрідше – вірні УГКЦ (38,5%) та УПЦ МП (38,9%) [25, с. 90, 94, 95].

Висновки. Аналізуючи роль релігійного чинника у процесах суспільно-політичних трансформацій, соціальних змін, слід мати на увазі, що релігія як така, релігійні інституції досить рідко виступають самостійним фактором цих процесів. Частіше за все в подібних ситуаціях релігійний чинник є лише одним із кількох діючих, адже соціальна поведінка індивідів рідко зумовлюється лише релігійними мотивами [7, с. 207].

Реаліями сучасного вітчизняного суспільного життя є принципово нові, нечувані до цього виклики і загрози, перед якими Україна постала після Революції Гідності 2013–2014 рр., головним джерелом яких є російська агресія. Якщо її перше фаза (з лютого 2014 р. по лютий 2022 р.) мала своїми наслідками окремі територіальні втрати (тимчасова окупація Автономної Республіки Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей), то друга (з 24 лютого 2022 р.), здійснювана під виглядом так званої „спеціальної військової операції”, переросла у неспровоковану, повномасштабну війну Росії проти України з реальною загрозою втрати нашої державою територіальної цілісності та державного суверенітету і супроводжується масовими вбивствами, переслідуваннями і примусовим вивезенням за межі контрольованих Україною територій мирного населення, масштабними потоками його внутрішньої і зовнішньої міграції. Усі ці дії містять ознаки того, що кваліфікується у світовій юридичній практиці як злочини проти людяності і неприхованого геноциду щодо української нації.

За таких обставин особливого значення набуває потреба забезпечення національної стійкості як неодмінної умови збереження цілісності українського соціуму і суверенітету Української держави. Серед наскрізних стрижнів національної конструкції вагоме місце, як і раніше, займають релігійні.

Українське церковне середовище проявило себе цілісною духовно-релігійною системою в часи Революції Гідності 2013–2014 рр. Взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти, єдність позиції більшості релігійних лідерів у найважчі і переломні для народу України історичні моменти засвідчили її здатність виробляти спільні практики, формулювати спільні ідеї, обґрунтовувати спільні ідеали та віднаходити ефективні форми і методи співпраці з громадянським суспільством у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей і релігійних ідеалів.

Водночас аналіз процесів, що характеризують сучасний стан релігійного середовища України, засвідчує наявність істотних релігійно-конфесійних трансформацій і сутнісних змін, характер і впливи яких є досить складними. Поряд з його існуючою віросповідною багатоманітністю, численною інституційною мережею, певним досвідом соціального служіння маємо сталу тенденцію зміни балансу сил на релігійно-церковному полі країни, актуалізацію за давнених і новонабутих міжконфесійних розмежувань. Артикуляція своїх „власних” історій і наративів, своєї винятковості та

ексклюзивності не дозволяє церквам подолати деструктивні стереотипи, заважає подальшій толерантизації міжконфесійних відносин, формуванню і реалізації спільних інтегруючих і консолідуючих соціально значимих проєктів [7, с. 179].

Зазначені вище процеси зумовлюють й очевидну змінюваність та амбівалентність уявлень громадян щодо ролі релігії й церкви в суспільному житті.

Досить високий рівень декларованої релігійності громадянами України поєднується з низьким ступенем участі віруючих у справах релігійних організацій, їхньої реальної релігійної поведінки, відсутністю тісного зв'язку з громадами, а відтак – і відносно системної участі у колективних діях. Власне релігійна ідентичність має для громадян значно менше значення, ніж громадянська чи регіональна.

Порівняно високий і стабільний рівень довіри до церкви як соціального інституту дивним чином дисонує в суспільних уявленнях з неухильним зниженням визнання за нею ролі морального авторитету (певне зростання цього показника за результатами моніторингу 2021 р. не надає достатніх підстав вважати його сталою тенденцією), як і важливості релігії в житті респондентів.

Українські громадяни, залишаючись загалом толерантними до сповідання різних релігій, у більшості своїй не вважаючи релігійні організації джерелом напруженості та не відчуваючи особливих загроз міжрелігійних конфліктів, водночас декларують доволі відмінні оцінки щодо власного ставлення до найбільш поширених в Україні релігій та релігійних організацій.

Помітною тенденцією 2014–2020 рр. є зменшення позитивної оцінки ролі церкви в сучасному українському суспільстві зі збереженням статистично незначущої частки тих громадян, які вважали, що „церква відіграє негативну роль”. Попри певне зростання показника позитивної оцінки ролі релігійних інституцій за результатами дослідження 2021 р. більш ніж третина опитаних наголошує на відсутності їх помітної ролі. Значні застереження декларує суспільна думка і щодо адекватності реагування найбільших церков, релігійних об'єднань України на актуальні виклики та проблеми суспільства.

Характер впливу релігійних інституцій як агентів соціальних змін на свідомість та поведінку широкого суспільного загалу визначається не лише сутнісними виявами релігійно-конфесійних трансформацій, а й багатьма іншими зовнішніми і внутрішніми політичними та соціальними чинниками. Втім, аналіз динаміки уявлень громадян щодо цих трансформацій, здійснений у пропонованому дослідженні, на нашу думку, дозволяє сформулювати певні оціночні судження щодо суспільної значущості ролі релігії і релігійних організацій та їх впливу на перебіг соціальних процесів. Припускаємо, що результати наступного моніторингового опитування Центру Разумкова за наслідками широкомасштабної війни Росії проти України радикально змінять настрої наших співвітчизників.

Бібліографічні посилання

1. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
2. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 2004. Вип. 6. С. 122–130.
3. Daniel Bell. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. *The British Journal of Sociology*. Vol. 28. No. 4. December 1977. P. 419–449.
4. Jose Casanova. *Public Religions in the Modern World*. Chicago : University of Chicago Press, 1994.
5. Philip Jenkins. The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. 2002. October. P. 54.
6. Єленський Віктор. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття : монографія. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.
7. Войналович Віктор. Етноконфесійні детермінанти суспільної консолідації. *Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. : О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 149–225.
8. Черенков Михайло. Християнська єдність як виклик. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/67074/ (дата звернення: 23.05.2017).
9. Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України: інтерв'ю з Людмилою Филипович, завідувачкою відділу історії релігії та практичного релігієзнавства Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/ (дата звернення: 05.10.2022).
10. Чорноморець Юрій. Мовчання церков: чому українське християнство опинилося в кризі. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/61342/ (дата звернення: 09.10.2015).
11. Черенков Михайло. Після Томосу вчимося жити разом. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/77131/ (дата звернення: 01.10.2019).
12. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.
13. Паращевін М. А. Інтегративна роль релігії : історико-соціологічний нарис. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. 152 с.
14. Войналович В. А. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні: інституційні та ідентифікаційні аспекти. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. : О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 169–228.
15. Релігійна безпека / небезпека України : зб. наук. праць і матеріалів / за ред. проф. Анатолія Колодного. Київ : УАР, 2019. 316 с.
16. Борінштейн Є. Роль релігійного фактору у трансформаціях сучасного українського суспільства. *Перспективи*. 2017. № 1 (71). С. 9–16.
17. Лавринович О. Релігійні організації як чинник формування громадянського суспільства в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 73. С. 224–229.
18. М'якинченко І. О. Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в період незалежності України. *Гілея : науковий вісник*. 2018. Вип. 131. С. 105–108.

19. Недавня О. Релігійно-церковний чинник в патріотичному вихованні. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 78. С. 81–96.
20. Онищук С., Петрівський П. Соціокультурне значення церкви для сучасних демократичних трансформацій в Україні. *Теорія та практика державного управління* : зб. наук. праць. 2016. Вип. 1 (52). С. 27–33.
21. Пивоварова Н. Релігія і релігійність в системі цінностей і життєвих пріоритетів українців. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 74–75. С. 155–162.
22. Саган О. Релігійний чинник в українському державотворенні та формуванні громадянського суспільства. *Функціональність релігії: український контекст* : монографія за ред. проф. А. Колодного, Л. Филипович. Київ : УАР, 2017. С. 233–234.
23. Паращевін М. Вплив належності до основних православних церков на суспільно-політичні та ціннісні орієнтації вірян. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 252–265.
24. Паращевін Максим. Динаміка підтримки соціальних змін в Україні та конфесійна належність: чи є зв'язок? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 2. С. 113–137.
25. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021 рр. : Інформаційні матеріали. Київ, 2021. 172 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_religa.pdf (дата звернення: 05.10.2022).
26. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2020. 110 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religa.pdf (дата звернення: 05.10.2022).
27. Соболева Н. Чинники тривоги та страхів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 8 (22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. С. 376–390.

References

1. Nahorna L. P. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. 272 s. (Sociocultural identity: pitfalls of value distinctions).
2. Protsiuk R. Relihiina identychnist natsii yak chynnyk stanovlennia hromadianskoho suspilstva. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofski nauky*. 2004. Vyp. 6. S. 122–130. (Religious identity of the nation as a factor in the formation of civil society).
3. Daniel Bell. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. *The British Journal of Sociology*. Vol. 28. No. 4. December 1977. P. 419–449.
4. Jose Casanova. *Public Religions in the Modern World*. Chicago : University of Chicago Press, 1994.
5. Philip Jenkins. The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. 2002. October. P. 54.
6. Yelenskyi Viktor. Velyke povnennia: relihiia u hlobalnii politytsi ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsia XX – pochatku XXI stolittia : monohrafiia. Lviv : Vydavnytstvo Ukrainkoho katolytskoho universytetu, 2013. 504 s. (The great return: religion in global politics and international relations of the late 20th – early 21st century: monograph).
7. Voinalovych Viktor. Etnokonfesiini determinanty suspilnoi konsolidatsii. *Etnopolitychni chynnyky konsolidatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva* / red. kol. : O. Rafalskyi (holova), V. Voinalovych, M. Riabchuk. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. S. 149–225. (Ethno-confessional determinants of social consolidation).

8. Cherenkov Mykhailo. Khrystyianska yednist yak vyklyk. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/67074/ (Christian unity as a challenge).

9. Relihiia duzhe povilno i slabo povertaietsia u publichnyi prostir Ukrainy: interv'iu z Lyudmyloiu Fylypovych, zaviduvachkoiu viddilu istorii relihii ta praktychnoho relihiieznavstva Viddilennia relihiieznavstva Instytutu filosofii NAN Ukrainy. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/ (Religion is very slowly and weakly returning to the public space of Ukraine: an interview with Lyudmila Filipovych, head of the Department of History of Religion and Practical Religious Studies).

10. Chornomorets Yurii. Movchannia tserkov: chomu ukrainske khrystyianstvo opynylosia v kryzi. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/61342/ (The silence of the churches: why Ukrainian Christianity is in crisis).

11. Cherenkov Mykhailo. Pislia Tomosu vchimosia zhyty razom. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/77131/ (After Tomos, we learn to live together).

12. Zdioruk S. I. Suspilno-relihiini vidnosyny: vyklyky Ukrainy XXI stolittia : monohrafiia. Kyiv : Znannia Ukrainy, 2005. 552 s. (Socio-religious relations: challenges of Ukraine of the 21st century: monograph).

13. Parashchevin M. A. Intehratyvna rol relihii : istoryko-sotsiolohichni narys. Kyiv : Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2004. 152 s. (The integrative role of religion: a historical and sociological essay).

14. Voinalovych V. A. Dynamika konfesiinykh protsesiv u suchasni Ukraini: instytutsiini ta identyfikatsiini aspekty. *Etnopolitychnyi kontekst sotsiokulturnykh transformatsii u suchasni Ukraini* / red. kol. : O. Rafalskyi (holova), V. Voinalovych, L. Nahorna. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017. S. 169–228. (Dynamics of confessional processes in modern Ukraine: institutional and identificational aspects).

15. Relihiina bezpeka / nebezpeka Ukrainy : zb. nauk. prats i materialiv / za red. prof. Anatolii Kolodnoho. Kyiv : UAR, 2019. 316 s. (Religious security / danger of Ukraine: a collection of scientific works and materials).

16. Borinshtein Ye. Rol relihiinoho faktoru u transformatsiakh suchasnoho ukrainskoho suspilstva. *Perspektyvy*. 2017. No. 1 (71). S. 9–16. (The role of the religious factor in the transformations of modern Ukrainian society).

17. Lavrynovych O. Relihiini orhanizatsii yak chynnyk formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 2015. No. 73. S. 224–229. (Religious organizations as a factor in the formation of civil society in Ukraine).

18. Miakinchenko I. O. Uchast tserkov i relihiinykh orhanizatsii u zakonotvorchomu protsesi v period nezalezhnosti Ukrainy. *Hileia : naukovyi visnyk*. 2018. Vyp. 131. S. 105–108. (The participation of churches and religious organizations in the law-making process during the period of independence of Ukraine).

19. Nedavnia O. Relihiino-tserkovnyi chynnyk v patriotychnomu vykhovanni. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 2016. No. 78. S. 81–96. (The religious and church factor in patriotic education).

20. Onyshchuk S., Petrivskyi P. Sotsiokulturne znachennia tserkvy dlia suchasnykh demokratychnykh transformatsii v Ukraini. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia* : zb. nauk. prats. 2016. Vyp. 1 (52). S. 27–33. (Sociocultural significance of the church for modern democratic transformations in Ukraine).

21. Pyvovarova N. Relihiia i relihiinist v systemi tsinnosti i zhyttievych priorytetiv ukraintiv. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 2015. No. 74–75. S. 155–162. (Religion and religiosity in the system of values and life priorities of Ukrainians).

22. Sahan O. Relihiinyi chynnyk v ukrainskomu derzhavotvorenni ta formuvanni hromadianskoho suspilstva. *Funktsionalnist religii: ukrainskyi kontekst* : monohrafiia. za red. prof. A. Kolodnoho, L. Fylypovych. Kyiv : UAR, 2017. S. 233–234. (Religious factor in Ukrainian state creation and formation of civil society).

23. Parashchevin M. Vplyv nalezhnosti do osnovnykh pravoslavnykh tserkov na suspilno-politychni ta tsinnisni oriiientatsii virian. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vyp. 7 (21). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2020. S. 252–265. (The influence of belonging to the main Orthodox churches on the socio-political and value orientations of believers).

24. Parashchevin Maksym. Dynamika pidtrymky sotsialnykh zmin v Ukraini ta konfesiina nalezhnist: chy ye zv'iazok? *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. 2022. No. 2. S. 113–137. (Dynamics of support for social change in Ukraine and religious affiliation: is there a connection?).

25. Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000–2021 rr. : Informatsiini materialy. Kyiv, 2021. 172 s. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_religa.pdf (Peculiarities of religious and church-religious self-determination of citizens of Ukraine: trends 2000–2021: Informational materials).

26. Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000–2020 rr. (informatsiini materialy). Kyiv, 2020. 110 s. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religa.pdf (Peculiarities of religious and church-religious self-determination of citizens of Ukraine: trends 2000–2021).

27. Sobolieva N. Chynnyky tryvoh ta strakhiv naselessnia. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vyp. 8 (22). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2021. S. 376–390. (Factors of anxieties and fears of the population).

Стаття надійшла до редакції 06.10.2022

Соціально-психологічний зміст та структура консолідації політичних груп (емпірична модель)

Анотація. Явище консолідації вивчається в різних галузях наукового знання, що відбито в методологічних підходах до його дослідження: соціобіологічному, соціологічному, антропологічному, політологічному, соціально-психологічному. Солідарність (консолідацію) трактують як механізм, умову, форму, рівень, ознаку/властивість суспільно-політичного буття соціуму. У своїх крайніх варіантах вона здатна призвести до тоталітаризму й тиранії або бути його ознакою і симптомом.

У статті йдеться про групову консолідацію, яка має вияв у локальних групових об'єднаннях громадян. Зв'язок між учасниками в цих групах та їхня спільна діяльність формують ресурс (соціальний капітал), до якого може звертатися кожен учасник окремо та отримувати власні зиски.

Соціально-психологічний зміст солідарності (консолідації) відбито у варіантах її трактування, як: підтримка і допомога групі у розв'язанні завдань чи проблем, що у неї виникають; позитивне ставлення до своєї групи; узгодження дії членів групи, політичних ставлень, які вони поділяють, ідентичність; міра узгодженості позицій виборців і глибина вираженості політичної ідентифікації.

Зважаючи на наявні теоретико-методологічні напрацювання, вважаємо, що консолідація – це процес і результат відтворення ціннісно-орієнтаційної єдності групи за принципом кон'юнкції, яка інтегрована зі соціально-політичними мотивами, образом політичного майбутнього, рефлексивним капіталом, груповою і політичною ідентичностями.

Встановлено, що найбільш суттєвими змістовними індикаторами консолідації групи виявилися: політичний мотив потреби у встановленні контакту, групова ідентичність, спільне уявлення щодо майбутнього країни, цінності патріотизму, націоналізму, монолітність, цінності прав особистості й демократії.

Ключові слова: суспільна консолідація, соціально-психологічний зміст консолідації, ціннісно-орієнтаційна єдність, соціально-політичні мотиви, рефлексивний капітал групи, політичні групи.

Тетяна Траверсе,
доктор психологічних наук,
професор,
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка

Tetiana Traversay,
Doctor of Psychological
Sciences, Professor,
Taras Shevchenko National
University of Kyiv

ORCID: 0000-0002-9031-1173
traversay@ukr.net

Софія Кравченко,
аспірантка,
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка

Sofia Kravchenko,
PhD student,
Taras Shevchenko National
University of Kyiv

ORCID: 0000-0001-7676-9906
sophi6378@gmail.com

Socio-psychological content and structure of consolidation of political groups (empirical model)

Abstract. The phenomenon of consolidation is studied in various fields of scientific knowledge, which is reflected in the methodological approaches to its research: sociobiological, sociological, anthropological, political, socio-psychological. Solidarity (consolidation) is interpreted as a mechanism, condition, form, level, sign/property of socio-political existence of society. In its extreme variants it can lead to totalitarianism and tyranny or it can be its sign and symptom.

The article deals with group consolidation, which is manifested in local group associations of citizens. The connection between the participants in these groups and their joint activities form a resource (social capital), which can be accessed by each participant separately to receive their own benefits.

The socio-psychological content of solidarity (consolidation) is reflected in the variants of its interpretation as: support and assistance to the group in solving problems or tasks which it faces; positive attitude towards one's group; coordination of actions of group members, political attitudes they share, identity; the degree of coherence of voters' positions and the depth of political identification.

Taking into account the existing theoretical and methodological developments, we believe that consolidation is the process and result of reproduction of the value-oriented unity of the group on the principle of conjunction, which is integrated with socio-political motives, the image of the political future, reflexive capital, group and political identities.

It was found that the most significant substantive indicators of group consolidation were: political motive of the need to establish the contact, group identity, common vision of the future of the country, values of patriotism, nationalism, monolithicity, values of individual rights and democracy.

Key words: social consolidation, socio-psychological content of consolidation, value-oriented unity, socio-political motives, reflexive capital of the group, political groups.

Постановка проблеми. Результати досліджень соціологів, проведених до початку повномасштабної війни в Україні, свідчать про відсутність спільної думки громадян з багатьох політичних питань, що мало вияв у загостренні недовіри до влади, дистанційності, конфронтаційності, поляризації існуючих думок щодо актуальних питань політичного розвитку країни. Це зумовлювалося, з одного боку, відмінностями в політичних поглядах і ставленнях, з іншого – активізацією патріотичних, націоналістичних настроїв, насамперед серед молоді [1, с. 149–150; 2, с. 77–88; 3, с. 116–124]. З початком повномасштабної війни спостерігається єдність, однотайність українського суспільства, оскільки внутрішні суспільно-політичні суперечності виявилися не на стільки суттєвими перед її катастрофічною загрозою.

Зважаючи на динамічність буття вітчизняного соціуму, можна викоремити наявні суперечності, зумовлені конкретною соціально-політичною ситуацією, що склалася в українському соціумі, а саме: а) між новітніми феноменами вітчизняної суспільно-політичної практики й розробленістю теоретичних концепцій для їхнього пояснення; б) між динамікою суспільно-політичних настроїв у вітчизняному суспільстві

як проявом першої фази психологічної реакції на ситуацію загрози й специфікою їхнього змісту, структури, тривалості; в) між процесом формування української громадянської ідентичності та шаблонною дією попередньо сформованих стереотипів мислення і політичної поведінки громадян; г) між інтерпретуваннями особливостей сучасної війни та її неминучими наслідками – все це потребує невідкладного аналізу проблеми згуртованості, солідарності, консолідованості соціуму задля вироблення більш-менш адекватного рішення для її розв'язання. Нагальні потреби суспільної єдності, розбудови простору діалогу, солідарності й гармонізації взаємодії соціальних груп, згуртованості й громадянського миру актуалізують наукові пошуки щодо соціально-психологічного змісту та структури явища консолідації політичних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми. Явище консолідації вивчається в різних галузях наукового знання, що відбито в методологічних підходах до його дослідження: соціобіологічному, соціологічному, антропологічному, політологічному, соціально-психологічному.

У соціобіологічному підході консолідація трактується як результат еволюції, де вона є вигранною стратегією, за якої взаємні вчинки членів певного виду єдності, у підсумку, сприяють реалізації егоїстичних цілей окремо кожного з них.

В еволюційному підході об'єднання індивідів [4–6] розглядається насамперед як осіб, які співпрацюють великими групами, таким чином розвиваючи і себе, і середовище, до якого вони включені. Причина, що лежить в основі творення груп єдності, полягає в суттєвому збільшенні (порівняно з ізоляцією) шансів на виживання та благополуччя при встановленні соціальних зв'язків. Функціональність будь-якого об'єднання розкривається насамперед через мету: „збільшити свої шанси на виживання шляхом досягнення безпеки завдяки єдності з тими, хто домагається схожих цілей. Люди – соціальні істоти, еволюційний успіх яких значною мірою зумовлений здатністю до кооперації та колективних дій. Особи, які кооперуються в групи, відрізняються якісним функціонуванням та більш сильною мотивацією її учасників до внесків щодо покращення якості життя групи та кооперації з її членами” [7]. Кооперація виникає завдяки реципрокності [4, с. 138] і робить її еволюційно стабільною стратегією. Саме в понятті „*homo reciprocus*” [8, с. 1] підкреслено домінантність біологічної складової людської природи і важливість принципу взаємності для регуляції відносин. У дослідженнях біологів-еволюціоністів встановлено зв'язки між рівнем солідарності та політичним режимом. Для деспотичного режиму характерним вважають низький рівень солідарності й альтруїзму; для егалітарного, відкритого суспільства – закріплення ідеї солідарності, яка є однією з умов його існування [9, с. 41–51].

У соціологічному підході основну увагу приділено еволюції солідарності, зокрема, в переході від біологічної основи солідарності до культурної та політичної [10, с. 97–167]. Політична консолідація відрізняється від

біологічного групування тим, що політичне об'єднання ґрунтується на концептах безпосередніх учасників групи, а біологічне – на підкоренні учасників групи правилам, що мають генезу в несвідомому [11, с. 28]. У цьому випадку солідарність трактують як високий рівень організації спільноти, що керується усвідомленням спільної мети й спільної відповідальності. Соціальні конструктивісти, висвітлюючи причини утворення політичних об'єднань, насамперед зважають на процес взаємодії і творення спільних смислів, які стають внутрішнім фактором стимулювання участі в соціальних рухах [12, с. 774–811].

Отже, за умов міжгрупових суперечностей та протистоянь внутрішньо консолідована група є більш впливовою, оскільки її учасники здатні злагоджено діяти задля виконання спільних завдань (наприклад, „кандидати в депутати, які борються в рамках передвиборчого процесу, і водночас перемога партії, членами якої вони є, неможлива без здійснення ними співробітництва в межах партії” [13, с. 32]. Така група функціонує на принципах „позитивної форми взаємодії, що передбачає високий ступінь згоди відносно установок і цілей” [14, с. 59].

Уперше концепт консолідації (солідарності) було вжито в соціології як соціальна гармонія та інтеграція (О. Конт) [15], за якої розподіл праці був проявом солідарного суспільства. Надалі поняття набуло розвитку і формулювалося як: норми та зобов'язання (М. Вебер) [16]; соціальна інтеграція (Е. Дюркгайм) [17] тощо. З трактуванням консолідації як традиції робітничих рухів у це поняття вкладається ідея про „однаковість” членів групи як необхідну умову її формування. Також виокремлено соціально-психологічний зміст поняття „солідарність”: ідеться про спільні для групи цінності; „єдність” як синонім „солідарності”, для позначення ситуації, коли робітничий клас має встановлювати зв'язки з іншими соціальними групами і розвивати культуру, що ґрунтується на спільних цінностях. Останні вважаються складником сформованої частини суспільної свідомості, які є тими вищими цілями та орієнтирами, що розділяють соціальні групи (які входять до більшого утворення єдності).

У соціологічному підході здійснено спробу виокремлення структурних складників консолідації (солідарності) та їх взаємозв'язків. Зокрема, структурна організація консолідаційних елементів суспільства складається з: функціонування інститутів або груп за принципом реципрокної відповідальності, які відстоюють інтереси об'єднання, зміст якого входить до змісту ідентичності особистості. Реципрокність вважають основним каталізатором соціальної солідарності, де соціальний обмін є одним з ключових пріоритетів відносно до соціальної солідарності, яка закладає основу для подальшої соціальної інтеграції [18, с. 119–131]. Загалом ідеться про системну та соціальну інтеграцію [19], які за змістом наближені до вертикальної та горизонтальної солідарності (В. Локосов, В. Шульц) [20].

Так, у Д. Локвуда системна інтеграція становить взаємозв'язок між елементами суспільства (інститутами, спільнотами), тоді як соціальна інтеграція – це вже сам процес взаємодії на основі цілей, інтересів та

груп індивідів. Два види інтеграції перетинаються, але при цьому мають свою автономію. Консолідація як структурне утворення поєднує зміст макрооб'єктивних та мікросуб'єктивних підходів [20, с. 20], що означає синтез об'єктивної інтеграції соціальних структур системи і суб'єктивну солідарність їх членів. При цьому може бути високий рівень системної і низький соціальної інтеграції (через розбіжність цінностей учасників одного об'єднання). І навпаки, коли навіть за наявності спільних цінностей суспільство не може проявити весь потенціал, що впливає зі спільної ціннісної орієнтації, саме через слабку взаємодію соціальних інститутів, які своїми діями або бездіяльністю підривають спільність.

П. Фролов, наводячи синонімічний ряд до поняття „солідарність” [21, с. 239], робить висновок щодо її структурних і функціонально-процесуальних характеристик. У першому випадку йдеться про структурні системи (союз, асоціація), що відповідають стану, а в другому – про функціонально-процесуальні особливості (компромід, консенсус) системи. Так само О. Гофман виокремлює ряд семантичної близькості для „консолідації”: погодження, зв'язок, інтеграція, асоціація, союз, співдружність, спільність, кооперація, об'єднання, взаємодопомога, обмін, милосердя, благодійність [10, с. 97–167]. Проте синонімічний ряд поняття про структурні системи (союз, асоціація, корпорація, організація, коаліція, альянс тощо) можна назвати формами існування консолідації. Розглянуті вище структури можуть функціонувати формально, що унеможлиблює їх ототожнення з соціально-психологічним змістом єдності, для якого з необхідністю в основі постають спільні цінності. Отже, соціологічний підхід збагачує розуміння поняття консолідації, відкриваючи суть системної організації процесів взаємодії.

У контексті антропологічного підходу розглядаються провідні соціокультурні фактори консолідації [22–24], де в організації колективної структури суттєву роль відіграє групова культура. Культура засвоюється суб'єктом шляхом інтеграції соціального досвіду; передається йому через процеси соціалізації; наділяє людину світоглядом (індивідуальним, груповим) через ментальні моделі, в які закладені ставлення, оцінки, норми та цінності. В рамках цього підходу несформована солідарність (консолідація) є наслідком недостатнього залучення особи до соціального процесу. Тоді як сконструйовані ментальні моделі в свідомості особистості, що є спільними для певної кількості людей, – це те, що робить кооперацію ефективнішою [25]. Вірування та уявлення стосовно історії або окремих подій, з яких вона складається, є механізмом, що консолідує суспільство [26, с. 353.]. Дослідники зазначають, що в забезпеченні єдності суспільства значна роль належить релігії, політиці та тим формам життя, які в сукупності виконують дві основні функції: інтегративну (досягнення консенсусу) та імперативну (вимоги до індивідів прийняти принцип єдності).

У контексті політологічного підходу консолідація здебільшого розглядається як: а) консолідація груп еліт; консолідація всередині самої партії; єдність партії зі суспільством [27, с. 712–723; 28, с. 190–204.]; б) на рівні державного апарату – як інституціональне явище, що зближує його

трактування в рамках соціологічної парадигми. Якщо консолідація – це консолідація насамперед груп еліт, які організують навколо себе зацікавлені та прихильні групи, то постає проблема нинішнього стану еліт і того, як їхні властивості відображаються на суспільному устрої [29].

Зараз ми спостерігаємо поляризацію груп політичних еліт не тільки в Україні, але і в світі, й відповідну до них поляризацію груп їхніх прихильників [30; 31]. Це посилює аут-групову ненависть та закріплює серед членів груп посилення процесу ідентифікації як засобу протиставлення. Вчені вважають, що еліта не використовує свій консолідаційний потенціал для об'єднання суспільства. Натомість політичні діячі об'єднують навколо себе групи виборців, зацікавлені у створенні прихильної до себе частини населення навіть ціною посилення загальної напруги в суспільстві. Це породжує внутрішні конфлікти між громадянами всередині держави на політичній основі [32, с. 159].

Чим більш різними є політичні позиції та пропозиції політиків, тим більш поляризованим є електорат [30, с. 241–260]. Водночас дослідники пропонують не розглядати поляризацію як негативне явище, а вбачати в її прояві більшу залученість електорату та ідеологічну визначеність серед груп [33; 34]. Коли розподіл між групами стає більш чітким та зрозумілим, зростає мотивація виборців стосовно підтримки своєї партії/свого кандидата. Але якщо говорити про довгострокові перспективи перебування суспільства в запропонованому стані „визначеності”, то це може зруйнувати його цілісність, створити умови для його фрагментації.

Відповідаючи запитам постмодерну, дослідники виокремлюють мікроконсолідацію, яка вибудовується навколо фрагментів атомізованих одиниць роз'єданого суспільства. Постмодерна епоха характеризується відсутністю об'єднувальних, вищих за локальні, інтересів, ідей (криза великих проєктів – метанаративів за Ж. Ліотаром) [35], саме тому у змісті консолідації йдеться про характеристики ситуативності й контекстуальності, поряд із контекстуальністю правди, яка більше не може претендувати на свою одиничність (М. Фуко) [36]. Вища ціль існує на рівні абстрактної, декларованої бажаної цінності, де реальні умови і політика побудови стосунків всередині держави та між державами виявляється здебільшого некоректною (і навіть протилежною) щодо досягнення цієї цінності.

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Отже, солідарність (консолідацію) трактують як механізм [37, с. 96–107.], умову [38, с. 41–48], форму [39, с. 1–16], рівень [40], ознаку/властивість [41] суспільно-політичного буття соціуму. У своїх крайніх варіантах [42; 43] вона здатна призвести до тоталітаризму і тиранії або бути його ознакою і симптомом [44, с. 330–352.]. У трактуваннях консолідації як: а) „видимої консолідації за тоталітарних режимів”; б) „консолідації як справжньої соціальної єдності суспільств, які підтримують демократичні цінності” та ін. лише фрагментарно представлений соціально-психологічний зміст цього явища, а подекуди й взагалі залишається незатребуваним.

Мета статті – розкрити соціально-психологічний зміст консолідації політичних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Відомими є види консолідації (солідарності), а саме: національна, суспільна, групова [40, с. 16–27]; локальна, соціальна, глобальна [45, с. 557–579]; субнаціональна, національна, транснаціональна [46] та ін. Проте критеріями такого поділу є масштаб явища. У нашому дослідженні йдеться про консолідацію в межах політичних груп, тобто про групову консолідацію, яка має вияв у локальних (групових) об'єднаннях громадян. Зв'язок між учасниками та їхня спільна діяльність формують ресурс (соціальний капітал), до якого може звертатися кожен учасник окремо та отримувати від цього власну користь – це стратегія примноження та посилення політичних акторів один одного в межах групи, до якої вони залучені. Ключовим при цьому залишається принцип взаємодопомоги та взаємовигоди. Тому в основу дослідження політичної консолідації покладено теорію соціального капіталу Дж. Коулмана [47].

Повертаючись до соціально-психологічного змісту солідарності (консолідації) та варіантів її трактування, зазначимо, що більшість з них є надто загальними. Наприклад, її трактують як:

а) підтримку і допомогу групі у розв'язанні завдань чи проблем, що у неї виникають [48]. Проте це єдиний критерій, і якщо брати до уваги функціонування консолідації на такому діяльнісному рівні, то в основі консолідованих дій можуть бути деконсолідаційні мотиви. І тоді ми матимемо справу з консолідацією за формою і з протилежним їй явищем за змістом;

б) „позитивне ставлення до своєї групи” [49, с. 229–237.]. Критерій „позитивне ставлення” є доволі нестійким і ненадійним, оскільки воно може бути позитивно-нейтральним та рівномірно розподіленим з-поміж інших видів груп; може бути ситуативним та емоційно обумовленим, а отже, швидкозмінюваним. Позитивне ставлення не є суттєвою умовою готовності брати участь у спільних заходах, спрямованих на захист інтересів групи. Для залучення до колективних дій необхідне конструювання колективної ідентичності. Тоді позитивне ставлення до групи та прихильність будуть одними з її проявів;

в) солідаризовані, узгоджені дії членів групи, політичні ставлення, які вони поділяють, та ідентичність [50, с. 459–474];

г) міра узгодженості позицій виборців і глибина вираженості політичної ідентифікації [51, с. 1–74].

Зважаючи на наявні теоретико-методологічні напрацювання, вважаємо, що консолідація – це процес і результат відтворення ціннісно-орієнтаційної єдності групи за принципом кон'юнкції, яка інтегрована зі соціально-політичними мотивами, образом політичного майбутнього, рефлексивним капіталом, груповою і політичною ідентичностями.

В емпіричній частині нашого дослідження всього взяло участь 200 осіб. Це представники ключових політичних груп: правої і лівої ідеологій, а

також представники ядерного електорату – групи підтримки колишнього і нинішнього Президентів України – П. Порошенко, В. Зеленського (по 50 осіб у кожній). Для з'ясування змісту загальної моделі консолідації груп застосовано метод множинного лінійного моделювання. Точність розробленої емпіричної моделі становить 87%, що свідчить про високий рівень її пояснювальної здатності; зазначений соціально-психологічний зміст консолідації майже вичерпує її як феномен, що дозволяє говорити про її змістовність та самодостатність.

Отже, встановлено, що серед зазначених шести параметрів (критеріїв) явища консолідації найбільш суттєвими змістовними індикаторами виявилися: політичний мотив потреби у встановленні контакту (7,2042); групова ідентичність (4,06); спільне уявлення щодо майбутнього країни (4,06); цінності патріотизму (2,02); націоналізму (1,09); монолітність (1,09); цінності прав особистості (0,381) і демократії (0,381).

Найбільш значущим у загальній моделі консолідації є політичний мотив потреби у встановленні контакту (7,2042). Зацікавленість політикою, наявність власної точки зору, породжує потребу й стає причиною пошуку політичних однодумців, пошуку підтримки, переживання відчуття єдності й захищеності в процесі політичної взаємодії. Визначальним є особистий інтерес до політики як предмета, що спонукає до подальших пошуків. Це має вияв, по-перше, у прагненні до ускладнення свого світогляду, об'єктивізації власних уявлень стосовно обраного предмета. По-друге, у пошуку емоційної захищеності, розуміння.

Досягнення відчуття спільної реальності, яке спрямовується на задоволення, насамперед епістеміологічної потреби, завдяки чому особистість досягає відчуття безпеки, оскільки її картина політичного світу поділяється іншими і переживається як об'єктивна чи принаймні наближена до об'єктивної. Проте прагнення актора до верифікації своїх поглядів і розвитку спільного розуміння світу (наприклад, за теорією спільної реальності) може призводити до ефекту хибного консенсусу, де він є лише в уяві членів групи через їхнє бажання задовольнити потребу в єдності. Але варто враховувати, що прагнення до спільної з кимось реальності має складнішу природу і полягає в окремих індивідуальних відмінностях, що є принципово важливими для політичної сфери.

Другою за мірою значущості у структурі консолідації є групова ідентичність (4,06). Емоційна залученість, усвідомлення себе як члена групи стає умовою закріплення консолідації. Ідентичність змінює те, як людина розуміє себе й інших, контекстом для її мислення стають міжгрупові відносини [52, с. 257–282; 53, с. 101–118.]. Це процес самокатегоризації, що певною мірою також можна назвати і деперсоналізацією, оскільки людина діє як представник відповідної групи.

Ця групова ідентичність визначає кордони групи і загострює відчуття інакшості. Усвідомлення міри вираженості групової упередженості й ототожнення є важливим показником щодо подальшої регуляції міжгрупових конфліктів, імовірності виникнення політичних групових протестів. Міра

сформованості групової ідентичності визначає здатність групи діяти і бажати діяти спільно задля досягнення визначеної мети, підвищує її статус й ефективність її кооперації, підтримує стабільність стосунків і зумовлює внутрішню групову динаміку. Будь-які соціальні зміни, яких прагне консолідована група, потребують докладання її зусиль і єдності, при цьому її чисельність не є визначальною змінною. Що підтверджує думку Дж. Турнер про те, що сила, впливовість групи визначаються психологічним змістом та структурою ідентичності, що лежать в основі консолідації [54, с. 1–22].

Наступний за значущістю складник політичної консолідації – спільне уявлення щодо майбутнього країни (4,06). Саме уявлення не в значенні візії чи навіть бажаного майбутнього, а схоже розуміння актуальних подій, схожа інтерпретація дійсності, що в результаті приводить до спільних висновків – і тим самим стає детермінантою групової єдності. Так, інтерпретація відповідей респондентів свідчила про песимістичне бачення майбутнього („Україна буде країною «третього світу»”, „Україна буде слабким додатком Заходу”). Небажання настання найгіршого з прогнозованих сценаріїв може становити основу консолідації групи. Часова перспектива дозволяє визначати горизонти, на які орієнтується актор у групі. Темпоральні критерії, такі як перспектива, оцінка наслідків, оцінка рівня віддаленості бажаного майбутнього, впливають на патерни політичної активності групи [55]. Як заради досягнення, так і задля віддалення певного образу майбутнього група може об'єднуватися на визначених нею ціннісних основах, ґрунтуючись на яких вона та кожен окремий актор оцінюють бажаність настання такого майбутнього.

Цінності патріотизму (2,02) й націоналізму (1,09) у структурі консолідації політичних груп в Україні є суттєвою єднальною силою, поряд з монолітністю (1,09), уявленням щодо схожості поглядів учасників всередині групи (0,04) – все це формує той політичний стан, в основі якого криється певна небезпека деконсолідації суспільства, а саме – прагнення до уніфікації поглядів, виведення єдиної картини світу. Цінності прав особистості (0,381) й демократії (0,381) також становлять основу консолідації, проте є найменш значущими. Це означає, що декларація цих цінностей супроводжується іншими (іноді протилежними), найбільш доміантними структурами в основі консолідації групи.

Висновки. Явище консолідації вивчається в різних галузях наукового знання, що відбито в методологічних підходах до його дослідження: соціобіологічному, соціологічному, антропологічному, політологічному, соціально-психологічному. Солідарність (консолідацію) трактують як механізм, умову, форму, рівень, ознаку/властивість суспільно-політичного буття соціуму.

Зважаючи на наявні теоретико-методологічні напрацювання, вважаємо, що консолідація є процесом і результатом відтворення ціннісно-орієнтаційної єдності групи за принципом кон'юнкції, яка інтегрована зі соціально-політичними мотивами, образом політичного майбутнього, рефлексивним капіталом, груповою і політичною ідентичностями.

Отже, політична консолідація складається з шести параметрів, які необхідно і достатньо розкривають її соціально-психологічний зміст: а) ціннісно-орієнтаційна єдність (загальні цінності; політичні цінності: демократії, прав особистості, патріотизму і націоналізму); б) соціально-політичні мотиви (влади, підвищення соціального і матеріального статусу, досягнення успіху, потреби у встановленні контакту, інтересу до політики, партнерської взаємодії, соціальний та альтруїстичний мотиви, громадянської відповідальності, ідеологічний мотив); в) спільний образ політичного майбутнього країни; г) рефлексивний капітал групи (уявлення щодо консолідації та способів її досягнення: монолітність порівняння позицій та інтересів); політична самоефективність; образ групи у свідомості суб'єкта: уявлення про схожість і розбіжність поглядів членів групи; спрямованість спілкування (з однодумцями, носіями протилежних поглядів, рівномірне включення представників різних позицій; готовність до спільних дій зі своєю групою та до діалогу з носіями протилежних політичних поглядів); д) групова ідентичність (відчуття належності, прихильність до власної політичної групи); є) політична ідентичність (залученість до політичного життя країни, ідентифікація з культурними цінностями суспільства).

З усім тим, емпірична модель має свою специфіку, зокрема встановлено, що ціннісно-орієнтаційна єдність (як складник) є ключовою у соціально-психологічному змісті політичної консолідації групи. Емпірично з'ясовано, що найбільш суттєвими змістовними індикаторами консолідації сучасних політичних груп є: політичний мотив потреби у встановленні контакту, групова ідентичність, спільне уявлення щодо майбутнього країни, цінності патріотизму, націоналізму, монолітність, цінності прав особистості й демократії.

Проте нез'ясованими залишаються змістовні й змістові особливості політичної консолідації в різних політичних групах (наприклад, у представників правої і лівої ідеологій), що й стане предметом наших подальших пошуків.

Бібліографічні посилання

1. Гончарук О. Раціональність та нераціональність в оцінці населенням України політичних та економічних змін. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003. 517 с.
2. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами „Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.
3. Кононов И. Отношения Востока и Запада Украины: между прошлым и будущим. *Україна. Схід – Захід: шлях до порозуміння : збірник статей*. Луганськ : Знання, 2005. 146 с.
4. Axelrod R. *The Evolution of Cooperation*. New York : Basic Books, 1984. URL: <https://ee.stanford.edu/~hellman/Breakthrough/book/pdfs/axelrod.pdf> (дата звернення 01.10.2022)
5. Bowles S., Gintis H. *A cooperative species: Human reciprocity and its evolution*. Princeton University Press, 2011. 280 p.

6. Rand D., Nowak M. Human cooperation. *Trends in Cognitive Sciences*. 2013. No. 17 (8). P. 413–425. URL: <https://stolkarjen.github.io/social-neurocognition/readings/Rand13.pdf>
7. Darwin C. Perception in the lower animals. *Nature*. No. 7 (176). 1873. 360 p.
8. Becker H. Man in reciprocity: introductory lectures on culture, society and personality. 1956. 459 с. (дата звернення 01.10.2022).
9. Jaeggi A., Stevens J., Van Schaik C. Tolerant food sharing and reciprocity is precluded by despotism among bonobos but not chimpanzees. *American Journal of Physical Anthropology*. 2010. No. 143 (1). P. 41–51.
10. Гофман А. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции. *Социологический ежегодник*. Москва : ИНИОН РАН, 2013. С. 97–167.
11. Scruton R. Conservatism. Profile Books, Main edition. 2017. 176 p.
12. Klandermans B., van Stekelenburg J. Social Movements and the Dynamics of Collective Action. *The Oxford Handbook of Political Psychology (Second Edition)*. 2013. 1008 p.
13. Траверсе Т. Психологічні детермінанти помилок політичного мислення. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 2. С. 332–338.
14. Окатов А. Проблема социальной солидарности в классической социологии. *Вестник Тамбовского университета. Серия „Общественные науки“*. 2017. Т. 3. Вып. 1 (9). С. 57–65.
15. Конт О. Дух позитивной философии. Санкт-Петербург, 2001. 162 с.
16. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley, CA : University of California Press, 1978. URL: <https://coollib.com/b/392288-maksveber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayushey-sotsiologii/read> (дата звернення 01.10.2022)
17. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с фр. П. Юшкевича. Типография Г. М. Левинсона (1900). Москва : Наука, 1993. 575 с.
18. Molm L. The structure of reciprocity. *Social psychology quarterly*. 2010. No. 73 (2). P. 119–131. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ886857> (дата звернення 01.10.2022).
19. Lockwood B., Porcelli F., Redoano M., Bracco E., Liberini F., Sgroi D. The Effects of Social Capital on Government Performance and Turnover: Theory and Evidence from Italian Municipalities. *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)*. 2020. No. 1284. University of Warwick, Department of Economics. URL: https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/research/workingpapers/2020/twerp_1284_-_lockwood.pdf (дата звернення 01.10.2022).
20. Локосов В., Шульц В. Основания консолидации общества (социологические аспекты). Москва : РИЦ ИСПИ РАН, 2008. 168 с.
21. Фролов П. Громадська думка: критерії та моделі консолідації. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. Київ : Міленіум, 2014. С. 234–244.
22. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Academia-Центр, 1995. 336 с.
23. Кармадонов О. Семантика политического пространства. Опыт кросскультурного трансимволического анализа. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. № 4. С. 78–89.
24. Полюшкевич О. Социальная эмпатия: вопросы консолидации общества. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2015. № 6 (130). С. 3–18.
25. Bruner J. The process of education. Harvard University Press, 1960. 97 p.
26. Harari Y. Sapiens : a brief history of humankind. New York : Harper, 2015. 464 p.

27. Russell M. Parliamentary party cohesion: Some explanations from psychology. *Party Politics*. 2014. No. 20 (5). P. 712–723.
28. Broockman D. Do female politicians empower women to vote or run for office? A regression discontinuity approach. *Electoral Studies*. 2014. No. 34. С. 190–204.
29. Баумейстер А. Філософія права. Київ : ВПЦ „Київський університет”, 2011. 311 с.
30. Lupton R., Smallpage S., Enders A. Values and political predispositions in the age of polarization: Examining the relationship between partisanship and ideology in the United States, 1988–2012. *British Journal of Political Science*. 2020. No. 50 (1). P. 241–260.
31. Druckman J., Peterson E., Slothuus R. How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*. 2013. No. 107 (1). P. 57–79.
32. Groenendyk E. Competing motives in a polarized electorate: Political responsiveness, identity defensiveness, and the rise of partisan antipathy. *Political Psychology*. 2018. No. 39. P. 159–171.
33. Abramowitz A. The disappearing center: Engaged citizens, polarization, and American democracy. Yale University Press, 2010. 224 с.
34. Levendusky M. The partisan sort. How liberals became democrats and conservatives became republicans. The University of Chicago Press, 2009. 200 р.
35. Лиотар Ж. Состояние постмодерна / пер. с фр. Н. А. Шматко. Москва : Институт экспериментальной социологии. СПб. : АЛТЕИЯ, 1979. 160 с.
36. Фуко М. Археология знания. Киев : Ника-Центр, 1996. 417 с.
37. Murphy F. Seeking solidarity through food: the growth of asylum seeker and refugee food initiatives in Ireland. *Studies in Arts and Humanities*. 2019. No. (4). URL: <https://www.sahjournal.com/article/id/6076/> (дата звернення 01.10.2022).
38. Craig M., Badaan V., Brown R. Acting for whom, against what? Group membership and multiple paths to engagement in social change. *Current Opinion in Psychology*. 2020. No. 35. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32305036/39>. (дата звернення 01.10.2022).
39. Louis W., Thomas E., Chapman C., Achia T., Wibisono S., Mirnajafi Z., Droogendyk L. Emerging research on intergroup prosociality: Group members' charitable giving, positive contact, allyship, and solidarity with others. *Social and Personality Psychology Compass*. 2019. No. (13). URL: <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/spc3.12436> (дата звернення 01.10.2022).
40. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. № 5. С. 16–27.
41. Parsa M. Economic development and political transformation. *Theory and Society*. 1985. No. 14 (5). URL: <https://philpapers.org/rec/PAREDA> (дата звернення 01.10.2022).
42. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
43. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / пер. с нем. М. Кузнецова. Москва–Санкт-Петербург : Медиум, Ювента, 1997. 312 с.
44. Subašić E., Reynolds K. J., Turner J. C. The Political Solidarity Model of Social Change: Dynamics of Self-Categorization in Intergroup Power Relations. *Personality and Social Psychology Review*. 2008. No. 12 (4). URL: https://www.researchgate.net/publication/23391283_The_Political_Solidarity_Model_of_Social_Change_Dynamics_of_Self-Categorization_in_Intergroup_Power_Relations (дата звернення 01.10.2022).
45. Kankaraš M., Moors G. Measurement Equivalence in Solidarity Attitudes in Europe. *International Sociology*. 2009. No. 24 (4). URL: <https://www.researchgate>.

net/publication/233870843_Measurement_Equivalence_in_Solidarity_Attitudes_in_Europe_Insights_from_a_Multiple-Group_Latent-Class_Factor_Approach (дата звернення 01.10.2022)

46. Radtke K. Transnational Solidarity in the Face of Humanitarian Crises: Trends in Voluntary Giving in Germany. *International Studies Association 48th Annual Convention*. Chicago. USA, 2007. URL: http://citation.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/1/7/9/1/8/pages179186/p179186-3.php (дата звернення 01.10.2022).

47. Dasgupta P., Serageldin I. Social capital: a multifaceted perspective. World Bank Publications. 2000. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/663341468174869302/social-capital-a-multifaceted-perspective>

48. Cortland C., Craig M., Shapiro J., Richeson J., Neel R., Goldstein N. Solidarity Through Shared Disadvantage: Highlighting Shared Experiences of Discrimination Improves Relations Between Stigmatized Groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. 2017. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28581301/> (дата звернення 01.10.2022).

49. Yamagishi T., Mifune N. Social exchange and solidarity: in-group love or out-group hate? *Evolution and Human Behavior*. 2009. No. 30 (4). URL: https://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/38822/1/30-4_p229-237.pdf (дата звернення 01.10.2022).

50. Kiess J., Trenz H. Ties of solidarity and the political spectrum: partisan cleavages in reported solidarity activity across Europe. *American Behavioral Scientist*. 2019. No. 63 (4). URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0002764218823839> (дата звернення 01.10.2022).

51. Converse P. The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review*. 2006. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/08913810608443650> (дата звернення 01.10.2022)

52. Simon B. Individuals, groups, and social change: On the relationship between individual and collective self-interpretations and collective action. In C. Sedikides & J. Schopler (Eds.), *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 1998. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1997-36627-011> (дата звернення 01.10.2022)

53. Tajfel H. The exit of social mobility and the voice of social change: Notes on the social psychology of intergroup relations. *Social Science Information*. 1975. No. 14 (2). URL: <https://psycnet.apa.org/record/1976-25867-001> (дата звернення 01.10.2022).

54. Turner J. Explaining the nature of power: A three-process theory. *European Journal of Social Psychology*. 2005. No. 35 (1). URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ejsp.244> (дата звернення 01.10.2022).

55. Pierson P. Politics in time. History, Institutions, and Social Analysis. Princeton University Press, 2004. 208 p.

References

1. Honcharuk O. Ratsionalnist ta neratsionalnist v otsyntsi naselenniam Ukrainy politychnykh ta ekonomichnykh zmin. *Ukrainske suspilstvo : monitorynh sotsialnykh zmin / za red. V. Vorony, M. Shulhy*. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2003. 517 s. (Rationality and irrationality in the assessment of political and economic changes by the population of Ukraine).

2. Holovakha Ye., Horbachyk A. Tendentsii sotsialnykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezultatamy „levropeiskoho sotsialnoho doslidzhennia” 2005–2007–2009–2011. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2012. 119 s. (Trends of social changes in Ukraine and Europe: according to the results of the "European Social Survey" 2005–2007–2009–2011).
3. Kononov I. Otnosheniya Vostoka i Zapada Ukrainy: mezhdru proshlym i budushhim. *Ukraina. Skhid – Zakhid: shliakh do porozuminnia : zbirnyk statey*. Luhansk : Znannia, 2005. 146 s. (Relations between the East and the West of Ukraine: between the past and the future).
4. Axelrod R. The Evolution of Cooperation. New York : Basic Books, 1984. URL: <https://ee.stanford.edu/~hellman/Breakthrough/book/pdfs/axelrod.pdf>
5. Bowles S., Gintis H. A cooperative species: Human reciprocity and its evolution. Princeton University Press, 2011. 280 p.
6. Rand D., Nowak M. Human cooperation. *Trends in Cognitive Sciences*. 2013. No. 17 (8). P. 413–425. URL: <https://stolkarjen.github.io/social-neurocognition/readings/Rand13.pdf>
7. Darwin C. Perception in the lower animals. *Nature*. No. 7 (176). 1873. 360 p.
8. Becker H. Man in reciprocity: introductory lectures on culture, society and personality. 1956. 459 c.
9. Jaeggi A., Stevens J., Van Schaik C. Tolerant food sharing and reciprocity is precluded by despotism among bonobos but not chimpanzees. *American Journal of Physical Anthropology*. 2010. No. 143 (1). P. 41–51.
10. Gofman A. Solidarnost ili pravila, Dyurkgejm ili Hajek? O dvuh formah socialnoj integracii. *Sociologicheskij ezhegodnik*. Moskva : INION RAN, 2013. S. 97–167. (Solidarity or rules, Durkheim or Hayek? About two forms of social integration).
11. Scruton R. Conservatism. Profile Books, Main edition. 2017. 176 p.
12. Klandermans B., van Stekelenburg J. Social Movements and the Dynamics of Collective Action. *The Oxford Handbook of Political Psychology (Second Edition)*. 2013. 1008 p.
13. Traverse T. Psykholohichni determinanty pomylok politychnoho myslennia. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. 2015. No. 2. S. 332–338. (Psychological determinants of political thinking errors).
14. Okatov A. Problema socialnoj solidarnosti v klassicheskoy sociologii. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya „Obshchestvennye nauki”*. 2017. T. 3. Vyp. 1 (9). S. 57–65. (The problem of social solidarity in classical sociology).
15. Kont O. Duh pozitivnoj filosofii. Sankt-Peterburg, 2001. 162 s. (The spirit of positive philosophy).
16. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley, CA : University of California Press. 1978. URL: <https://coollib.com/b/392288-maksveber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayuschey-sotsiologii/read>
17. Dyurkgejm E. O razdelenii obshestvennogo truda / per. s fr. P. Yushkevicha. Tipografiya G. M. Levinsona (1900). Moskva : Nauka, 1993. 575 s. (On the division of social labor).
18. Molm L. The structure of reciprocity. *Social psychology quarterly*. 2010. No. 73 (2). P. 119–131. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ886857>
19. Lockwood B., Porcelli F., Redoano M., Bracco E., Liberini F., SgROI D. The Effects of Social Capital on Government Performance and Turnover: Theory and Evidence from Italian Municipalities. *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)*. 2020. No. 1284. University of Warwick, Department of Economics. URL: https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/research/workingpapers/2020/twerp_1284_-_lockwood.pdf
20. Lokosov V., Shulc V. Osnovaniya konsolidacii obshestva (sociologicheskije aspekty). Moskva : RIC ISPI RAN, 2008. 168 s. (Grounds for the consolidation of society).

21. Frolov P. Hromadska dumka: kryterii ta modeli konsolidatsii. *Naukovi studii z sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*. Kyiv : Milenium, 2014. S. 234–244. (Social thought: Criteria and Model of Consolidation).
22. Berger P., Lukman T. Socialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sociologii znaniya. Moskva : Academia-Centr, 1995. 336 s. (Social Construction of Reality).
23. Karmadonov O. Semantika politicheskogo prostranstva. Opyt krosskulturnogo transsimvolicheskogo analiza. *Zhurnal sociologii i socialnoj antropologii*. 1998. No. 4. S. 78–89. (Semantics of political space. Experience of cross-cultural transsymbolic analysis).
24. Polyushkevich O. Socialnaya empatiya: voprosy konsolidatsii obshestva. *Monitoring obshestvennogo mneniya: ekonomicheskie i socialnye peremeny*. 2015. No. 6 (130). S. 3–18. (Social Empathy: Issues of Consolidation of Society).
25. Bruner J. The process of education. Harvard University Press, 1960. 97 p.
26. Harari Y. Sapiens : a brief history of humankind. New York : Harper, 2015. 464 p.
27. Russell M. Parliamentary party cohesion: Some explanations from psychology. *Party Politics*. 2014. No. 20 (5). P. 712–723.
28. Broockman D. Do female politicians empower women to vote or run for office? A regression discontinuity approach. *Electoral Studies*. 2014. No. 34. P. 190–204.
29. Baumeister A. Filosofiya prava. Kyiv : VPTs „Kyivskiy universytet”, 2011. 311 s. (Philosophy of law).
30. Lupton R., Smallpage S., Enders A. Values and political predispositions in the age of polarization: Examining the relationship between partisanship and ideology in the United States, 1988–2012. *British Journal of Political Science*. 2020. No. 50 (1). P. 241–260.
31. Druckman J., Peterson E., Slothuus R. How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*. 2013. No. 107 (1). P. 57–79.
32. Groenendyk E. Competing motives in a polarized electorate: Political responsiveness, identity defensiveness, and the rise of partisan antipathy. *Political Psychology*. 2018. No. 39. P. 159–171.
33. Abramowitz A. The disappearing center: Engaged citizens, polarization, and American democracy. Yale University Press, 2010. 224 c.
34. Levendusky M. The partisan sort. How liberals became democrats and conservatives became republicans. The University of Chicago Press, 2009. 200 p.
35. Liotar Zh. Sostoyaniye postmoderna / per. s fr. N. A. Shmatko. Moskva : Institut eksperimentalnoj sociologii. SPb. : ALETEJYa, 1979. 160 s. (Postmodern state).
36. Fuko M. Arheologiya znaniya. Kiev : Nika-Centr, 1996. 417 s. (Archeology of knowledge).
37. Murphy F. Seeking solidarity through food: the growth of asylum seeker and refugee food initiatives in Ireland. *Studies in Arts and Humanities*. 2019. No. (4). URL: <https://www.sahjournal.com/article/id/6076/>
38. Craig M., Badaan V., Brown R. Acting for whom, against what? Group membership and multiple paths to engagement in social change. *Current Opinion in Psychology*. 2020. No. 35. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32305036/39>.
39. Louis W., Thomas E., Chapman C., Achia T., Wibisono S., Mirnajafi Z., Droogendyk L. Emerging research on intergroup prosociality: Group members' charitable giving, positive contact, allyship, and solidarity with others. *Social and Personality Psychology Compass*. 2019. No. (13). URL: <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/spc3.12436>
40. Shmitter F. Razmyshleniya o grazhdanskom obshestve i konsolidatsii demokratii. *Polis*. 1996. No. 5. S. 16–27. (Reflections on Civil Society and Consolidation of Democracy).

41. Parsa M. Economic development and political transformation. *Theory and Society*. 1985. No. 14 (5). URL: <https://philpapers.org/rec/PAREDA>
42. Arendt H. Istoki totalitarizma. Moskva : CentrKom, 1996. 672 s. (Origins of totalitarianism).
43. Horkhajmer M., Adorno T. Dialektika Prosvesheniya. Filosofskie fragmenty / per. s nem. M. Kuznecova. Moskva–Sankt-Peterburg : Medium, Yuventa, 1997. 312 s. (Dialectic of the Enlightenment. Philosophical Fragments).
44. Subašić E., Reynolds K. J., Turner J. C. The Political Solidarity Model of Social Change: Dynamics of Self-Categorization in Intergroup Power Relations. *Personality and Social Psychology Review*. 2008. No. 12 (4). URL: https://www.researchgate.net/publication/23391283_The_Political_Solidarity_Model_of_Social_Change_Dynamics_of_Self-Categorization_in_Intergroup_Power_Relations
45. Kankaraš M., Moors G. Measurement Equivalence in Solidarity Attitudes in Europe. *International Sociology*. 2009. No. 24 (4). URL: https://www.researchgate.net/publication/233870843_Measurement_Equivalence_in_Solidarity_Attitudes_in_Europe_Insights_from_a_Multiple-Group_Latent-Class_Factor_Approach
46. Radtke K. Transnational Solidarity in the Face of Humanitarian Crises: Trends in Voluntary Giving in Germany. *International Studies Association 48th Annual Convention*. Chicago. USA, 2007. URL: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/7/9/1/8/pages179186/p179186-3.php
47. Dasgupta P., Serageldin I. Social capital: a multifaceted perspective. World Bank Publications. 2000. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/663341468174869302/social-capital-a-multifaceted-perspective>
48. Cortland C., Craig M., Shapiro J., Richeson J., Neel R., Goldstein N. Solidarity Through Shared Disadvantage: Highlighting Shared Experiences of Discrimination Improves Relations Between Stigmatized Groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. 2017. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28581301/>
49. Yamagishi T., Mifune N. Social exchange and solidarity: in-group love or out-group hate? *Evolution and Human Behavior*. 2009. No. 30 (4). URL: https://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/38822/1/30-4_p229-237.pdf
50. Kiess J., Trenz H. Ties of solidarity and the political spectrum: partisan cleavages in reported solidarity activity across Europe. *American Behavioral Scientist*. 2019. No. 63 (4). URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0002764218823839>
51. Converse P. The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review*. 2006. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/08913810608443650>
52. Simon B. Individuals, groups, and social change: On the relationship between individual and collective self-interpretations and collective action. In C. Sedikides & J. Schopler (Eds.), *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 1998. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1997-36627-011>
53. Tajfel H. The exit of social mobility and the voice of social change: Notes on the social psychology of intergroup relations. *Social Science Information*. 1975. No. 14 (2). URL: <https://psycnet.apa.org/record/1976-25867-001>
54. Turner J. Explaining the nature of power: A three-process theory. *European Journal of Social Psychology*. 2005. No. 35 (1). URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ejsp.244>
55. Pierson P. Politics in time. History, Institutions, and Social Analysis. Princeton University Press, 2004. 208 p.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2022

Ядерне роззброєння як каталізатор українсько-американських відносин

Анотація. У статті аналізується процес розбудови відносин між Україною та США у перші роки української незалежності, тенденції їх розвитку, порядок денний і суперечності. Визначено, що розвиток двосторонніх відносин у першій половині 1990-х рр. відзначався спорадичністю політичного діалогу країн, різноспрямованістю інтересів і асиметричністю відносин, а їх порядок денний обмежувався трьома основними сферами – політичним діалогом, ядерним роззброєнням і наданням

Віктор Пашков,
кандидат політичних наук,
Національний авіаційний
університет

Viktor Pashkov,
PhD in Political Science,
National Aviation University

ORCID: 0000-0003-4273-2181
viktor.pashkov.polit@gmail.com

економічної допомоги. Як адміністрація Дж. Буша-старшого, так і адміністрація Б. Клінтона у перші роки правління дотримувалися москвоцентричної політики на пострадянському просторі, що залишало небагато місця для української дипломатії. Необхідність розвитку контактів з офіційним Києвом у цей період для Вашингтону диктувалася виключно зацікавленістю у вирішенні ядерного питання.

У свою чергу, для молодшої Української держави як за часів Л. Кравчука, так і після приходу до влади другого президента Л. Кучми американський напрям став одним з головних зовнішньополітичних пріоритетів.

Детально висвітлюється складний процес розв'язання проблеми ядерного роззброєння України, яка стала центральною темою українсько-американських відносин у 1991–1994 рр. При цьому відзначається, що підходи адміністрацій республіканців і демократів до розв'язання цієї проблеми були різними. Позиція адміністрації Дж. Буша-старшого у цьому питанні зводилася до жорсткого тиску та ультимативної риторики, щоб домогтися відмови Києва від ядерної зброї, що, у підсумку, зумовило її провал, відсутність прогресу у переговорах.

Адміністрація демократа Б. Клінтона, яка прийшла до влади у США у 1993 р., переосмислила політику на українському напрямі, запропонувавши більш гнучкі підходи до діалогу з Києвом – розширила двосторонній порядок денний, виявила готовність збільшити економічну допомогу та обговорювати надання гарантій безпеки. Офіційний Київ на переговорах з ядерного роззброєння попри дискусії в українському політикумі обрав стратегію торгу, прагнучи вибити для себе від США якомога більше економічних і політичних дивідендів. Результатом взаємодії гнучких підходів США до вирішення ядерного питання та української стратегії торгу стало підписання Будапештського меморандуму 5 грудня 1994 р.

Ключові слова: українсько-американські відносини, ядерне роззброєння, порядок денний, політичний діалог, програма Нанна-Лугара, Будапештський меморандум, ДНЯЗ.

Nuclear disarmament as a catalyst for Ukrainian-American relations

Abstract. The article analyzes the process of building relations between Ukraine and the USA in the first years of Ukrainian independence, trends in their development, agenda and contradictions. It is determined that the development of bilateral relations in the first half of the 1990s was marked by the sporadic political dialogue of the countries, the multidirectionality of interests and asymmetry of relations, and their agenda was limited to three main areas – political dialogue, nuclear disarmament and economic assistance. Both the administration of G. Bush Sr. and the administration of B. Clinton in the first years in office followed a Moscow-centric policy in the post-Soviet space, which left little room for Ukrainian diplomacy. The need to develop contacts with official Kyiv during this period for Washington was dictated solely by its interest in solving the nuclear issue.

In turn, for the young Ukrainian state, both in the times of Leonid Kravchuk and after the second President Leonid Kuchma came to power, the American direction became one of the main foreign policy priorities.

The complex process of solving the problem of nuclear disarmament of Ukraine, which became the central topic of Ukrainian-American relations in 1991–1994, is covered in detail. At the same time the approaches of the Republican and Democratic administrations to solving this problem were different. The position of the Bush administration in this matter was reduced to tough pressure and ultimatum rhetoric in order to achieve Kyiv's renunciation of nuclear weapons, which eventually led to its failure and lack of progress in the negotiations.

The administration of Democrat B. Clinton, which came to power in the United States in 1993, rethought the policy towards Ukraine, offering more flexible approaches to the dialogue with Kyiv – expanded the bilateral agenda, expressed readiness to increase economic aid and discuss the provision of security guarantees. Official Kyiv in the negotiations on nuclear disarmament, despite the discussions in the Ukrainian politics, chose a bargaining strategy, seeking to extract as many economic and political dividends as possible from the United States. The interaction of flexible approaches of the USA to the nuclear issue and Ukrainian bargaining strategy resulted in the signing of the Budapest Memorandum on December 5, 1994.

Key words: Ukrainian-American relations, nuclear disarmament, agenda, political dialogue, Nunn-Lugar program, Budapest Memorandum, NPT.

Постановка проблеми. Восени 2021 р. виповнилося 25 років з моменту проголошення стратегічного партнерства України та США. У цей самий час на північних і східних кордонах України Росія нарощувала війська для вторгнення. З початком російсько-української війни 24 лютого 2022 р. масштабна військова та економічна допомога США, їх дії з консолідації міжнародної підтримки Києва ще раз засвідчили критичну важливість Сполучених Штатів як одного з головних зовнішньополітичних партнерів України.

У цьому контексті як з наукової, так і практичної площини для розуміння позиції та політики США щодо України, їх можливостей і рамок актуальним стає вивчення історичної еволюції українсько-американських відносин. Аналізуючи процес становлення українсько-американських відносин,

неможливо оминати проблему ядерного роззброєння України, яка була центральною у двосторонніх відносинах країн у першій половині 1990-х рр. Її вирішення сприяло переходу українсько-американських відносин на якісно новий рівень і відкрило шлях до проголошення стратегічного партнерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сама проблематика українсько-американських відносин, враховуючи її політико-практичну значущість, є доволі популярною серед політологів і істориків. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити праці Н. Городні, І. Дудко, О. Потехіна, Д. Лакішика, А. Худолія. Так, Н. Городня та А. Худолій подають загальний огляд становлення політики США щодо України у першій половині 1990-х рр., справедливо вказуючи на складний і суперечливий характер вибудовування відносин країн. Д. Лакішик і А. Горук аналізують особливості українсько-американських відносин у 1990 – на початку 2000-х рр., вказуючи на асиметричність сторін і численні складнощі у діалозі як з питань ядерного роззброєння, так і міжнародної та внутрішньої політики Києва.

Власне проблемі впливу та місця процесу ядерного роззброєння України у розвитку українсько-американських відносин присвячено праці О. Потехіна та І. Погорєлової. Разом із тим, недостатньо висвітленими залишаються загальна динаміка, інтереси та прагнення України та США у вибудовуванні відносин у першій половині 1990-х рр., що потребує аналітичного погляду на цей процес.

Метою статті є вивчення становлення українсько-американських відносин у 1992–1994 рр., їх динаміки, позицій та інтересів країн, а також ролі у цьому процесі проблеми ядерного роззброєння України.

Виклад основного матеріалу. У перші роки української незалежності двосторонні відносини Вашингтону та Києва були складними та суперечливими. Навіть після розпаду СРСР адміністрація Дж. Буша-старшого не припиняла дотримуватися звичної, москвоцентричної парадигми мислення. В очах США Росія як ядерна держава, постійний член Ради Безпеки ООН з її великими природними ресурсами була значно важливіша, ніж східноєвропейські та пострадянські країни. Тим більше, що більшість американських політиків навіть не знали розташування останніх на карті світу. Вважалося, що, допомігши російському керівництву побудувати ринкову економіку та демократію, вдасться перетворити Москву з колишнього супротивника на стратегічного партнера. Росія тоді виступала як безумовний регіональний лідер, а російського лідера Б. Єльцина на Заході вважали справжнім демократом, здатним гарантувати мирний перехід до ринкової демократії.

Такий підхід США до пострадянського простору залишав мало можливостей Україні для вибудовування повноцінних двосторонніх відносин. Політика США щодо Києва у 1992 р. зводилася до того, щоб усіма можливими засобами домогтися відмови від ядерної зброї. До кінця своєї каденції Дж. Буш-старший не цікавився питаннями, пов'язаними з „українським напрямом” поза контекстом ядерного роззброєння.

Натомість українське керівництво прагнуло встановити конструктивні відносини зі США. Сполучені Штати стали тією країною, куди 5–11 травня

1992 р. Л. Кравчук здійснив свій перший закордонний візит на посаді президента. У Вашингтоні він зустрівся з президентом Дж. Бушем-старшим, віце-президентом Д. Куейлом, державним секретарем Дж. Бейкером, міністром оборони Д. Чейні. За результатами візиту було підписано низку документів – політичну декларацію, угоди про торговельні відносини, про захист навколишнього середовища, науково-технічну та гуманітарну співпрацю, меморандум про взаєморозуміння між урядами [1, с. 25].

Головними здобутками візиту стало підписання політичної декларації та Угоди про торговельні відносини між Україною та США. У декларації вперше було зафіксовано формулу „демократичного партнерства” між країнами. Тоді ж у Вашингтоні відкрили українське посольство. Під час відвідань Вашингтону Л. Кравчук також зустрівся зі супротивником Дж. Буша-старшого на виборах, кандидатом від демократів Б. Клінтоном. Візит мав формальний характер, і після нього прориву чи бодай суттєвих змін у двосторонніх відносинах не відбулося.

Порядок денний українсько-американських відносин у 1991–1994 рр. включав найбільш нагальні питання та обмежувався трьома напрямками – політичний діалог, ядерне роззброєння та економічна допомога. У ці роки двосторонні відносини чітко демонстрували асиметричний характер і різноспрямованість інтересів. Якщо у США розглядали Україну як несуттєву для своїх інтересів, то для українського керівництва американський напрям став одним з головних у зовнішній політиці. У центрі уваги сторін були різні пріоритети. Американців фактично цікавило лише питання відмови Києва від ядерної зброї, у той час як українські урядовці на переговорах приділяли рівнозначну увагу всім трьом сферам.

Попри намагання української сторони налагодити контакти з адміністрацією Буша-старшого політичний діалог знаходився у стагнації, мав спорадичний характер, жорстко прив'язувався до прогресу у питанні ядерної зброї. Слід зазначити, що на початку 1990-х рр. політика Вашингтону щодо України, інших пострадянських країн характеризувалася концептуальною невизначеністю. Це було зумовлено декількома причинами. По-перше, західні країни, зокрема й США, значною мірою виявилися не готовими до швидкого розпаду СРСР. Тому американська дипломатія обрала курс на тісні відносини з Москвою як найбільш очевидним центром сили на пострадянському просторі у розрахунку на те, що Росія зможе підтримувати відносний порядок у регіоні, разом зі Сполученими Штатами вирішить ядерне питання.

По-друге, відсутність спеціалістів стосовно колишніх республік, незнання ситуації на „місці” змушували зайняти вичікувальну позицію, а налагодження дипломатичних контактів потребувало певного часу. Перший посол США у Києві Р. Попадюк вручив вірчі грамоти Л. Кравчуку тільки у липні 1992 р. і попрацював лише рік.

По-третє, на відміну від країн ЦСЄ, у яких падіння комунізму супроводжувалось усуненням комуністичних еліт з політичної сцени, в Україні колишня партійна номенклатура та червоні директори зберігали

домінуючі позиції у владі. В очах США Україна у перші роки незалежності мало чим відрізнялася від радянської республіки.

З українського боку на концептуальному рівні також бракувало осмислення відносин зі Сполученими Штатами у нових геополітичних реаліях. 2 липня 1993 р. Верховна Рада ухвалила Постанову „Про основні напрями зовнішньої політики України”. Документ визначив чотири стратегічні напрями активності нової держави на міжнародній арені: 1) розвиток двосторонніх відносин; 2) розширення участі в європейських структурах і проєктах; 3) співпраця в рамках СНД; 4) набуття членства та діяльність у міжнародних організаціях.

У рамках розвитку двосторонніх відносин пріоритетне місце відводилося відносинам з прикордонними державами, країнами Західної Європи та США. Україна мала використовувати своє геополітичне становище для формування навколо себе поясу стабільності та безпеки, набуття ролі містка між країнами ЦСЄ та Росією, зміцнення відносин особливого партнерства з РФ, налагодження партнерства з західними країнами. Щодо відносин зі США, у декларації про них згадувалося лише в одному абзаці, де зазначалося, що „відносини зі Сполученими Штатами Америки як країною, політика якої суттєвим чином впливає на розвиток міжнародних подій, має особливе значення для України” [2].

Центральним питанням двосторонніх відносин України і США у період їх становлення була проблема ядерного роззброєння. Вона однаково сильно турбувала адміністрацію як Дж. Буша-старшого, так і його наступника Б. Клінтона, але підходи республіканців і демократів до розв’язання цієї проблеми були різними. Усі зустрічі та телефонні розмови президентів двох країн до 1995 р. зосереджувалися на питанні без’ядерного статусу.

Після розпаду СРСР на мапі світу автоматично з’явилися чотири нові ядерні держави – РФ, Україна, Білорусь та Казахстан. Кризовий стан їх економіки, слабка керованість країн могли призвести до неконтрольованого поширення ядерної зброї. Ця ситуація розглядалася США як реальна загроза міжнародній безпеці. Вашингтон сильно боявся потрапляння ядерних ракет і технологій з пострадянських країн до рук екстремістських режимів і терористичних угруповань.

Згідно з Договором про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (1991) США і СРСР з метою забезпечення паритету зобов’язалися скоротити ядерні сили до 6 тис. боєзарядів і 1,6 тис. одиниць засобів їх доставки для обох сторін. Однак через розпад СРСР СНО-1, не будучи ще навіть ратифікованим, практично одразу застарів. Як наслідок, Вашингтон та Москва змушені були шукати нові шляхи для виконання цілей договору, долучивши до діалогу три колишні радянські республіки.

Сполучені Штати почали перейматися проблемою контролю ядерного арсеналу СРСР з восени 1991 р. Тоді сенатор-демократ С. Нанн запропонував виділити Москві фінансову допомогу на скорочення ядерних озброєнь, посилення ядерної безпеки та реформування оборонних підприємств. Проєкт С. Нанна підтримав впливовий сенатор-республіканець Р. Лугар.

25 листопада 1991 р. за їх ініціативи Конгрес схвалив „Акт про скорочення радянської ядерної загрози” [3, с. 222]. Відповідно до нього, з 12 грудня 1991 р. при міністерстві оборони США почала діяти Програма спільного зменшення загрози (Cooperative Threat Reduction Program), більш відома як Програма Нанна-Лугара.

Її метою стала допомога колишнім радянським республікам в утилізації зброї масового ураження (ядерної, хімічної та біологічної), посилення безпеки на об’єктах, які містять небезпечні матеріали та технології, конверсії ВПК. У 1992 р. на реалізацію програми американські законодавці виділили \$400 млн. У подальшому фінансування програми становило \$400–500 млн щорічно.

Україна як радянський спадок отримала третій за потужністю ядерний арсенал у світі. На її території залишилося 222 одиниці носіїв стратегічної зброї – 46 важких бомбардувальників (27 Ту-95 МС і 19 новітніх Ту-160) та 176 міжконтинентальних балістичних ракет (130 СС-19 і 46 СС-24), які несли понад 1600 ядерних боєголовок і бомб (17% від радянського ядерного арсеналу) [4, с. 148]. Окрім того, в Україні знаходилися декілька тисяч тактичних ядерних зарядів, вивезених напередодні розпаду СРСР з країн ОВД (див. табл. 1). Загалом кількість цих озброєнь становила близько 5 тис. зарядів, що переважало ядерні сили Китаю, Франції, Великої Британії разом узятих. З іншого боку, Київ успадкував увесь цей арсенал за повної відсутності контролю над ним, оскільки командування та системи управління знаходилися у Москві.

Окрім власне ядерної зброї, на території України також знаходилися ключові підприємства, задіяні у створенні радянського ракетно-ядерного потенціалу, зокрема „Хартрон”, КБ „Південне” та завод „Південмаш”.

Таблиця 1.

Склад стратегічних ядерних сил на території Росії, України, Казахстану та Білорусі на початок 1992 р. *

Країна	МБР (носії/боєзаряди)	Важкі бомбардувальники (носії/боєзаряди)	Разом (носії/ боєзаряди)	% від загального ядерного арсеналу СРСР
Росія	912/3970	79/271	1779/6893	69,4%
Україна	176/1240	46/372	219/1612	17%
Казахстан	98/980	40/240	138/1220	13%
Білорусь	81/81	немає	81/81	0,6%

* Складено за: [4, с. 147]

Адміністрація Дж. Буша від початку зайняла жорстку позицію у цьому питанні. США хотіли домогтися ядерного роззброєння України, уникнувши при цьому взяття вагомих зобов’язань і великих витрат. Майже до середини 1993 р. Вашингтон у близькій до ультимативної манері тиснув на Київ, наполягаючи на якомога швидкій ратифікації ним Договору

СНО-1 та приєднанні до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Натомість позиція Києва у ядерному питанні поступово ставала більш жорсткою. Українська влада, висловлюючи готовність позбутися ядерної зброї, прагматично пов'язувала це з отриманням надійних гарантій безпеки, насамперед з боку РФ, та справедливої економічної компенсації, що дратувало американців.

24 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила заяву про без'ядерний статус, в якій зазначалося: „Україна проводить політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї і компонентів її базування, розміщених на території України. Вона має намір виконати це в мінімальний термін” [5, с. 26]. 18 грудня 1991 р. президент Л. Кравчук на зустрічі у Києві запевнив державного секретаря США Дж. Бейкера в тому, що українська влада зробить все можливе для швидкого виводу ядерних ракет зі своєї території, та попросив надати відповідну допомогу.

Уже наприкінці грудня 1991 р. розпочалися тристоронні консультації України, РФ та США, на яких обговорювали варіанти ядерного роззброєння. Уряд США одразу пообіцяв Києву оплатити увесь процес вивезення та утилізації ядерної зброї, а також надати Росії кошти за роботи зі знищення боєприпасів.

У травні 1992 р. Україна передала всі тактичні ядерні боєприпаси для знищення на російські заводи. Тоді ж Л. Кравчук у листі Дж. Бушу-старшому (7 травня 1992 р.) запевняв: „Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю, розміщену на її території, протягом 7 років” [6].

23 травня 1992 р. у Лісабоні Казахстан, Білорусь та Україна підписали протокол до договору СНО-1, згідно з яким зобов'язалися у найкоротші терміни відмовитися від ядерної зброї та приєднатися до ДНЯЗ на правах без'ядерних держав. Алма-Ата й Мінськ швидко почали виконувати взяті зобов'язання. Казахстан ратифікував СНО-1 та Лісабонський протокол 2 липня 1992 р., а 12 лютого 1994 р. приєднався до ДНЯЗ. Білорусь ратифікувала СНО-1 та Лісабонський протокол 4 лютого 1993 р., а 22 липня того ж року приєдналася до ДНЯЗ. Водночас Київ почав затягувати ухвалення рішень і ставити додаткові вимоги. Це викликало роздратування американців, на думку яких українська сторона виконувала свої зобов'язання непослідовно та не повною мірою.

На різних рівнях виконавчої та законодавчої влади у Києві лунали пропозиції залишати у власному розпорядженні частину боєголовок і стратегічної авіації з метою стримування. Зокрема, керівники оборонного відомства К. Морозов і І. Біжан вважали за доцільне зберегти на озброєнні України 46 ракет СС-24 як гарантію ненападу з боку Росії [7, с. 42]. Серйозну стурбованість у адміністрації Дж. Буша-старшого викликала активність Верховної Ради, яка у 1992–1993 рр. неодноразово ухвалювала акти, в яких ядерна зброя та інфраструктура на території республіки оголошувалися виключною власністю держави, що збивало темп переговорів. Президент Л. Кравчук схилився до ліквідації ядерної зброї в обмін на „відступні”, але

у звичній для себе манері маневрував між різними політичними групами та не поспішав робити практичних кроків.

Причиною нарікань з боку Сполучених Штатів була не лише подвійна гра Києва у ядерному питанні (згода на вивезення зброї при затягуванні часу), а блокування тим самим нових російсько-американських домовленостей. 3 січня 1993 р. президенти РФ і США підписали Договір про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2). Згідно з ним країни домовилися скоротити ядерний потенціал до 3,5 тис. боєзарядів для обох сторін до 2003 р. [8, с. 17]. Щоб ратифікувати СНО-2, Москва та Вашингтон мусили чекати, щоб три „нові” ядерні держави ратифікували договір СНО-1. Найменший прогрес у цьому напрямі демонструвала Україна.

На відміну від Білорусії та Казахстану, які майже одразу взяли курс на відмову від ядерного арсеналу на користь Росії, рішуче здійснювали відповідні практичні та політичні кроки, Україна від початку намагалася використовувати ядерну зброю як предмет політичного торгу щодо гарантій безпеки від великих держав, більшої частки „пирога” фінансової допомоги на роззброєння від США та економічних преференцій від Росії. Яскравим прикладом такої стратегії українського керівництва був візит до Києва у квітні 1992 р. делегації конгресменів на чолі з Р. Лугаром і С. Нанном. Під час зустрічі з Л. Кравчуком американські сенатори заявили, що Сполучені Штати готові надати Україні \$100 млн для демонтажу ядерних озброєнь. Український президент вирішив скористатися ситуацією і на пресконференції заявив, що США готові надати \$150 млн. Американці були здивовані такою нахабністю. Вже після поразки на президентських виборах Дж. Буш-старший 9 грудня 1992 р. запропонував Л. Кравчуку збільшити розмір допомоги Україні у рамках програми Нанна-Лугара зі \$100 млн до \$175 млн. Однак ця пропозиція не мала позитивного ефекту, оскільки у Києві вже розраховували домогтися кращих умов від нової адміністрації у Вашингтоні.

Позицію Києва слід розглядати у широкому контексті переговорів з ядерного роззброєння. Так, Білорусь, на території якої залишалося лише 81 міжконтинентальна балістична ракета, не було стратегічної авіації, за відмову від ядерної зброї отримала \$250 млн американської допомоги на роззброєння. Казахстан, який успадкував трохи менший ядерний потенціал, ніж Україна, отримав на ці потреби лише \$85 млн, але як знак вдячності США збільшили двосторонню економічну допомогу Алма-Аті більш ніж утричі – з \$91 млн у 1993 р. до \$311 млн у 1994 р. [9, с. 53]. Тому українські керівники хотіли отримати якомога більше допомоги від США і на роззброєння, і на підтримку реформ.

На президентських виборах 1992 р. у США переконливу перемогу здобув кандидат від демократів Б. Клінтон. Під час виборчої кампанії він обіцяв підвищення соціальних виплат, зменшення безробіття та інфляції, більш справедливий доступ до якісної медицини. У сфері міжнародної політики Б. Клінтон виступав за активну роль США у постбіполярному світі, посилення американських позицій у Європі та більшу допомогу та увагу

кризовим регіонам – Балканам та пострадянському простору.

На момент приходу до влади у Вашингтоні нової адміністрації на переговорах із роззброєння між США, Росією та Україною не було досягнуто консенсусу з жодного важливого питання (гарантії безпеки, розмір допомоги, строки вивезення зброї). Тому адміністрація Б. Клінтона, яка приступила до справ навесні 1993 р., опинилася перед дилемою на українському напрямі: продовжувати політику неприхованого тиску попередників-республіканців, яка не мала значущих результатів, або виробити нові підходи до діалогу з Києвом. Після нетривалої внутрішньої дискусії у Вашингтоні вирішили „перезапустити” відносини з Україною.

У формуванні політики на українському напрямі адміністрація Б. Клінтона спиралася на розробки аналітичного центру „Rand Corporation”. У квітні 1993 р. його експерти опублікували доповідь „Building new NATO” [10], в якій виклали своє бачення ситуації. На їхню думку, незалежна Україна є одним з головних елементів європейського стратегічного ландшафту. На тлі загального вакууму сили у Центральній та Східній Європі та невизначеності майбутнього демократії у Росії незалежність України стала б найкращою гарантією від відновлення імперського проєкту на чолі з Москвою. США і Захід мають протидіяти російським спробам повернути Україну до своєї сфери впливу, інакше у Києві домінуватимуть тенденції до націоналізму та прагнення зберегти ядерну зброю. Сполучені Штати мають сприяти Києву у налагодженні більш тісних відносин з країнами ЦСЄ, інтеграції до європейських і регіональних структур.

У питанні ядерної зброї експерти „Rand Corporation” вважали, що жорсткий тиск на Київ є контпродуктивним і може призвести до зворотного ефекту та втрати „вікна можливостей” для налагодження відносин. Замість продавлювання питання ядерного роззброєння, аналітики радили новій адміністрації розширити двосторонній порядок денний, зокрема, включивши до нього питання регіональної безпеки у Східній Європі. Для Вашингтону це дало б більше тем у діалозі з Києвом і можливості балансувати для вирішення тих чи інших питань, включно з ядерним.

Аналогічну позицію висловлював впливовий американський політолог Зб. Бжезинський. На його думку, американська політика щодо країн СНД має позбавитися російськоцентризму, ставши плюралістичною та гнучкою, а питання ядерного роззброєння не має перетворюватися на лакмусовий папірець в українсько-американських відносинах. Стратегічною ж метою політики США на українському напрямі має стати незалежність та демократизація України. Досягнення цих цілей є набагато вагомішим, ніж її без’ядерний статус: без України Росія втрачає статус імперії, а з Україною автоматично нею стає.

Відповідальним за відносини з РФ і пострадянськими країнами в адміністрації Б. Клінтона був призначений С. Телбот, спочатку у ранзі посла, спеціального радника державного секретаря США, а потім заступника держсекретаря. Будучи особистим другом президента, він сильно впливав на формування політики США щодо країн регіону. У квітні 1993 р. Державний

департамент виступив з заявою про необхідність „спільного подолання кризи довіри” в українсько-американських відносинах.

До того, 23–25 березня Вашингтон відвідав голова МЗС України А. Зленко, де зустрівся з президентом Б. Клінтоном, державним секретарем В. Крістофером та міністром оборони У. Перрі. Під час зустрічі у Білому Домі Б. Клінтон заявив, що його адміністрація налаштована на поглиблення українсько-американських відносин, а ратифікація СНО-1 відкриє шлях до цього.

У квітні 1993 р. Вашингтон відвідав прем'єр-міністр України Л. Кучма, який на той момент виступав за збереження частини ядерного арсеналу під контролем України. Під час його візиту Білий Дім виступив з заявою про невдоволення позицією Києва щодо ядерного роззброєння. У відповідь Л. Кучма скасував заплановані зустрічі з американськими урядовцями. Зрозумівши, що стратегія „батоба” не діє, адміністрація Б. Клінтона через тиждень вийшла з заявою про „спільне подолання кризи довіри”.

Уже 9 травня 1993 р. Київ відвідала американська делегація на чолі з радником С. Телботом, яка привезла практичні пропозиції з „перезапуску” відносин. За словами американського дипломата, нова адміністрація у США зробила ґрунтовний перегляд політики щодо України та прагнула відкрити новий етап у двосторонніх відносинах. Він заявив, що США готові виділити Україні \$175 млн на роззброєння, але лише після ратифікації нею Договору СНО-1 [11, с. 398]. Американські пропозиції містили такі пункти:

- інтенсифікація політичного діалогу – збільшення кількості взаємних візитів дипломатів, урядовців, парламентарів;
- готовність США обговорювати гарантії безпеки для України;
- готовність збільшити допомогу на ядерне роззброєння та вирішення питань, пов'язаних з ним;
- виділення Києву додаткової економічної допомоги;
- розробка і підписання президентами США і України Хартії про партнерство, дружбу і співробітництво;
- сприяння Вашингтону залученню України до міжнародних і європейських структур і організацій, більш тісного співробітництва з НАТО.

Другим кроком у напрямі налагодження двосторонніх відносин після візиту С. Телбота стали переговори у Вашингтоні очільників оборонних відомств України та США К. Морозова та Л. Еспіна. 27 липня 1993 р. міністри підписали Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво між відомствами, за результатами чого оголосили про початок нового етапу у військовій співпраці країн.

Паралельно влітку 1993 р. у рамках стратегії торгу адміністрація Л. Кравчука оцінила вартість вилучення з ракет високозбагаченого урану та його переробки на американських заводах у \$2,8 млрд, а ратифікацію Лісабонського протоколу та СНО-1 поставила в залежність від надання гарантій безпеки від ядерних держав.

30 вересня 1993 р. Конгрес затвердив виділення Україні фінансової допомоги у розмірі \$330 млн – \$175 млн на ядерне роззброєння та \$155 млн на підтримку економічних реформ [12, с. 52]. Однією з ознак

того, що Вашингтон змінює підходи до діалогу з Україною, стала й зміна американського посла в Києві. Замість Р. Попадюка, який входив до команди Дж. Буша-старшого, новим послом у вересні 1993 р. став кадровий дипломат і експерт В. Міллер, який був близький до демократів. На цій посаді він пропрацював дві повні каденції – до січня 1998 р.

24–25 жовтня 1993 р. Київ з офіційним візитом відвідав державний секретар США В. Крістофер. Головною метою візиту американського високопосадовця стало підписання Угоди щодо надання допомоги у ліквідації стратегічних ядерних озброєнь та запобігання розповсюдженню зброї масового знищення [13]. Згідно з нею, Сполучені Штати зобов'язалися надати Україні економічну та технічну допомогу у розмірі \$177 млн для демонтажу ядерних боєзарядів. Угода стала вагомим кроком до роззброєння. Також за підсумками переговорів була досягнута домовленість про сприяння США приєднанню України до Генеральної угоди з торгівлі та тарифів (ГАТТ), Ради Європи, налагодженню співпраці з МВФ. Держсекретар запропонував Києву долучитися до ініційованої американцями нової програми НАТО „Партнерство заради миру”.

Загалом у 1991–1993 рр. відносини між країнами були доволі прохолодними. У Вашингтоні навіть обговорювали можливість введення санкцій проти України у разі непоступливості Києва щодо ядерного питання. Адміністрація Б. Клінтона у перші роки правління і надалі спиралася у політиці щодо країн СНД на російськоцентричний підхід. Відповідно, у наданні економічної допомоги пріоритет надавався саме Росії, подолання внутрішніх проблем в якій, на думку США, гарантувало б стабільність та безпеку у регіоні. Щодо України у 1993–1994 рр. США хоч і змінили підхід, але Б. Клінтона першочергово цікавило питання ядерної зброї, а не проблеми України, напружені російсько-українські відносини. На початку каденції американський очільник також не був схильний до збільшення економічної допомоги Києву, і лише необхідність виходу з тупика на переговорах з роззброєння змусила його адміністрацію стати більш щедрішою на політичні та економічні поступки.

Стан справ у двосторонньому діалозі почав поліпшуватися наприкінці 1993 р. По-перше, розстріл урядовими військами за наказом Єльцина російського парламенту у жовтні 1993 р. продемонстрував, що реформи в Росії попри значну американську підтримку не привели до бажаних безповоротних змін, а Москва навряд чи стане демократичним партнером для США. Відповіддю Вашингтону став відхід зі середини 1990-х рр. від російськоцентричної політики на користь політики „геополітичного плюралізму”, яка означала більшу увагу до інших пострадянських країн.

По-друге, новий підхід адміністрації Б. Клінтона до вибудовування відносин з Києвом поступово почав давати результати. 25 жовтня 1993 р. була підписана Угода щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового ураження.

18 листопада 1993 р. український парламент ратифікував Договір СНО-1 та Лісабонський протокол з односторонніми правками, які

передбачали збереження Україною ядерних озброєнь. Відповідно до них, Україна зобов'язалася знищити 42% ядерних боєзарядів і 36% їх носіїв, що знаходилися на її території [14, с. 111]. З одного боку, це рішення викликало невдоволення США і РФ, а з іншого, прискорило процес пошуку компромісу щодо гарантій безпеки та розміру компенсації.

Після нових раундів переговорів компроміс був знайдений. 14 січня 1994 р. у Москві президенти РФ, США та України підписали спільну заяву, згідно з якою Україна підтвердила зобов'язання щодо ліквідації стратегічної ядерної зброї на своїй території. Сполучені Штати та Росія висловили готовність надати гарантії безпеки у разі набуття Україною без'ядерного статусу, погодилися надати фінансову та технічну допомогу для демонтажу ядерної зброї, а також компенсацію за вартість високозбагаченого урану. Також американська сторона пообіцяла додатково надати \$175 млн допомоги на конверсію ВПК. Разом з обіцяними коштами за угодою від 25 жовтня 1993 р. розмір допомоги у ядерному роззброєнні становив \$352 млн. При цьому сторони узгодили графік початку вивезення ядерних зарядів з України до РФ: до листопада 1994 р. до Росії на утилізацію мали бути передані 200 ядерних зарядів [15, с. 513]. Також частиною домовленостей були поставки Росією ядерного палива українським АЕС на \$160 млн, які оплатили США.

Окремо Б. Клінтон пообіцяв збільшити двосторонню економічну допомогу для підтримки переходу України до ринкової економіки та демократичного суспільства з \$155 млн до \$350 млн у 1994–1996 рр. При цьому Київ в обмін на поступливість у питанні СНО-1 також розраховував на виділення \$1,5 млрд кредиту від МВФ і \$700 від Світового банку, на що отримав неформальні запевнення від Сполучених Штатів щодо успішного розв'язання цієї проблеми [16].

Хоча тристороння заява не мала статусу юридично зобов'язуючого документа, вона свідчила про дипломатичний прорив у питанні ядерного роззброєння та сприяла поліпшенню атмосфери українсько-американських відносин. Як наслідок, 3 лютого 1994 р. Верховна Рада ратифікувала Договір СНО-1 і Лісабонський протокол, чого не змогла добитися попередня адміністрація Дж. Буша-старшого. Також 8 лютого Україна першою серед пост-радянських країн приєдналася до програми НАТО „Партнерство заради миру”.

Разом із тим, американські урядовці скептично ставилися до Л. Кравчука як представника колишньої номенклатури. У ранзі президентів Л. Кравчук і Б. Клінтон мали лише три персональні контакти – телефонну розмову у червні 1993 р., коротку зустріч 12 січня 1994 р. у терміналі аеропорту „Бориспіль” напередодні підписання заяви у Москві та зустріч 4 березня 1994 р. у Вашингтоні.

Проявом покращення двосторонніх відносин став офіційний візит Президента України Л. Кравчука до США 3–7 березня 1994 р. У Вашингтоні тоді не дуже хотіли приймати українського очільника, оскільки розуміли, що він використовуватиме цей візит як знак підтримки під час президентської кампанії, однак, оскільки переговори з ядерного питання ще тривали, то не стали відмовляти в організації візиту. До того ж, адміністрація Б. Клінтона

погодилася прийняти Л. Кравчука лише після ратифікації Україною Договору СНО-1.

У рамках візиту було підписано пакет галузевих угод – Договір про заохочення та взаємний захист інвестицій, конвенцію про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням, міжурядову угоду про співробітництво в сфері науки та технологій. Його політичним підсумком стала спільна заява президентів про розвиток дружби і партнерства між країнами. Метою спільних зусиль визначалося „розширення змісту двосторонніх відносин на основі партнерства, взаємної довіри та поваги”, а напрямами співпраці – гарантії безпеки, допомога у скороченні ядерної зброї, економіка та торгівля, наука та технології, підтримка політичних і економічних реформ в Україні [17, с. 103]. У заяві США підтвердили готовність надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона приєднається до ДНЯЗ, виділення на ядерне роззброєння додаткові \$175 млн протягом наступних двох років, а також пообіцяли \$350 млн допомоги на підтримку економічних реформ в Україні в 1994 р. Сторони домовилися створити спільні комісії для сприяння торгівлі та інвестиціям, а також співпраці у сфері високих технологій та досліджень. Заява, як і в цілому візит, мала формально-дипломатичний характер.

На президентських виборах в Україні у липні 1994 р. перемогу здобув колишній прем'єр-міністр Л. Кучма. Під час передвиборчої кампанії США зайняли нейтральну позицію та не підтримували нікого з кандидатів. Неофіційно у Вашингтоні схилилися до думки, що переможе Л. Кучма, хоча були готові й до переобрання на другий термін Л. Кравчука. Напередодні виборів у квітні 1994 р. Л. Кучма у складі парламентської делегації відвідав США на запрошення Національного демократичного інституту (НДІ), де він зустрівся з радником президента США з національної безпеки Е. Лейком. Це була спроба американців познайомитися з перспективним кандидатом у президенти.

Сполучені Штати без вагань визнали результати виборів, вітали конкурентність виборчого процесу, демократичність передачі влади, та головне, налаштованість нового українського президента на проведення економічних реформ. Порівняно з Л. Кравчуком, Л. Кучма здавався в очах адміністрації Б. Клінтона більш прогресивним діячем, потенційним реформатором. Також його перемога на виборах сприймалась у США як можливість швидше завершити вирішення ядерного питання.

Л. Кучма прийшов до влади в Україні у момент, коли переговори щодо ядерного роззброєння вже увійшли в завершальну стадію і принципово змінити конфігурацію домовленостей або переграти ситуацію було неможливо: Київ під тиском США та РФ уже зафіксував юридично згоду на відмову від ядерної зброї. Разом із тим, новий український президент спробував дещо інакше розставити акценти. Якщо його попередник був орієнтований на вибивання якомога більшої економічної компенсації, то Л. Кучма зробив акцент на отримання міжнародних гарантій безпеки для України. Українське керівництво чітко розуміло, що США та інші ядерні

держави не були готові надати жорсткі гарантії безпеки у вигляді юридично зобов'язуючого документа, але намагалося витиснути максимум з цієї ситуації. 30 вересня 1994 р. президент Л. Кучма розіслав керівникам США, РФ, Франції та Великої Британії листи з пропозицією укласти багатосторонній Меморандум як фінальну точку процесу ядерного роззброєння [18, с. 227]. До нього пропонувалося включити усі наявні гарантії, які Україна мала згідно зі статуттом ООН, Заключним актом НБСЄ в Гельсінкі, а також отримала б після приєднання до ДНЯЗ, вважаючи політично корисним зібрати їх разом в одному документі.

Прихід до влади в Україні адміністрації Л. Кучми значно активізував динаміку українсько-американських відносин. У цьому контексті історичним і проривним став державний візит Президента України Л. Кучми до США 19–23 листопада 1994 р., під час якого було підписано 14 двосторонніх угод. Це був другий закордонний візит нового президента (перший у жовтні – у Канаду). Слід зазначити, що напередодні цього візиту, 16 листопада, Верховна Рада проголосувала за приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Враховуючи історичність моменту, американці навіть змушені були погодитися на підвищення рівня візиту з робочого до державного, на чому наполягала українська сторона. З такими урочистостями, як Л. Кучму, у Вашингтоні у 1994 р. зустрічали лише японського імператора Акіхіто, президентів ПАР і РФ Н. Менделу і Б. Єльцина. За результатами переговорів було підписано пакет важливих угод. Ключовим з них стала Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва [19], підписана президентами країн у Вашингтоні 22 листопада.

Цей документ окреслював політичну рамку двосторонніх відносин до середини 2000-х рр. У Хартії сторони висловили намір „будувати широке і міцне партнерство” шляхом інтенсифікації контактів у сферах політики, безпеки, економіки, культури та охорони навколишнього середовища [14]. Структурно Хартія складалася з 10 пунктів, які конкретизували засади та основні напрями співпраці країн. Сполучені Штати знову підтвердили виділення фінансової та технічної допомоги у демонтажі стратегічних ядерних озброєнь, також пообіцяли політично та фінансово підтримувати ринкові реформи в Україні. Окремо у Хартії відзначалася необхідність створення в Україні сприятливого інвестиційного клімату для залучення американського бізнесу, розвитку взаємовигідної економічної співпраці між країнами.

Цікаво, що державний візит 1994 р. Л. Кучми до США збігся у часі з виборами до Конгресу. За результатами листопадових виборів республіканці здобули контроль над Палатою представників і Сенатом. Наступні шість років до кінця президентської каденції Б. Клінтона республіканці зберігали більшість в обох палатах. На відміну від демократів у Білому Домі, республіканці займали більш жорстку позицію щодо РФ. На їхню думку, імперські амбіції, мілітаризм історично притаманні Росії, а тому Москва,

відновивши військові та економічні сили, повернеться до агресивної політики щодо своїх сусідів і колишніх супротивників. З точки зору національних інтересів, США мали б скоротити економічну допомогу Росії, перерозподіливши її на користь інших країн регіону, та проводити політику стримування. У 1994–2000 рр. республіканська більшість у Конгресі постійно чинила тиск на адміністрацію Б. Клінтона у питаннях відносин з Росією, що сприяло інтересам офіційного Києва.

За два тижні після цього візиту, 5 грудня 1994 р., на саміті НБСЕ у Будапешті Україна підписала меморандум про відмову від ядерної зброї, отримавши натомість запевнення щодо безпеки від США, Росії, Великої Британії, Франції та Китаю.

Беззаперечною перемогою американської дипломатії у цих переговорах стала відсутність у тексті Будапештського меморандуму політичних і військових гарантій безпеки США для України, механізмів його реалізації. Українська та англійська версії документа відрізняються. Якщо в першому варіанті у тексті використовується термін „гарантії”, то у другому — вживається „assurances” („запевнення”), а не „guarantees” („гарантії”). Таким чином, з точки зору дипломатичної термінології Україна, відповідно до Будапештського меморандуму, отримала не гарантії, а запевнення щодо безпеки. Таке формулювання було принциповим для американців на всіх переговорах.

Як зазначає колишній посол США в Україні та експерт Brookings Institution С. Пайфер, у практичному значенні між термінами „guarantees” та „assurances” існує вагома різниця, і на момент підписання Меморандуму українська сторона її прекрасно розуміла [20, с. 119]. Для американців „гарантії безпеки”, по суті, означають такі зобов’язання, рівень реагування які мають країни НАТО, Японія, Південна Корея, Австралія, тобто готовність США захищати союзників, застосовуючи військову силу. У випадку України Вашингтон не був готовий надавати аналогічні зобов’язання, а тому було обрано більш аморфне формулювання „запевнення у безпеці”, яке означало обіцянку не нападати та надати допомогу у разі агресії. При цьому на початку Вашингтон хотів, щоб „запевнення” стосувалися лише випадків ядерної загрози Україні, але українська сторона домоглася, щоб запевнення гарантів поширювалися на будь-які агресивні дії, спрямовані проти суверенітету та територіальної цілісності країни.

У підсумку, у рамках програми Нанна-Лугара на ядерне роззброєння колишніх радянських республік США у 1992–1998 рр. витратили \$750–800 млн, покривши майже всі витрати на утилізацію зброї та матеріалів. З цієї суми Україна отримала \$500 млн, Білорусь — \$250 млн, Казахстан — \$85 млн [21, с. 42]. З точки зору американських інтересів це були невеликі витрати, оскільки утилізовані бомбардувальники, бомби та боеголовки були розроблені для нанесення удару по США.

Відмова України від ядерного статусу мала важливе значення для міжнародної безпеки та підтримки режиму ДНЯЗ, сприяла підвищенню

авторитету молодій країні у світі. Цим рішенням українське керівництво зняло головну перешкоду у розвитку відносин з Європою, США та НАТО. В обмін на відмову від ядерної зброї українські лідери змогли отримати непоганий „мирний дивіденд” – запевнення у безпеці з боку провідних ядерних держав, підвищення міжнародного іміджу, \$500 млн допомоги на роззброєння, поставки ядерного палива для АЕС на \$160 млн, збільшення допомоги від США на підтримку економічних реформ. У контексті українсько-американських відносин це дозволило активізувати політичний діалог, змінити його тональність з жорсткої на партнерську, перезапустити двосторонній порядок денний на основі більш широкого кола питань і напрямів та рухатися далі.

Перші 20 років з моменту підписання Будапештський меморандум відігравав помітне місце у міжнародному позиціонуванні України та відносинах зі США і РФ. Одним з головних принципів політики США щодо України зі середини 1990-х рр. є безумовна підтримка її суверенітету та територіальної цілісності як запоруки європейської безпеки та стабільності. У цьому контексті згадки про меморандум і підтвердження американських запевнень згідно з ним містяться у багатьох спільних заявах президентів України та США, заявах за підсумками засідань УАМК (1997–2000) і Комісії зі стратегічного партнерства (2010–2011), Хартії стратегічного партнерства Україна – США 2008 р. До 2014 р. Росія також не наважувалася ставити під сумнів надані Україні запевнення.

Разом із тим, ще в середині 2000-х рр. стало зрозуміло, що зафіксовані у меморандумі запевнення у безпеці є неефективними та номінальними через відсутність дієвих механізмів їх реалізації. Анексія Криму остаточно зруйнувала ілюзорність наданих запевнень у безпеці з боку ядерних держав. 28 лютого 2014 р. Верховна Рада ухвалила звернення до Сполучених Штатів як одного з гарантів за Будапештським меморандумом у зв'язку з подіями у Криму. Реагуючи на ситуацію та надані запевнення, адміністрація Б. Обама підтримала українську незалежність, запровадивши проти Росії економічні та персональні санкції за анексію Криму, а також надавши Україні фінансову та військову допомогу.

Тому у юридичному сенсі Сполучені Штати формально не порушили Будапештського меморандуму і навіть частково виконали свої запевнення, надаючи практичну підтримку Україні у сфері безпеки, однак у політичному сенсі слабка реакція США, Великої Британії та Франції як підписантів меморандуму ставить під сумнів режим розповсюдження зброї масового ураження у світі.

У подальшому Україна двічі надсилала країнам-підписантам меморандуму запити на проведення негайних безпекових консультацій – 27 листопада 2018 р. і 21 лютого 2022 р., однак безрезультатно. Повномасштабне вторгнення Росії до України як ніколи актуалізувало проблему вироблення реальних безпекових гарантій з боку провідних держав Заходу як задля убезпечення України від нових нападів, так і забезпечення її курсу на інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур.

Враховуючи різні погляди, можливості та рівень готовності до надання Україні дієвих гарантій безпеки з боку нинішніх союзників, окреслюється декілька варіантів їх юридичного оформлення, які обговорюються Україною зі США, Великою Британією, Канадою, Польщею, Францією, Німеччиною, Туреччиною та ін. Перший варіант передбачає підписання нового багатостороннього документа з фіксацією конкретних безпекових зобов'язань, процедур, типів військової допомоги, кроків з боку підписантів. Другий варіант будується на ідеї формування системи двосторонніх договорів з гарантами безпеки Україні, що б дозволило створити різнорівневу систему зобов'язань, врахувати можливості конкретних країн. Однак в обох випадках як багатосторонні, так і двосторонні договори повинні мати юридично обов'язковий характер, бути ратифікованими парламентами країн-підписантів.

У вересні 2022 р. Офіс Президента України представив свої напрацювання у цій сфері у вигляді рекомендацій, в основі яких лежить багаторівневий підхід до гарантій. Українська сторона пропонує укласти Київський безпековий договір (Kyiv Security Compact), який би об'єднав усіх потенційних гарантів безпеки України, визначив загальні зобов'язання для них, терміни надання та типи військової допомоги. Пропонується, що провідні країни як основні гаранти візьмуть чіткі зобов'язання щодо зміцнення ЗСУ і ВПК України, а менш потужні та малі держави нададуть невійськові гарантії, пов'язані зі санкціями. Паралельно з кожним гарантом будуть укладені двосторонні угоди з більш чіткою деталізацією їх зобов'язань.

Таким чином, українська влада обрала шлях поєднання першого та другого варіантів отримання гарантій безпеки. Київський безпековий договір як багатосторонній документ має відігравати роль парасольки для системи двосторонніх міжнародних договорів. Принциповим у цій ситуації має бути юридична обов'язковість цих угод.

Висновки. Українсько-американські відносини у першій половині 1990-х років розвивалися суперечливо та асиметрично. У цей період США за інерцією дотримувалися москвоцентричної політики на пострадянському просторі, який, до того ж, не входив до переліку ключових американських зовнішньополітичних пріоритетів. Україна у таких умовах розглядалася як одна з колишніх радянських республік, які не становили важливості для стратегічних інтересів США.

Враховуючи це, саме проблема ядерного роззброєння привернула увагу Вашингтону до необхідності розбудовувати відносини з Україною. Стагнація політичного діалогу, жорсткий тиск на Київ адміністрацією Дж. Буша-старшого не сприяли вибудовуванню повноцінних двосторонніх відносин і прогресу на переговорах щодо ядерної зброї. Нова адміністрація Б. Клінтона проявила значно більше дипломатичної гнучкості і з тактичних міркувань взяла у другій половині 1993 р. курс на „перезавантаження” відносин з Україною.

Центральною темою порядку денного та каменем спотикання у відносинах Києва та Вашингтону у 1991–1994 рр. виступала проблема ядерного роззброєння України. З іншого боку, ця проблема стала джерелом уваги Вашингтону до України та ключем до розвитку українсько-американських відносин. Українська влада, знаходячись під тиском США і Росії, обрала стратегію торгу у ядерному питанні, пов'язуючи його успішне вирішення з отриманням справедливих „відступних” і зтягаючи переговори. При цьому Л. Кравчук більше акцентував увагу на економічній компенсації, а Л. Кучма на завершальному етапі зробив ставку на отриманні політичних гарантій безпеки.

У підсумку, Україна змогла виторгувати для себе непогані економічні та політичні умови в обмін на відмову від ядерної зброї, якою не управляла, і тим самим значно зміцнити своє міжнародне становище. І хоча політичні запевнення у безпеці, зафіксовані у Будапештському меморандумі від 5 грудня 1994 р., не мали юридично зобов'язуючого характеру, з політико-дипломатичної точки зору їх отримання від ядерних держав стало максимумом з можливих варіантів у тій ситуації, і у подальшому ці запевнення тривалий час відігравали стримуючу роль в українсько-російських відносинах. Паралельно вирішення ядерного питання створило сприятливий ґрунт для переходу українсько-американських відносин на рівень стратегічного партнерства.

Бібліографічні посилання

1. Городня Н. Політика США щодо України за президентства Дж. У. Буша (1989–1993). *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 3. С. 24–29.
2. Постанова Верховної Ради України „Основні напрями зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (дата звернення 10.10.2022).
3. Чихичин Ю. С. Подходи адміністрацій Дж. Буша-старшого и Б. Клинтона к проблеме ядерного разоружения Украины в период 1992–1996 годов. *Известия Саратовского университета. Серия : История. Международные отношения*. 2020. Т. 20. Вып. 2. С. 221–226.
4. Александрия О. Проблема ядерного наследства СССР: к 20-летию подписания Лиссабонского протокола. *Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика*. 2012. № 4. С. 144–161.
5. Погорєлова І. С. Американо-українські відносини у контексті ядерного роззброєння і гарантій безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2017. Вип. 24 (2). С. 25–31.
6. Горук А. Україна у зовнішній політиці сполучених Штатів Америки (поч. 1990-х – поч. 2000-х рр.). *Eastern Review*. 2012. Т. 1. С. 53–72. URI: <http://hdl.handle.net/11089/18521> (дата звернення 10.10.2022).
7. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. Київ : Ярославів Вал, 2015. 464 с.
8. Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ. *Агора*. 2016. Вип. 16. С. 16–19.
9. Christopher A. Stevens. Identity Politics and Nuclear Disarmament. The Case of Ukraine. *The Nonproliferation Review*. 2008. Vol. 15. No. 1. P. 43–70.

10. Asmus R., Kugler R., Larrabee F. Building a New NATO. *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72. No. 4. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/southeastern-europe/1993-09-01/building-new-nato> (дата звернення 10.10.2022).
11. Худолій А. О. Українсько-американські відносини на початку 90-х років ХХ ст. *Гілея : науковий вісник*. 2009. Вип. 21. С. 397–404.
12. Лакішик Д. Особливості американсько-українських відносин у 1991–2004 рр. *Американська історія та політика*. 2018. Вип. 5. С. 50–58.
13. Угода між Україною і США щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення від 25 жовтня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_007#Text (дата звернення 10.10.2022).
14. Прийдун С. Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України. *Україна - Європа - Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17. С. 106–114.
15. Yost D. S. The Budapest Memorandum and Russia's Intervention in Ukraine. *International Affairs*. 2015. Vol. 91. No. 3. P. 505–538.
16. Dubovyk V. U.S.-Ukraine Relations. The Long Road to Strategic Partnership. *PONARS Policy Memo*. 2006. No. 424. URL: <http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/us-ukraine-relations-long-road-strategic-partnership> (дата звернення 10.10.2022).
17. Срібна М. Розбудова українсько-американських відносин на початку 1990-х рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії України). *Емінак*. 2017. № 3 (3). С. 100–105.
18. Budjeryn M. The Power of the NPT: International Norms and Ukraine's Nuclear Disarmament. *Nonproliferation Review*. 2015. Vol. 22. No. 2. P. 203–237.
19. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_015#Text (дата звернення 10.10.2022).
20. Pifer Steven. The Eagle and the Trident: U.S. - Ukraine Relations in Turbulent Times. Washington, Brookings Institution Press, 2017. 366 p.
21. Shymanska A. Rethinking the Budapest Memorandum from the Perspective of Ukrainian-Russian Relations in the Post-Soviet Period. *Central European Journal of International and Security Studies*. 2020. Vol. 14, No. 4. P. 29–50.

References

1. Horodnia N. Polityka SShA shchodo Ukrainy za prezydenstva Dzh. U. Busha (1989–1993). *Visnyk KNU im. T. Shevchenka. Istoriiia*. 2016. Vyp. 3. S. 24–29. (US policy towards Ukraine during the presidency of G. W. Bush (1989–1993)).
2. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy „Osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy” vid 2 lypnia 1993 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine „Main directions of Ukraine's foreign policy” dated July 2, 1993).
3. Chihichin Yu. S. Podhody administracij Dzh. Busha-starshego i B. Klintony k probleme yadernogo razoruzheniya Ukrainy v period 1992–1996 godov. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya : Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya*. 2020. T. 20. Vyp. 2. S. 221–226. (Approaches of the administrations of George W. Bush sr. and B. Clinton to the problem of nuclear disarmament of Ukraine in the period 1992–1996).
4. Aleksandriya O. Problema yadernogo nasledstva SSSR: k 20-letiyu podpisaniya Lissabonskogo protokola. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 25. Mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika*. 2012. No. 4. S. 144–161. (The problem of the nuclear legacy of the USSR: on the 20th anniversary of the signing of the Lisbon Protocol).

5. Pohorielova I. S. Amerykano-ukrainski vidnosyny u konteksti yadernoho rozzbroiennia i harantii bezpeky. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. 2017. Vyp. 24 (2). S. 25–31. (American-Ukrainian relations in the context of nuclear disarmament and security guarantees).

6. Horuk A. Ukraina u zovnishnii politytsi spoluchenykh Shtativ Ameryky (poch. 1990-kh – poch. 2000-kh rr.). *Eastern Review*. 2012. T. 1. S. 53–72. URL: <http://hdl.handle.net/11089/18521>. (Ukraine in the foreign policy of the United States of America (early 1990s – early 2000s)).

7. Kostenko Yu. Istoriia yadernoho rozzbroiennia Ukrainy. Kyiv : Yaroslaviv Val, 2015. 464 s. (The history of nuclear disarmament of Ukraine).

8. Potiekhin O. Yaderne rozzbroiennia Ukrainy u konteksti yii vidnosyn z SShA ta RF. *Ahora*. 2016. Vyp. 16. S. 16–19. (Nuclear disarmament of Ukraine in the context of its relations with the USA and the Russian Federation).

9. Christopher A. Stevens. Identity Politics and Nuclear Disarmament. The Case of Ukraine. *The Nonproliferation Review*. 2008. Vol. 15. No. 1. P. 43–70.

10. Asmus R., Kugler R., Larrabee F. Building a New NATO. *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72. No. 4. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/southeastern-europe/1993-09-01/building-new-nato>

11. Khudolii A. O. Ukrainsko-amerykanski vidnosyny na pochatku 90-kh rokiv XX st. *Hileia : naukovyi visnyk*. 2009. Vyp. 21. S. 397–404. (Ukrainian-American relations in the early 90s of the XX century).

12. Lakishyk D. Osoblyvosti amerykansko-ukrainskykh vidnosyn u 1991–2004 rr. *Amerykanska istoriia ta polityka*. 2018. Vyp. 5. S. 50–58. (Peculiarities of American-Ukrainian relations in 1991–2004).

13. Uhoda mizh Ukrainoiu i SShA shchodo nadання dopomohy Ukraini v likvidatsii stratehichnoi yadernoi zbroi, a takozh zapobihannia rozpovsiudzhenniu zbroi masovoho znyshchennia vid 25 zhovtnia 1993 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_007#Text (Agreement Between the United States of America and Ukraine Concerning Assistance to Ukraine in the Elimination of Strategic Nuclear Arms and the Prevention of Proliferation of Weapons of Mass Destruction dated 25 October 1993).

14. Pryidun S. Budapeshtskiy memorandum v konteksti yadernoho rozzbroiennia Ukrainy. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia : Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. 2016. Vyp. 17. S. 106–114. (Budapest Memorandum in the context of nuclear disarmament of Ukraine).

15. Yost D. S. The Budapest Memorandum and Russia's Intervention in Ukraine. *International Affairs*. 2015. Vol. 91. No. 3. P. 505–538.

16. Dubovyk V. U.S.-Ukraine Relations. The Long Road to Strategic Partnership. *PONARS Policy Memo*. 2006. No. 424. URL: <http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/us-ukraine-relations-long-road-strategic-partnership>

17. Sribna M. Rozbudova ukrainsko-amerykanskykh vidnosyn na pochatku 1990-kh rr. (na osnovi fondovoi kolektsii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). *Eminak*. 2017. No. 3 (3). S. 100–105. (Development of Ukrainian-American relations in the early 1990s rr.).

18. Budjeryn M. The Power of the NPT: International Norms and Ukraine's Nuclear Disarmament. *Nonproliferation Review*. 2015. Vol. 22. No. 2. P. 203–237.

19. Khartiia ukrainsko-amerykansko partnerstva, druzhby i spivrobotnytstva. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_015#Text (Charter of Ukrainian-American partnership, friendship and cooperation).

20. Pifer Steven. The Eagle and the Trident: U.S. – Ukraine Relations in Turbulent Times. Washington, Brookings Institution Press, 2017. 366 p.

21. Shymanska A. Rethinking the Budapest Memorandum from the Perspective of Ukrainian-Russian Relations in the Post-Soviet Period. Central European Journal of International and Security Studies. 2020. Vol. 14, No. 4. P. 29–50.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2022

Загрози демократії в Європі: угорський прецедент

Ольга Волянук,
кандидат політичних наук,
доцент,
Національний педагогічний
університет імені
М. П. Драгоманова

Olha Volianiuk,
PhD in Political Science,
Associate Professor,
National Pedagogical
Dragomanov University

ORCID: 0000-0002-1606-7416
volianyuk@ukr.net

Анотація. Захист демократії – це складна теоретична і прикладна проблема політичних наук. У статті проблема досліджується на прикладі діяльності Європейського парламенту, зокрема, здійснено контент-аналіз його дев'яти резолюцій. Ці документи були ухвалені у Страсбурзі з 2011 по 2022 рр. Усі вони стосувалися стану демократії лише в одній із держав-членів ЄС – Угорщині. Резолюції схожі між собою, оскільки загалом систематично констатують згортання прав і свобод в Угорщині. На початку правління уряду В. Орбана його оцінки Європарламентом були критичні, але декларативні. Зрештою, резолюції перетворилися у досить деталізовані документальні свідчення розвитку автократії в Угорщині. Виявлені багаторазові повторення, взаємні закликання у цих документах, що, водночас, лише підтверджують тезу про задоволені проблеми

автократії. Аналіз документів дозволяє стверджувати, що і в самій транснаціональній інституції усвідомлюють власну інертність і бездіяльність. В умовах російсько-української війни євродепутати закликають інституції ЄС використати всі існуючі інструменти, щоб забезпечити захист демократії в Європі. Водночас очевидні й застереження щодо неконтрольованості сучасних автократій.

Проблема захисту демократичних прагнень громадян окремих держав у межах ЄС та загалом у глобальному масштабі постає як специфічний шлях демократизації „знизу” vs „згори”. Досвід угорської (анти)демократії прочитаний у ретроспективі, а також у призмі реалій російської агресії. Документуючи випадки уповільненого реагування на гострі загрози демократії, варто, однак, утриматися від деструктивної критики міжнародних інституцій загалом. Рекомендовано натомість шукати інноваційні моделі, конкретні механізми й інструменти, що допоможуть розвивати стійкість світової демократії, оперативніше напрацьовувати та приймати необхідні безпекові рішення, в т. ч. і зусиллями вже існуючих інституцій.

Ключові слова: демократія, автократія, міжнародна безпека, документування, Європейський Союз, Європейський парламент, Угорщина, резолюція.

Threats to democracy in Europe: the Hungarian case

Abstract. The protection of democracy is a complex theoretical and applied problem of political science. In the article the problem is analysed on the example of the activities of the European Parliament, in particular, a content analysis of its nine resolutions is carried out. These documents were adopted in Strasbourg from 2011 to 2022. All of

them are about the state of democracy in only one of the EU member states – Hungary. The resolutions are similar to each other, as they generally state systematically the curtailment of rights and freedoms in Hungary. At the beginning of V. Orban's government, his evaluations by the European Parliament were critical but declarative. In the end, the resolutions turned into quite detailed documentary evidence of the development of autocracy in Hungary. Multiple repetitions and mutual calls in these documents were revealed, which at the same time only confirm the thesis that the problem of autocracy is outdated. The analysis of the documents allows us to assert that even in the transnational institution itself, they are aware of their own inertia and inaction. In the context of the Russian-Ukrainian war, MEPs call on the EU institutions to use all existing tools to ensure the protection of democracy in Europe. At the same time, there are obvious warnings about the uncontrollability of modern autocracies.

The problem of protecting the democratic aspirations of citizens on an all-union and generally global scale appears as a specific way of democratization „from below” vs. „from above”. The experience of Hungarian (anti)democracy is read in retrospect, as well as through the prism of the realities of Russian aggression. While documenting cases of delayed response to acute threats to democracy, it is worth refraining from destructive criticism of international institutions in general. Instead, it is recommended to look for innovative models, specific mechanisms and tools that will help to develop the defence capability of world democracy, work more quickly and make the necessary security decisions, including the efforts of already existing institutions.

Key words: democracy, autocracy, international security, documentation, European Union, European Parliament, Hungary, resolution.

Випробовування демократій війною є одним із найскладніших і найжорстокіших. Однак випробування такого рівня напруги не з'являються раптово. Вони постають як результат тривалого ігнорування та систематичного „провалу” випробувань простішого рівня складності. Це накопичення невиконаних завдань, нескладених „іспитів”, загалом зволікання з проблемами демократичного політичного порядку денного, що, зрештою, сприяє владній вседозволеності та навіть збройній агресії. Кожна окрема демократія може пройти відносно непомітну, унікальну та поступову траєкторію згортання свобод. Водночас ці зміни однаково відзначаються репутаційними втратами для всього сучасного світу демократій та їх союзів, а також відкриттям додаткових можливостей для швидшої консолідації автократій.

Цю гіпотезу варто перевірити, аналізуючи спроможність сучасного вільного світу, зокрема і Європейського Союзу, вчасно реагувати на антидемократичні тенденції політики, авторитарні практики національних урядів, що, у т. ч., можуть зближувати останні й зі сучасним агресором. Криза демократичного світогляду та демократичного політичного порядку сьогодні виразніша – у призмі російської агресії, що постійно підживлюється антизахідною та, по суті, антидемократичною риторикою. Агресія має багато вимірів і джерел, однак додаткові її потужності – ситуативні партнери зі західних країн. Вони не тільки виправдовують агресію, створюють ілюзію легітимності захоплення чужих територій Росією, але й у найширшому розумінні знецінюють демократію як режим свободи і безпеки. У європейській родині народів окремі представники національних урядів (як і позасистемні політики) виявляли симпатії до режиму В. Путіна, деякі з

них сприяли поступовому згортанню демократичних процесів й усередині своїх країн. Деякі такі ситуативні партнери все ще залишаються частиною європейського економічного, політичного і безпекового простору, хоча періодично гостро критикуються, в т. ч. й окремими інституціями ЄС. У цій статті у фокусі нашої уваги демократія в Угорщині, яка зазнала значних втрат в останні роки, а також Європарламент, який систематично фіксує такі втрати, називає угорський випадок „тестом для ЄС” [15], виступає на захист інтересів угорського народу, за збереження його прав, свобод, а також загалом „за демократію у всьому світі” [27].

Безумовно, такий вибір предмета дослідження не охоплює всього спектра як загроз сучасній європейській демократії, так і організацій, що позиціонують себе учасниками протистояння на цій лінії „фронту”. Зрештою, було би помилково вважати згаданих політичних суб’єктів виключно протилежними сторонами у боротьбі за демократію в Європі, для них усе ще властиві ситуативні політичні практики. Проте відносини між угорським урядом і Європейським парламентом мають уже деяку історію протистояння в питаннях демократії, нагромаджений матеріал для аналітики, а ще – гостру актуальність у сучасних умовах. Ці суб’єкти мають протилежні погляди у розумінні не лише демократії, але й російсько-української війни, що визначає окремий інтерес для українського читача.

Мета цього дослідження – окреслити, як процес згортання демократії в одній країні (на прикладі Угорщини) наближує реальні загрози міжнародної безпеки, а багаторічне документування таких проблем впливовими міжнародними організаціями (на прикладі декларацій Європарламенту) стає цінним джерелом історичного та політологічного аналізу, але все ще неефективною політикою з протидії зазначеним загрозам. Таку мету конкретизують **завдання**: описати конкретні заяви Європарламенту щодо стану демократії в Угорщині; з’ясувати тяглість такої політики, динаміку цих заяв, їх зміни в часі; на прикладі Угорщини виявити елементи демократії, які згортають прихильники авторитарних режимів, навіть перебуваючи у відкритих союзах, та якими першочергово варто опікуватися у контексті глобальної проблеми захисту демократії в Європі та сучасному світі загалом.

Ретроспективний аналіз, зокрема й через переосмислення праць дослідників проблематики на її попередніх етапах, підсилить аргументацію стосовно тривалості окремих процесів (ре)згортання демократії. Політологічне прочитання тематичних резолюцій Європарламенту дозволяє окреслити конкурентні інтереси у розбудові та захисті демократії, (не) сумісні національні та союзні пріоритети безпекової політики, декларативні аргументи та реальні труднощі демократичного врядування. Поняття „документування” у цій статті вживається на позначення способу, в який Європарламент фіксує ті чи інші зміни в суспільно-політичному житті Угорщини, презентує їх назагал. Це відкриті, „живі” документи, які описують характерні випадки в окремих країнах, покликані обґрунтувати висновки, рекомендації, а зрештою – й конкретні дії ЄС. Аналіз документів такого штибу, історико-політологічне порівняння – лише частина необхідних **методів** і напрямів комплексного вивчення проблеми сучасних авторитарій.

Аналіз останніх публікацій. Ретроспективний аналіз, запропонований у цій статті, зобов'язує зосередитися не лише на найновіших наукових дослідженнях, але й на етапних працях, у яких розглядаються проблеми демократизації та збереження стійкості демократій. „Лейтмотивом” цього дослідження стала теза з науково-популярної праці – колективної збірки німецьких журналістів, дослідників, політичних експертів, що з'явилась і поширювалася ще на початку 1990-х рр. та позиціонувалась як своєрідний довідник побудови демократичного суспільства для посткомуністичних режимів Східної Європи. У ній автори намагалися систематизувати різні „складові” демократії, серед яких на останніх позиціях згадувалися безпека та оборона. Редакторка видання Д. Геттінг обрала для цього розділу досить вдалу, на наш погляд, назву: „Демократія повинна вміти захищатися” [6, с. 77–78]. Поряд із тим, що проблемі відведено незначне місце у збірнику, слід віддати належне цій спробі та зауважити, що чимало подальших узагальнень теорії та практики демократизації переважно уникали безпекових проблем.

Водночас традиція розглядати український демократичний транзит крізь призму суспільно-політичних подій у сусідніх країнах та їхніх союзах започаткована віддавна і підтримується численними авторитетними політологами. У цьому зв'язку нашу увагу привернула стаття О. Бабкіної, у якій вивчалися демократичні революції другої половини ХХ ст. (зокрема угорська 1956 р.) та виявлені деякі схожі елементи в суспільно-політичних перетвореннях України періоду 2004 р. Серед таких: поширення нормативного ставлення до демократії як декларативного ідеалу та мети суспільних перетворень; масова привабливість демократичної моделі, як і делегітимізація авторитарної моделі національного розвитку; реальне зростання демократичних прав і свобод; економічна неефективність реформаторських можливостей авторитаризму; історична приреченість тоталітарного устрою, закритого суспільства, що не пристосоване до своєчасного та якісного оновлення [1, с. 205–206]. Тогочасне дослідження, водночас, вказувало і на суттєві розбіжності, властиві процесу демократизації минулого та посткомуністичній трансформації, для якої, крім політичних, змістовного значення набули культурні, економічні, духовні, загалом багатомірні перетворення. Тим більше, перерахування цієї праці вже в наш час вказує на подальшу асинхронність процесів демократизації у європейських країнах, а відтак і на необхідність системного дослідження спроможності демократії захищати вже набуті цінності й механізми та захищатися від зовнішніх втручань.

Таких втручань у політичне життя суспільства можна перелічити чимало, на що вказує розмаїття суб'єктів сучасної системи міжнародної безпеки, різний рівень їхньої відкритості, можливостей, стратегій тощо. Сучасні політологи особливо фокусуються на цьому питанні [див., напр. 6]. Погодимось, що теорії демократії окремо від безпекових досліджень у наш час видаються неповними. Тому звернемося і до таких праць.

Тривалий час у питаннях забезпечення демократії, зокрема й так званої „людської безпеки” як її складової, українські експертні кола покладалися на європейську інтеграцію. Праця „Людська безпека як імператив сучасної епохи: переніс фокусу з держави на людину” залишається однією з найцитованіших робіт із питань національної безпеки в Україні. У ній підкреслюється переоцінка в Україні „hard security” (тобто „проблем територіальної цілісності, відродження зруйнованої економіки, розвиток ембріональної демократії”) і недооцінювання „soft security” (як людської безпеки) [2, с. 11]. „Традиційна безпека досягається шляхом нарощування військових арсеналів, формування воєнно-політичних союзів (у реалістському розумінні) чи побудови демократичного миру за рахунок загальної демократизації (у ліберальній версії), – писали українські аналітики, – (...) людська безпека як неоліберальна концепція "останнього покоління" робить наголос на захисті базових потреб та уповноваженні, посиленні статусу індивідуумів” [2, с. 3]. Ця остання, доктринально закріплена у ЄС концепція, викликала у 2010-х рр. великі сподівання [2, с. 5–7]. Вочевидь на момент підготовки роботи кейс Угорщини, як і багато інших загроз демократії, що постали перед Європою, ще не були достатньою мірою вивчені. Проте європейська інтеграція не вберегла угорське суспільство від авторитарних посягань на права і свободи, хоча не виключаємо, що все ж саме вона могла уповільнити процес згортання демократії. В умовах російсько-української війни безпекові питання лише загострилися, а подальші інтеграційні прагнення сучасних демократій вочевидь мають супроводжуватися переглядом такої концепції, що містить важливий декларативний, але все ще далекий від реальної політики вимір.

Потужний стимул для подальших наукових пошуків дають сучасні аналітичні центри, які перед загрозами війни та дестабілізації західних політичних режимів особливу увагу звернули на можливі сценарії подальшого (ро)згортання автократій. У цьому зв'язку відмітимо роботу Г. Пірчнера, у якій декілька разів підкреслюється необхідність не лише розуміння природи недемократичного режиму, але врахування ризиків, що виникають у разі переходу влади в автократіях, адже це майже завжди неконтрольований процес, за результатами якого складно відновлюватись як відповідним політичним системам, так і міжнародним гравцям [4]. При цьому ознаки нових авторитарних режимів вбачаються у діяльності багатьох урядів, а їх порівняльний аналіз синхронно зближує низку країн Африки, сучасні Угорщину, Польщу, РФ. Принаймні таку „мапу неоавторитаризмів” окреслюють відомі сучасні політологи у транснаціональній книзі за загальною редакцією Є. Вятра. Тут окремий розділ відведений угорському кейсу. Важливим саме у контексті нашого предметного поля є застереження, що у випадку політики В. Орбана (як і, зрештою, багатьох інших сучасних автократів) не йдеться про певний ідеологічний фанатизм. Навпаки, подібні лідери можуть багато разів за свою політичну кар'єру змінювати акценти пропаганди. Натомість шаблоном для них є постійний пошук образів зовнішнього ворога як засіб перемоги на виборах та збереження влади [23,

р. 103–104]. Ці образи вочевидь негативно впливають на спроможність режиму до співпраці з міжнародними інституціями.

Нова робота А. Пшеворського (у співавторстві) переконливо доводить, що „розмивання” демократії у наш час відбувається за згоди самих громадян, завдяки або „популізму”, або „поляризації”. При чому саме угорський прецедент, серед інших, змушує авторів переглянути колишні сподівання на внутрішній і зовнішній контроль як дієвий інструмент „невразливості” демократичних інститутів. Угорщина бачиться прикладом демократичного „відкату” („деконсолідації”, „ерозії”), поступового, однак суттєвого регресу конкурентних виборів, ліберальних свобод, верховенства права [25]. Втім, це дослідження все ще сконцентроване переважно на захисті демократії як внутрішньому питанні громадянського суспільства, чия реакція на поступові авторитарні практики може бути вкрай запізнилою, що, власне, і визнають учені.

Цікаві, зокрема, зовнішньополітичні аспекти до теми додають дослідження, підготовлені на основі даних про актуальні процеси демократизації в Україні. Наприклад, як складова „просування” демократії в нашій країні аналізується реформа державної служби зі залученням інвестицій ЄС. Дослідникам вдалося аргументувати, що хоча участь у цій реформі громадянського суспільства і була вкрай необхідною, однак сама по собі вона не гарантує безумовної ефективності демократичних трансформацій; значно важливішу роль відіграють (не)формальні канали співпраці між усіма зацікавленими суб’єктами політики, в т. ч. і високопоставленими дипломатами, зовнішньополітичними акторами [26]. Окремі політологи вбачають у згортанні демократії низку суспільно-політичних небезпек [див., напр. 8], а у виражених контрастах сучасних політичних режимів – реальну загрозу безпеці людства [див., напр. 3].

У цьому різноманітті підходів і концепцій важливо постійно оновлювати дані, збирати відомості про окремі недемократичні прояви режимів, підтверджувати чи спростовувати раніше встановлені закономірності демократизації за допомогою вивчення актуальних політичних відносин і процесів, виявляти зв’язки між політичними та безпековими проблемами, які **раніше меншою мірою вивчалися** саме у політологічному ключі. Сьогодні необхідне політологічне прочитання актуального порядку денного міжнародної безпеки, яким бачиться й аналіз діяльності Європарламенту щодо антидемократичних політичних практик у сучасній Угорщині, дослідження важливих проблем документування подібних порушень та реагування на них із боку суспільств, політичних еліт, союзників.

Виклад основного матеріалу. Європейський парламент як законодавчий орган Європейського Союзу виконує у цій унікальній спільноті 27 незалежних держав-членів багато важливих функцій, найвизначальнішою серед яких є представництво інтересів майже 447 млн людей [24]. „Перша інституція” ЄС позиціонує себе як „важливий форум для політичних дебатів і прийняття рішень на рівні ЄС” [27]. Депутати обираються кожні 5 років безпосередньо виборцями в усіх державах-членах ЄС. Дев’ятий у сучасному форматі Європейський парламент провів своє перше пленарне засідання

02.07.2019 р., нині він налічує 705 депутатів. Вони – представники інтересів людей, що покликані забезпечувати демократичну роботу інших установ ЄС, співпрацювати з національними парламентами, здійснювати нагляд, політичний контроль, розділяти консультативну, законодавчу й бюджетну функції, загалом „підтримувати боротьбу за демократію, свободу слова та чесні вибори у всьому світі” [27]. Описуючи труднощі та здобутки захисту прав і свобод у сучасній Європі, на наш погляд, важливо звернутися до досвіду діяльності такої наднаціональної інституції демократії, зокрема, вивчити окремі її практики в хроніках та змістовних трансформаціях.

Такі практики Європарламенту особливо виразні щодо Угорщини, країни, яка долучилася до ЄС у 2004 р. на історично найбільшій хвилі розширення меж спільноти. Фахівці з політичних та історичних наук на межі тисячоліть фіксували складні суспільно-політичні трансформації в Угорщині. Дж. Ротшильд та Н. М. Уінгфілд спостерігали тут відхід від комунізму, що ще у 1989 р. – на поч. 1990-х рр. усе ж ускладнювався „виринанням” етнічних конфліктів, а потім і погіршенням економічної ситуації [5, с. 314–318]. Однак у загальній парадигмі „повернення до різноманітності” у Східно-Центральній Європі, особливо напередодні розширення ЄС та НАТО, стосовно країни вирували хоча й обережні, та все ж переважно оптимістичні оцінки: „Угорщина, здається, зуміла здійснити перехід до демократії та ринкової економіки наприкінці 1990-х рр.” [5, с. 318]. Безумовно, повернення угорського суспільства в „європейську родину” стало важливим кроком та сподіванням на розвиток економіки, безпеки, освіти, науки, соціально-політичної організації країни загалом. Проте зміна влади й подальше зміцнення уряду В. Орбана вочевидь змістили такі акценти.

Характерно, що у своїх резолюціях стосовно актуального стану угорської демократії Європарламент веде риторику не лише від свого імені як інституції влади, але й наголошує на представницькій її природі, звертається від усього угорського народу, на захисті інтересів якого стоїть. Тож, перш ніж переходити до аналізу таких резолюцій, варто уточнити і ще деякі характеристики, які частково вкажуть на зворотні зв'язки, прийняття цієї інституції у самому угорському суспільстві.

За офіційними даними, на останні вибори до Європарламенту 26.05.2019 р. (що були четвертими такими виборами для Угорщини, але дев'ятими від заснування цієї політичної традиції у 1979 р.) з'явилося 3285687 громадян Угорщини (або 41,74% виборців). Результатом стала вже вчетверте незмінна перемога правлячої загалом в країні партії „Fidesz”, хоча вирізняло ці вибори від попередніх все ж подолання бар'єра декількома опозиційними кандидатами [10]. На загальноєвропейській електоральній мапі тут фіксують середній рівень виборчої активності, але якщо порівнювати зі загальнонаціональними виборами до власне угорського парламенту, то це відчутно нижчий показник. Зокрема, як і в 2018 р., явка на вибори до Національної асамблеї Угорщини у квітні 2022 р. становила більше 70% (5448020 громадян), тоді ж правлячий партійний альянс уже вчетверте здобув більшість – 2/3 місць угорського парламенту [22]. Тож,

у достатньо загальних, але аргументованих рисах можемо дійти висновку, що вибори до Європарламенту користуються меншим електоральним інтересом в угорському суспільстві, аніж вибори до Національної асамблеї Угорщини. При цьому активні виборці достатньо послідовні та вже багато років однаково віддані у своїх партійних преференціях як на загальнонаціональних виборах, так і на виборчих кампаніях до Європарламенту. Стосовно ж угорських політичних еліт та їх взаємодій із європейськими, також не вдаючись до глибокого аналізу, у цій статті лише зауважимо, що представники правлячої політичної сили „Fidesz” на чолі з В. Орбаном у Європарламенті неодноразово вступали в протистояння навіть із правоцентристською „Європейською народною партією”, до складу якої входили. На виборах до Європарламенту в Угорщині стабільно перемагає правопопулістська, євроскептична, націонал-консервативна політична сила з програмою, яка останній раз мала промовисту назву „Для нас Угорщина перша” [10]. За таких сучасних умов, представляючи інтереси угорського народу, Європарламент у самій Угорщині має достатньо нестійку опору.

Європарламент з усе більшими застереженнями оцінює рівень демократії в Угорщині. Останні резонансні дискусії викликала його резолюція від 15.09.2022 р., коли на черговому пленарному засіданні фактично констатували серйозне порушення угорським урядом цінностей ЄС і його остаточний відхід від основ демократії: „відсутність рішучих дій ЄС сприяла виникненню „гібридного режиму виборчої автократії”, тобто конституційної системи, в якій відбуваються вибори, але відсутня повага до демократичних норм і стандартів” [21]. На тому засіданні євродепутати часто наголошували на бездіяльності ЄС у цьому питанні, згадували також схожий власний звіт 2018 р., від часу оголошення якого угорський уряд, на їхню думку, лише поглибив демократичний відкат. Однак ми пропонуємо звернутися хронологічно і до давніших резолюцій Європарламенту, які також фіксували порушення прав і свобод у цій країні. Вони допоможуть продемонструвати ретроспективу проблеми і (не)зміну підходів до її розв’язання.

Перші виразні застереження щодо політичного режиму в Угорщині Європарламент висловив ще у іншому складі, зокрема таку позицію своєю більшістю зайняли депутати сьомого скликання. На той час В. Орбан лише консолідував владу в країні та вже зосередив чимало політичних зусиль довкола медіа-сфери. Характерно, що серед перших критичних зауважень Європарламенту – позиції, які стосувалися саме цієї медіа-проблематики. 10.03.2011 р. представницький орган ЄС закликав владу Угорщини „відновити незалежність управління засобами масової інформації”, припинити втручання держави у свободу висловлення поглядів, не вимагати т. зв. „збалансованого висвітлення”. Євродепутати констатували надмірне регулювання ЗМІ угорським урядом, що „ставить під загрозу ефективний плюралізм” [12].

Ці перші адресні зауваження до уряду В. Орбана вже дуже швидко розширилися та поповнилися новими задокументованими прикладами порушення прав і свобод в Угорщині, не лише у сфері ЗМІ. За порівняно

короткий час тут зуміли змінити Конституцію (прийнята 18.04.2011 р. Національними зборами Угорської Республіки, набула чинності 1.01.2012 р., переназвана 25.07.2022 р. в Основний закон Угорщини), що також викликало численні дискусії [20]. Конституція була необхідним елементом політичної модернізації країни, адже попередня версія, хоч і модифікована, брала свій початок ще з 1949 р., була написана за радянським зразком. Однак і Основний закон 2011 р. не став результатом консенсусного політичного процесу: його розробляли у надзвичайно стислі терміни, з порушенням принципів відкритості та прозорості, приймали виключно голосами депутатів від правлячих партій. Водночас документ критикували національні, європейські, міжнародні неурядові організації, Венеціанська комісія, окремі представники урядів держав-членів ЄС. Про це, зокрема, можна дізнатися і з відповідної резолюції Європарламенту від 5.07.2011 р. Цей звіт зафіксував такі заклики до угорської влади, які цілком можемо трактувати як спроби захисту демократії в ЄС:

- активно шукати консенсус, щоб забезпечити більшу прозорість і сприяти дієвому політичному та соціальному залученню, широким громадським дебатам;

- гарантувати рівний захист прав кожного громадянина, незалежно від того, до якої релігійної, сексуальної, етнічної чи іншої суспільної групи він належить;

- гарантувати повагу до територіальної цілісності інших країн, шукаючи підтримки етнічних угорців, які проживають за кордоном;

- підтвердити незалежність судової влади шляхом відновлення права Конституційного Суду гарантувати незалежне управління судової системи, уникати проблем тлумачення та дублювання повноважень між судами різного рівня;

- чітко захистити всі фундаментальні громадянські та соціальні права відповідно до міжнародних зобов'язань, заборонити смертну кару, довічне ув'язнення без умовно-дострокового звільнення;

- забезпечити гарантії захисту національних меншин, захисту персональних даних і прозорості суспільно важливої інформації, а також незалежності відповідальних за ці сфери органів [19].

Утім, незважаючи на критику авторитетних організацій, заклики до перегляду, Конституція досі зберігає чинність, а нові правки, що періодично вносяться до неї, лише викликають переважно таку саму негативну реакцію.

Від опублікування згаданого вище документа не минуло й року, коли Європарламент 16.02.2012 р. підготував ще одну резолюцію, у якій висловив „серйозну стурбованість ситуацією в Угорщині щодо реалізації демократії, верховенства права, поваги та захисту прав людини та соціальних прав, системи стримувань і противаг, рівності та недискримінації” [16]. Проаналізувавши це джерело та ряд задокументованих тогочасними депутатами порушень, варто виокремити 5 складових поступового згорання демократії:

1) згортання інформаційного плюралізму, тиск на свободу ЗМІ, наприклад, через обмеження участі представників громадськості в органах, що контролюють і підтримують діяльність медіа;

2) втручання у незалежне функціонування судової влади, наприклад, через дискримінаційні норми щодо суддів і прокурорів, дострокове завершення суддівських мандатів шляхом позірною перейменування органів влади;

3) зловживання законодавством, наприклад, через порушення принципів незворотності дії в часі законів й інших правових актів;

4) згортання умов для відкритої політичної конкуренції, для забезпечення принципу політичного чергування, зміни влади, наприклад, через неналежні умови для опозиційної діяльності як у державних установах, так і поза ними, через реорганізацію інституцій, виключне право чинної більшості призначати посадових осіб на надзвичайно тривалий термін, що впливає на здатність майбутніх урядів реалізовувати управління;

5) обмеження діяльності церков, наприклад, через надмірні правила щодо їх реєстрації.

Зазначені складові виразно проявляються вже у перші роки правління уряду, схильного до авторитаризму. Євродепутатами вони ще не систематизовані за наведеним вище зразком, але вже вочевидь суттєво ускладнюють можливості міжнародної співпраці з Угорщиною. Комплексний аналіз здобутків і проблем демократії в Угорщині євродепутати того скликання запропонували в резолюції 03.07.2013 р. Ця резолюція [18] відрізнялася помітно більшим обсягом і систематичністю викладу. Тут окремо описані передумови порушення фундаментальних прав, основні проблеми, їх оцінки євродепутатами, а також рекомендації та подальші спостереження. Документ достатньо адресний, у ньому, по суті, виразно окреслено коло зацікавлених суб'єктів політики із забезпечення стандартів демократії в Угорщині: уряд Угорщини, уряди інших держав-членів ЄС, Європейська Рада, Єврокомісія, а також загалом інституції ЄС.

З іншого боку, помітне й подальше „розмивання” політичної відповідальності щодо реформ в Угорщині, сформульовані широкі узагальнення щодо традицій спільних європейських цінностей. Тоді Європарламент обґрунтував свої позиції також і з історичної ретроспективи, зокрема, підкреслив, що для Угорщини властиве „багатовікове мирне співіснування національностей та етнічних груп”; вона була першою посткомуністичною країною, яка приєдналася до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згодом ратифікувала Лісабонський договір, у 2004 р. виступила з ініціативою щодо захисту прав осіб, які належать до меншин, тощо [18]. Водночас досить чітко зафіксовано умовний старт згортання таких демократичних прагнень у країні: після загальних виборів 2010 р. в Угорщині правляча більшість здобула понад 2/3 місць у парламенті, що дозволило їй швидко розпочати інтенсивну законодавчу діяльність для зміни всього конституційного ладу (до колишньої Конституції було внесено 12 поправок, а до чинного Основного закону лише на той момент – 4) і суттєво змінити інституційні, правові рамки, а також низку

фундаментальних аспектів державного і приватного життя [18]. Робота з документом дає змогу виокремити такі основні політичні рішення уряду В. Орбана, які викликали особливе занепокоєння в Європарламенті:

– *широке використання кардинальних законів*: тобто таких законів, для ухвалення яких потрібні 2/3 голосів і які тепер охоплюють помітно ширший спектр питань, пов'язаних з інституційною системою Угорщини, здійсненням фундаментальних прав тощо;

– *прискорені законодавчі процедури*: обмежене публічне обговорення законопроектів (зокрема, й важливих – як про правовий статус та винагороду суддів, про організацію та управління судами, про свободу релігії чи віросповідання, про Національний банк); звуження можливостей для належних консультацій із опозиційними партіями та громадянським суспільством, зокрема й організаціями роботодавців, профспілками, групами інтересів; наділення спікера Національної асамблеї широкими дискреційними повноваженнями щодо обмеження свободи висловлення поглядів депутатів у парламенті тощо;

– *послаблення принципу стримувань і противаг*: вони передусім стосувалися діяльності Конституційного Суду, парламенту, а також органу зі захисту даних, перешкоджання контролю конституційності у випадках порушень фундаментальних прав (права власності, права на справедливий суд, свободи від дискримінації); не закріплені ключові гарантії незалежності судової влади тощо;

– *реформування виборчої системи в односторонній спосіб*: тобто правлячою більшістю без консенсусу з опозицією, зокрема, заміна попередньої автоматичної реєстрації виборців усіх громадян, які проживають в Угорщині, на систему добровільної реєстрації як умови реалізації виборчого права особи, дозвіл на публікацію політичної реклами лише в державних ЗМІ під час виборчої кампанії, заборона публікації результатів опитувань громадської думки протягом шести днів після виборів тощо;

– *законодавчі посягання на свободу ЗМІ*: накладення штрафів щодо ЗМІ, превентивні обмеження свободи преси у формі зарегульованих вимог реєстрації, недостатні гарантії незалежності й неупередженості Національного управління з питань медіа та інфокомунікацій, Ради ЗМІ, надмірні штрафи та інші адміністративні санкції щодо всіх типів медіа, зокрема й Інтернету, відсутність гарантій незалежності суспільного мовлення, відсутність ефективного засобу правового захисту для медіа-акторів, порушення принципу конфіденційності журналістських джерел тощо;

– *підриз основних громадянських свобод і прав осіб, які належать до меншин*: расове насильство, антисемітська та антиромська мова ненависті, що виражалася, зокрема, і на офіційних, і на публічних форумах, у парламенті Угорщини; відсутність реакції з боку правоохоронних органів у випадках злочинності на расовому ґрунті, а відтак і недовіра до поліції; ретроактивне податкове та пенсійне законодавство, що збільшило соціальну вразливість і бідність у масових масштабах, тощо;

– *обмеження свободи релігії та віросповідання*: встановлене законом зобов'язання отримувати визнання парламентом – як умова для заснування

церкви, таким чином втрата понад 300 зареєстрованими церквами свого правового статусу [18].

Загалом у Резолюції рекомендувалося продовжувати подібний моніторинг і надалі, причому однаково в усіх державах-членах, щоб уникнути будь-яких ризиків подвійних стандартів у ЄС. Дотримання цього принципу наступності в політиці відіграло достатньо важливу роль у справі подальшого документування процесу згортання демократії в Угорщині. Тому вже у наступному скликанні, після виборів 2014 р., Європарламент також ухвалив декілька важливих резолюцій стосовно ситуації в Угорщині. З 2015 р. по 2017 р. тут окреслювались як уже за давніми, так і нові загрози демократії, зокрема:

– засуджувалися неодноразові заяви прем'єр-міністра В. Орбана, які розпалювали дискусію щодо можливого відновлення смертної кари [15];

– критикувались урядові консультації з питань міграції, загальнонаціональна рекламна кампанія, що переконували в наявності прямого зв'язку між явищами міграції та загрозами безпеці, ксенофобська риторика уряду [15];

– констатувалися серйозні порушення свободи висловлення поглядів, академічної свободи, свободи зібрань та асоціацій, прав людей, які належать до меншин, у т. ч. ромів, євреїв, ЛГБТІ, соціальних прав, обмеження та перешкодження діяльності організацій громадянського суспільства, функціонування конституційної системи, корупції, конфліктів інтересів [11];

– висловлювалося занепокоєння щодо серії швидких законодавчих заходів (низки поправок, що стосувалися, зокрема, кримінального кодексу, законів про притулок, про кордон, про поліцію, про національну оборону та ін.), які не виправдано криміналізували шукачів притулку [11];

– зазначалася стурбованість заявами лідерів правлячої партії Угорщини проти будь-яких законодавчих змін із урахування рекомендацій інституцій ЄС та міжнародних організацій [17].

Ці резолюції відрізняються точнішими формулюваннями. За пройдений період депутатам вдається деякі антидемократичні явища характеризувати вже як „системні”, „регулярні” порушення, а діям уряду давати жорсткіші оцінки – як таким, що „вводять в оману”, зміцнюють упередження, ускладнюють доступ до міжнародного захисту та загалом суперечать цінностям ЄС. За названими ознаками виразно прочитується і фактично задокументована проблема популізму, властива для багатьох авторитарій.

У вересні 2018 р. у Страсбурзі також підготували розширену резолюцію, яка за свою логікою та структурованістю нагадувала згаданий вище звіт 2013 р., однак містила ще більше задокументованих фактів порушень прав і свобод в Угорщині. Описані антидемократичні факти та тенденції, системні порушення, явні ризики та загрози цінностям ЄС. Вони згруповані за 12 складовими та, порівняно з 2012 р. (описаними вище 5 позиціями), свідчать про подальше поглиблення угорського авторитаризму, а також незмінні спроби деталізації цього прецеденту в інституціях ЄС за все ширшим колом питань:

1) функціонування конституційної та виборчої системи;

- 2) незалежність судової влади та інших установ, права суддів;
- 3) корупція та конфлікт інтересів;
- 4) конфіденційність і захист даних;
- 5) свобода самовираження;
- 6) академічна свобода;
- 7) свобода віросповідання;
- 8) свобода асоціацій;
- 9) право на рівне ставлення;
- 10) права осіб, які належать до меншин, зокрема ромів і євреїв, захист від ненависницьких висловлювань проти таких меншин;
- 11) основні права мігрантів, шукачів притулку та біженців;
- 12) економічні та соціальні права [13].

Цей ретроспективний зріз якісно доповнить відомі теорії демократії конкретними прикладами та фактами, а також виразніше систематизує сучасне уявлення про важливі складові демократії та їх економічне підґрунтя. У цьому документі не знаходимо конкретних закликів суворо контролювати використання коштів ЄС урядом Угорщини (що було властиво з 2015 р.), але дуже детально описані найрізноманітніші види порушень прав і свобод в Угорщині, зокрема, й виявлені факти зловживання коштами ЄС. Документ видається більш аргументованим ніж попередні, водночас розмитим у конкретних пропозиціях і можливих заходах зі захисту демократії.

Поширена думка, що у 2022 р., в умовах російсько-української війни, вже наступне скликання Європарламенту лише повторило попередні застереження щодо стану демократії в Угорщині. Однак політологічне порівняння, глибший аналіз резолюції від 15.09.2022 р. свідчать про дещо інше. Загальна структура документа перегукується з описаним вище, але аргументація поповнюється новими зібраними фактами про загрози демократії, констатуються „навмисні та систематичні зусилля уряду Угорщини підірвати основоположні цінності ЄС”, його імідж у світі, як і відсутність рішучих дій ЄС, що також сприяло підриву демократії та верховенства права [14]. Євродепутати пропонують механізми захисту демократії, які стають виразнішими, формулюють конкретні рекомендації, які можна об'єднати у такі напрями:

– забезпечити систематичні тематичні слухання, публікувати вичерпні протоколи після кожного слухання, надіслати конкретні рекомендації та встановити терміни для їх виконання, а будь-яку подальшу затримку таких дій розцінювати як порушення принципу верховенства права не лише Угорщиною, але й відповідальними інституціями ЄС;

– об'єднати зусилля держав-членів, налагодити постійний політичний цикл між установами ЄС щодо механізмів захисту демократії, в т. ч. у формі міжінституційної угоди, діяти разом і покласти край нападам на цінності демократії, отримувати оперативну та повну інформацію на кожному етапі процедури;

- виключити будь-які ризики, які сприяють нецільовому використанню фондів ЄС або порушенню верховенства права в країні;
- жорсткіше боротися з будь-яким зловживанням коштами ЄС з політичних мотивів, особливо коли цінностям ЄС загрожує війна Росії проти України;
- знайти способи розподілу коштів ЄС через органи місцевого самоврядування та НУО, якщо уряд не співпрацює щодо реалізації верховенства права; підтримати незалежне громадянське суспільство, яке захищає цінності, окреслює набір конкретних заходів для безпеки та зміцнення громадянського простору [14].

Поки що остання резолюція Європарламенту посилена заявою Європейської комісії про те, що у зв'язку з демократичними порушеннями вона готова призупинити переведення частини фондів ЄС до Угорщини, у найширшій перспективі йдеться навіть про втрату країною членства в Євросоюзі [21]. Загалом же переваги і недоліки виконавчої культури в ЄС варто окремо проаналізувати, в т. ч. і з перспектив захисту демократії.

В орбіті радянського впливу угорський народ відкрито заявив про свої демократичні прагнення ще у 1956 р., однак тоді не вдалося захистити цю „демократизацію знизу” від жорстокості радянської армії. Сьогодні на захисті демократичних прав громадян Угорщини стоїть Європарламент, що потенційно відкриває специфічні можливості „демократизації згори”. Однак декларативний характер подібного захисту загалом не перешкоджає подальшому порушенню прав і свобод у країні, як і співпраці правлячого угорського режиму з російським. Понад те, критика Євросоюзу угорським урядом часто озвучується саме в Москві, куди чинний міністр закордонних справ країни з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну навідався вже вдруге, на момент написання цієї статті [9]. Автократії зближуються, незважаючи навіть на жорсткі протистояння їх народів у порівняно недавньому минулому. Їх очільників значно більше турбують не загальноісторичні ретроспективи, не актуальні для їхніх суспільств союзи, а власні тривалі періоди правління, нетипові для сталих демократій. За демократичними мірками самі по собі ці суб'єкти вже є історією, адже за період правління В. Путіна чи В. Орбана західні суспільства вже декілька разів змінювали управлінський клас, оновлювали свої очікування від влади. Головна спільна загроза автократій – навіть не критичне сприйняття демократичним світом, а ймовірна передача влади, зіткнення із реальністю, а відтак і покарання багаторічної злочинності. Для очільників таких режимів найважливіша цінність – самозбереження, заради якого вони об'єднуються, протистоять демократіям і у цій боротьбі готові пожертвувати будь-чим. Цей ризик вочевидь враховують і демократичні партнери Угорщини, адже неконтрольована руйнація, як і ізоляція за давнього авторитаризму, також несуть специфічні загрози.

Висновки. За більш як 10-літній період, охоплений у статті, змінився склад Європарламенту, виборче законодавство до нього, а вибори 2014 р., 2019 р. та вихід Великої Британії внесли виразні корективи у розстановку політичних сил у ЄС. В Угорщині ж правляча політична сила

лише зміцнила свої позиції та систематично ігнорує союзні рекомендації стосовно необхідності демократизації. З 2011 р. реакція Європарламенту на політичні рішення в Будапешті супроводжується постійним нарощуванням закликів і застережень, переростає в підвищений „градус” занепокоєння і засудження. Якщо загальні оцінки та тези Європарламенту на початку правління уряду В. Орбана відрізнялися деякою декларативністю та схематичністю, то, зрештою, вони перетворилися у досить деталізовані документальні свідчення згортання демократії в Угорщині та (не) спроможності ЄС протистояти таким тенденціям. У наш час євродепутати закликають інституції ЄС використовувати всі існуючі інструменти, реагувати в повному обсязі, щоб забезпечити захист демократії в ЄС і в Угорщині зокрема.

Слід зазначити, що у всіх проаналізованих тут документах Європарламент щоразу відзначав навіть найменший прогрес угорського уряду, вибіркові спроби унормувати законодавство та інші політичні рішення до демократичних стандартів. Свої ухвали ця інституція ЄС також щоразу детально аргументувала відсиланнями до основоположних та допоміжних норм міжнародного права, висновків інших авторитетних міжнародних організацій, а також власне внутрішнього законодавства Угорщини. Не складно помітити багаторазові повторення, взаємні заклики у цих документах, що, водночас, лише підтверджують тезу про багаторічне зволікання з конкретними заходами розв'язання проблеми. Це усвідомлюють і в самій інституції, в документах часто повторюються словосполучення на зразок: „знову закликаємо”.

Резолюції дозволяють зберегти загальні хроніки згортання демократії в окремо взятій країні. Це важливі документи, що фіксують як конкретні кейси порушення прав і свобод, так і загальні оцінки депутатами відповідних порушень. За такими спробами бачимо дедалі виразнішу тенденцію – як від загальної риторики про виклики демократії все ближче до наших днів суб'єкти політики переходять до проблем війни, безпекових питань Європи, тісно пов'язаних із природою політичного режиму навіть в окремо взятій країні. Окрім функції документування, ці ініціативи стосуються також і напрацювання чітких рекомендацій, спрямованих на відновлення демократичного політичного співжиття.

Сьогодні Європарламент з позицій свого досвіду 70-річної інституції переосмислює нові та пролонговані виклики й загрози міжнародній безпеці, як і демократії. Поширені в наш час думки про необхідність „демонтажу” міжнародних інституцій, що виявилися неспроможними захищати демократичні цінності, варто, однак, комплексно переглянути. Безумовно, такі політичні заяви містять значний популістський потенціал і можуть слугувати окремим засобом політичної мобілізації, навіть інструментом гібридного протистояння. Складність європейських політичних практик, їх багаторівневність, бюрократичність, а часом і корумпованість уповільнюють можливість оперативного реагування на сучасні загрози демократії. Водночас, це усталені організації з напрацьованим десятиліттями досвідом багатосторонньої співпраці та численних трансформацій, з інституційною

пам'яттю, що дуже важливо, в т. ч., і для ефективних проєктів реформування. Проблеми автократій всередині демократичних союзів є серйозним викликом для сучасного світу. Разом з тим, ідентифікація таких проблем, їх документування та визнання – вже важливий крок для подальшої мобілізації ресурсів, проєктування та впровадження дієвої політики зі згортання антидемократичних проявів. Без сформованих інституцій такі дії взагалі можуть бути відтерміновані на невизначений період, а поглиблення і примноження міжнародних небезпек неминучі.

Фіксуючи випадки неадекватного, уповільненого реагування з боку певних організацій на гостро актуальні загрози демократії, варто, однак, утриматися від широких деструктивних узагальнень щодо міжнародних інституцій. На наш погляд, доречно, натомість, шукати інноваційні моделі, дуже конкретні механізми й інструменти, що допоможуть розвивати спроможність світової демократії, оперативніше напрацьовувати та приймати такі необхідні сьогодні безпекові рішення, в т. ч. і зусиллями вже існуючих інституцій. Безумовно важливу роль відіграє статус інституції, її репутація, суспільна довіра до неї. Наприклад, якщо у Європарламенті угорський народ представляє демократично обрана та скептично налаштована до ЄС політична сила, складно очікувати, що висновки та рекомендації такої інституції знайдуть належний відгук серед громадян Угорщини. При цьому, згідно з опитуваннями громадської думки більшість громадян Угорщини виступає все ж за членство країни в ЄС [17]. Вочевидь подібні резолюції мали би більший відгук у суспільстві, якби лунали від авторитетніших у цьому середовищі суб'єктів політики. Отже, Європарламент, як і інші міжнародні інституції, мали би більше уваги приділяти налагодженню механізмів співпраці, комунікації, взаємної довіри з широкими суспільними колами.

Опрацьовані резолюції пропонують цілу низку порівняно нових для подальшого теоретичного осмислення питань, серед яких, наприклад, поняття „виборна автократія”. Водночас є і виразні прикладні аспекти проблематики, в т. ч. і для дослідників із України. Аналізуючи події та хроніки російсько-української війни, майбутні політологи, вочевидь, звернуться також і до їх передумов, причин, витоків. Розглядаючи широкий спектр світових суспільно-політичних подій і фактів, важливо буде не випустити з уваги зазначеної практики згортання демократичних режимів, які ще до 2014 р. випробовували не лише давні та відкриті союзники РФ, але й окремі уряди країн-членів ЄС з (не)мовчазної згоди органів влади Євросоюзу. Такий перспективний для подальших досліджень аналіз може переконливо аргументувати, що загрози міжнародній безпеці починаються не з декларацій чи відкритих погроз, а з поступового відчуження прав і свобод окремих громадян та їх спільнот, а також уповільненості, бездіяльності міжнародних інституцій, що спостерігають ці порушення, системно фіксують їх, але не вдаються до вчасного і дієвого реагування. Сучасна політика міжнародної безпеки потребує переміщення акцентів – від декларативних заяв до їх виконання, зміцнення інституційної спроможності, натомість функції документування політичні актори можуть розділити і з правоохоронними структурами, академічними спільнотами, аналітичними

центрами, незалежними медіа та деякими іншими суб'єктами політики, чия роль у захисті демократії також заслуговує окремого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації політичного життя України у світлі уроків угорської революції 1956 р. та української революції 2004 р. *Сучасна українська політика*. 2009. Вип. 17. С. 201–209.

2. Воротнюк М., Сушко О. Людська безпека як імператив сучасної епохи: переніс фокусу з держави на людину. Київ : Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, 2010. 16 с.

3. Гайворонська О., Волянчук О. (По)згорання демократії: контрасти, що змінюють сучасний світ. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2022. Вип. 31. С. 73–83. URL: <https://doi.org/10.31392/pnspd.v22i31.1241> (дата звернення 08.10.2022).

4. Пірчнер Г. Після Путіна: Наступники, стабільність і майбутнє Росії / пер. з англ. Львів : Видавництво УКУ, 2021. 136 с.

5. Ротшильд Д., Уінгфілд Н. М. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої Світової війни / пер. з англ. В. Т. Лапицького. Київ : Мегатайп, 2004. 384 с.

6. Складові демократії / пер. з нім; за ред. Д. Геттінг, В. Д. Міхаелі. Київ : Либідь, 1993. 160 с.

7. Тараненко Г. Г. Сучасні тенденції розвитку міжнародної безпеки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2016. Вип. 19. С. 138–142.

8. Ткач О. Згорання демократії як небезпека повернення до авторитаризму. *Політичні дослідження*. 2021. №. 2. С. 170–185.

9. Arató L. Uniós biztos a Moszkvába utazó Szijjártónak: „Ideje tanulni a múlt hibáiból”. *Eurologus*. 12.10.2022. URL: https://hvg.hu/eurologus/20221012_Unios_biztos_a_Moszkvaba_utazo_Szijasartonak_Ideje_tanulni_a_mult_hibaibol (дата звернення 08.10.2022).

10. Európai parlamenti képviselők választása 2019 – napközbeni részvételi adatok. *Nemzeti Választási Iroda*. 2019. július 21. URL: https://www.valasztas.hu/napkozbeni-reszveteli-adatok_ep2019?p_p_id=epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet&p_p_lifecycle=1&p_p_state=maximized&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_searchSortColumn=CIM&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_megyeKod2=&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_vlId=291&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_searchSortType=asc&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_reszveteliadatokJelentesildoKod=7&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_vlId=684&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_telepulesKod2=&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_reszveteliAdatok=true&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_settlement= (дата звернення 08.10.2022).

11. European Parliament resolution of 10 June 2015 on the situation in Hungary. *European Parliament*. (2015/2700(RSP) URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0227_EN.html (дата звернення 08.10.2022).

12. European Parliament resolution of 10 March 2011 on media law in Hungary. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2011-0094_EN.html#ref_1_1 (дата звернення 08.10.2022).

13. European Parliament resolution of 12 September 2018 on a proposal calling on the Council to determine, pursuant to Article 7 (1) of the Treaty on European Union, the existence of a clear risk of a serious breach by Hungary of the values on which the Union is founded. *European Parliament*. (2017/2131(INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0340_EN.html#ref_1_4 (дата звернення 08.10.2022).

14. European Parliament resolution of 15 September 2022 on the proposal for a Council decision determining, pursuant to Article 7 (1) of the Treaty on European Union, the existence of a clear risk of a serious breach by Hungary of the values on which the Union is founded. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-09-15_EN.html#sdocta5 (дата звернення 08.10.2022).

15. European Parliament resolution of 16 December 2015 on the situation in Hungary. *European Parliament*. (2015/2935(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0461_EN.html (дата звернення 08.10.2022).

16. European Parliament resolution of 16 February 2012 on the recent political developments in Hungary. *European Parliament*. (2012/2511(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2012-0053_EN.html#def_1_2 (дата звернення 08.10.2022)

17. European Parliament resolution of 17 May 2017 on the situation in Hungary. *European Parliament*. (2017/2656(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0216_EN.html (дата звернення 08.10.2022).

18. European Parliament resolution of 3 July 2013 on the situation of fundamental rights: standards and practices in Hungary. *European Parliament*. (2012/2130(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0315_EN.html (дата звернення 08.10.2022).

19. European Parliament resolution of 5 July 2011 on the Revised Hungarian Constitution. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2011-0315_EN.html (дата звернення 08.10.2022).

20. Magyarország Alaptörvénye 2011. Április 25. *Hatályos jogszabályok*. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv> (дата звернення 08.10.2022).

21. MEPs: Hungary can no longer be considered a full democracy. *European Parliament*. 15.09.2022. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220909IPR40137/meps-hungary-can-no-longer-be-considered-a-full-democracy> (дата звернення 08.10.2022).

22. Nemzeti Választási Iroda – Országgyűlési Választás 2022. *NVI. Hozzáférés*: 2022. Április 3. URL: <https://vtr.valasztas.hu/ogy2022> (дата звернення 08.10.2022).

23. New Authoritarianism: Challenges to Democracy in the 21st century (1st ed.). Wiatr J. J. (Ed.). Verlag Barbara Budrich, 2019. 184 p.

24. Population on 1 January 2022. *Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00001/default/table?lang=en> (дата звернення 08.10.2022).

25. Przeworski A., Luo Z. Democracy and Its Vulnerabilities: Dynamics of Democratic Backsliding (December 31, 2021). Available at SSRN. URL: <https://ssrn.com/abstract=3469373> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3469373> (дата звернення 08.10.2022).

26. Samokhvalov V., Strelkov A. Cross-dimensional network of democracy promotion: public administration reform in post-Euromaidan Ukraine. *Journal of European Integration*. 2021. 43:7. P. 799–814.

27. Welcome to the European Parliament. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en> (дата звернення 08.10.2022).

References

1. Babkina O. V. Demokratichni determinanty transformatsii politychnoho zhyttia Ukrainy u svitli urokiv uhorskoï revoliutsii 1956 r. ta ukraïnskoï revoliutsii 2004 r. *Suchasna ukraïnska polityka*. 2009. Vyp. 17. S. 201–209. (Democratic Determinants of the Transformation of the Political Life of Ukraine in the light of the Hungarian Revolution of 1956 that Ukrainian Revolution of 2004).
2. Vorotniuk M., Sushko O. Liudska bezpeka yak imperatyv suchasnoï epokhy: perenis fokusu z derzhavy na liudynu. Kyiv : Predstavnytstvo Fondu im. Fridrikha Eberta v Ukraïni, 2010. 16 c. (Human Security as an Imperative of the Modern Era: Shifting the Focus from the State to the People).
3. Haivoronska O., Volianiuk O. (Ro)zghortannia demokratii: kontrasty, shcho zminiuiut suchasnyi svit. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Serii 22 : Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*. 2022. Vyp. 31. S. 73–83. URL: <https://doi.org/10.31392/pnspd.v22i31.1241> (Unfolding Democracy: Contrasts that are Reshaping the Modern World).
4. Pirschner H. Pislia Putina: Nastupnyky, stabilnist i maibutnie Rosii / per. z anhl. Lviv : Vydavnytstvo UKU, 2021. 136 s. (Post Putin: Succession, Stability, and Russia`s Future).
5. Rotshyld D., Uinhfild N. M. Povernennia do riznomanitnosti: Politychna istoriia Skhidno-Tsentralnoi Yevropy pislia Druhoï Svitovoï viiny / per. z anhl. V. T. Lapytskoho. Kyiv : Mehataip, 2004. 384 s. (Return to Diversity: a Political History of East Central Europe since World War II).
6. Skladovi demokratii / per. z nim; za red. D. Hettinh, V. D. Mikhaeli. Kyiv : Lybid, 1993. 160 s. (Components of democracy).
7. Taranenko H. H. Suchasni tendentsii rozvytku mizhnarodnoï bezpeky. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova. Serii 22 : Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*. 2016. Vyp. 19. S. 138–142. (Current Trends of the Development of International Security).
8. Tkach O. Zghortannia demokratii yak nebezpeka povernennia do avtorytaryzmu. *Politychni doslidzhennia*. 2021. Vyp. 2. S. 170–185. (Democratic Backsliding as a Threat of a Return to Authoritarianism).
9. Arató L. Uniós biztos a Moszkvába utazó Szijjártónak: „Ideje tanulni a múlt hibáiból”. *Eurologus*. 12.10.2022. URL: https://hvg.hu/eurologus/20221012_Unios_biztos_a_Moszkvaba_utazo_Szijasartonak_Ideje_tanulni_a_mult_hibaibol
10. Európai parlamenti képviselők választása 2019 – napközbeni részvételi adatok. *Nemzeti Választási Iroda*. 2019. július 21. URL: https://www.valasztas.hu/napkozbeni-reszveteli-adatok_ep2019?p_p_id=epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet&p_p_lifecycle=1&p_p_state=maximized&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_searchSortColumn=CIM&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_megyeKod2=&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_vlId=291&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_searchSortType=asc&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_reszveteliadatokJelentesiIldoKod=7&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_vlId=684&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_telepulesKod2=&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_reszveteliAdatok=true&epreszveteliadatok_WAR_nvinvrportlet_settlement=
11. European Parliament resolution of 10 June 2015 on the situation in Hungary. *European Parliament*. (2015/2700(RSP). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0227_EN.html
12. European Parliament resolution of 10 March 2011 on media law in Hungary. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2011-0094_EN.html#ref_1_1

13. European Parliament resolution of 12 September 2018 on a proposal calling on the Council to determine, pursuant to Article 7 (1) of the Treaty on European Union, the existence of a clear risk of a serious breach by Hungary of the values on which the Union is founded. *European Parliament*. (2017/2131(INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0340_EN.html#ref_1_4
14. European Parliament resolution of 15 September 2022 on the proposal for a Council decision determining, pursuant to Article 7 (1) of the Treaty on European Union, the existence of a clear risk of a serious breach by Hungary of the values on which the Union is founded. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-09-15_EN.html#sdocta5
15. European Parliament resolution of 16 December 2015 on the situation in Hungary. *European Parliament*. (2015/2935(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0461_EN.html
16. European Parliament resolution of 16 February 2012 on the recent political developments in Hungary. *European Parliament*. (2012/2511(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2012-0053_EN.html#def_1_2
17. European Parliament resolution of 17 May 2017 on the situation in Hungary. *European Parliament*. (2017/2656(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0216_EN.html
18. European Parliament resolution of 3 July 2013 on the situation of fundamental rights: standards and practices in Hungary. *European Parliament*. (2012/2130(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0315_EN.html
19. European Parliament resolution of 5 July 2011 on the Revised Hungarian Constitution. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2011-0315_EN.html
20. Magyarország Alaptörvénye 2011. Április 25. *Hatályos jogszabályok*. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>
21. MEPs: Hungary can no longer be considered a full democracy. *European Parliament*. 15.09.2022. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220909IPR40137/meps-hungary-can-no-longer-be-considered-a-full-democracy>
22. Nemzeti Választási Iroda – Országgyűlési Választás 2022. *NVI. Hozzáfértés: 2022*. Április 3. URL: <https://vtr.valasztas.hu/ogy2022>
23. *New Authoritarianism: Challenges to Democracy in the 21st century* (1st ed.). Wiatr J. J. (Ed.). Verlag Barbara Budrich, 2019. 184 p.
24. Population on 1 January 2022. *Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00001/default/table?lang=en>
25. Przeworski A., Luo Z. Democracy and Its Vulnerabilities: Dynamics of Democratic Backsliding (December 31, 2021). Available at SSRN. URL: <https://ssrn.com/abstract=3469373> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3469373>
26. Samokhvalov V., Strelkov A. Cross-dimensional network of democracy promotion: public administration reform in post-Euromaidan Ukraine. *Journal of European Integration*. 2021. 43:7. P. 799–814.
27. Welcome to the European Parliament. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en>

Стаття надійшла до редакції 18.10.2022

Модифікація державної політики збереження національної ідентичності закордонних українців

Людмила Мазука,
кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник,
Інститут політичних
і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Liudmyla Mazuka,
PhD in Historical Sciences,
Senior Researcher,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-2996-0318
lmazuka@ukr.net

Анотація. Закордонні українці (українська діаспора, автохтонні українці, українці, що мають статус „закордонний українець”, трудові та освітні мігранти та члени їхніх сімей) є важливим демографічним, інтелектуальним, соціально-культурним та інформаційним ресурсом країни. Тектонічні зсуви, які відбуваються останнім часом, особливо після початку війни Росії проти України у 2014 році, призводять до значних змін у процесі формування складу та структури закордонного українства не тільки як етнічного, але й національно-громадянського феномену. Зважаючи на те, що в умовах повномасштабного наступу РФ на Україну мільйони українців змушені були виїхати за кордон, інтегруючись у суспільства країн перебування, існує загроза їх асиміляції, а відтак втрати української національної ідентичності.

Новітні тенденції суттєвого збільшення кількості тимчасово переміщених осіб з України (йдеться про мільйони громадян та осіб без

громадянства) та ймовірного переходу частини з них у категорію закордонного українства потребують серйозного переосмислення шляхів і механізмів збереження їх національної ідентичності. Важливим є і врахування правильного підходу у поєднанні етнічного та національно-громадянського в процесі вдосконалення державної політики щодо закордонного українства.

Необхідне глибоке та системне переосмислення основних підходів та завдань взаємодії із закордонним українством та вироблення оптимального балансу між етнічним і національно-громадянським у процесі недопущення асиміляції українців за кордоном та збереження їх сталого зв'язку з Україною.

У статті аналізуються основні чинники, що впливають на формування української ідентичності, процеси, які можуть призвести до асиміляції, а також визначаються новітні тенденції, проблеми та пропонуються шляхи вирішення питань, пов'язаних зі збереженням національної ідентичності закордонних українців.

Ключові слова: закордонні українці, національна ідентичність, інтеграція, асиміляція, державна політика.

Modification of the state policy of preserving the national identity of the foreigners of Ukrainian origin

Abstract. The foreigners of Ukrainian origin (Ukrainian diaspora, autochthonous Ukrainians, Ukrainians with the status of a foreigner of Ukrainian origin, labor and educational migrants, and their family members) are an important demographic,

intellectual, socio-cultural, and informational resource of the country. The tectonic shifts that have been taking place recently, especially after the start of Russia's war against Ukraine in 2014, lead to significant changes in the process of forming the composition and structure of the foreigners of Ukrainian origin, not only as an ethnic, but also as a national-civic phenomenon. Considering the fact that in the conditions of the full-scale attack of the Russian Federation on Ukraine, millions of Ukrainians were forced to go abroad and integrate into the societies of the host countries, there is a threat of their assimilation, and thus the loss of Ukrainian national identity.

The latest trends of a drastic increase in the number of refugees from Ukraine (here we are talking about millions of citizens and stateless persons) and the likely transition of some of them to the category of foreigners of Ukrainian origin require a serious rethinking of the ways and mechanisms of preserving their national identity. It is also important to take into account the correct approach in the combination of ethnic and national-civic in the process of improving state policy regarding foreigners of Ukrainian origin.

A deep and systematic rethinking of the main approaches and tasks of interaction with the foreigners of Ukrainian origin and the development of an optimal balance between ethnic and national-civic in the process of preventing the assimilation of the foreigners of Ukrainian origin and preserving their stable connection with Ukraine is necessary.

The article analyzes the main factors affecting the formation of Ukrainian identity and processes that can lead to assimilation, and also identifies the latest trends, problems and offers solutions to issues related to the preservation of the national identity of foreigners of Ukrainian origin.

Key words: The foreigners of Ukrainian origin, national identity, integration, assimilation, state policy.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. За даними МЗС України станом на 2019 рік кількість осіб, народжених в Україні, які проживали у інших державах, за переписами цих держав, які проводилися у різні роки, становила близько 7 млн осіб [1].

За підрахунками українських організацій, церков, відповідних інституцій науково-дослідного спрямування поза межами України проживає від 16 до 20 мільйонів осіб українського походження. З початку російського повномасштабного вторгнення, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, тільки за перші два місяці (з 24 лютого 2022 року) понад 5 мільйонів людей залишили Україну.

Лідером прийому українських біженців у Євросоюзі стала Польща: на 11 липня в країні офіційно зареєстровано 1 221 596 українців, які рятуються від війни. Близько 900 тисяч знайшли притулок у Німеччині, 391 тисяча – у Чехії, приблизно по 150 тисяч – у Туреччині та Італії. Трохи більш ніж по 80 тисяч біженців залишаються у Молдові, Румунії та Словаччині [2]. 3,2 млн отримали тимчасовий захист або подібний статус в європейських країнах. Згідно з даними Департаменту внутрішньої безпеки США станом на червень 2022 р. 27 тис. українців отримали дозвіл на в'їзд до США за програмою спонсорства „Єднання заради України” [3]. За офіційною інформацією 296 тисяч українців подали заявки на участь у спеціальній програмі „Дозвіл Канади на екстрені подорожі для українців” (Canada-Ukraine Authorization for

Emergency Travel (CUAET)). Станом на червень майже 132 тисячі заявок були схвалені [4].

Попри те, що вже спостерігається повернення тимчасово вимушених біженців до України, не можна виключати той факт, що значна частина з них залишиться проживати за кордоном і згодом перейде до категорії закордонних українців.

У дослідженні, проведеному спільно Міграційною платформою „EWL”, Фондом підтримки мігрантів на ринку праці „EWL” та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету, близько третини українців (30%), які після початку повномасштабної агресії РФ проти України вимушено знайшли притулок у Польщі, планують залишитися у цій країні на довше. За результатами опитування Центру Разумкова „Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022 року)” на питання „Чи плануєте Ви повернутися в Україну після закінчення війни?” ствердну відповідь надали 79,2% опитаних, „ні” відповіли 9,9%, „Важко відповісти” – 10,9%¹ [5]. Директорка Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України Е. Лібанова прогнозувала, що „все залежить, насамперед, від того, скільки триватиме війна. Якщо закінчиться швидко, за 1–2 місяці, більшість повернуться. За кордоном залишаться максимум 600 тис. Якщо активні бойові дії будуть тривати до кінця року або довше і... поширяться територіально, то охочих покинути країну побільшає. Західні фахівці прогнозують, що за кордон виїдуть до 8 млн наших співгромадян... у такому випадку до 5 млн осіб можуть не повернутися” [6].

Очевидно, що фактор походження з України набуває в умовах раптового вимушеного переселення базового характеру щодо подальшої зміни самоідентифікації тих вихідців з України, які раніше взагалі могли не мати української ідентичності. Зокрема, до таких належать громадяни України, які мали локальну чи навіть колишню радянську ідентичність. Водночас, переїзд в інші країни, особливо в ті, де розвинута робота українських організацій, українських шкіл, українських церков, за зміни оточуючого середовища (особливо це стосується біженців зі Сходу та Півдня України) дає унікальну можливість посилення їх української національної ідентичності.

Не виключений і інший процес, коли фактор походження з України, який на першому етапі відіграє ключову роль для самоідентифікації за кордоном, з часом може відійти на другий план і процес асиміляції та втрати зв'язку з Україною набуде незворотного характеру.

Очевидно, що робота із закордонним українством уже не може проводитися на тих самих підставах, тими ж самими інструментами і базуватися на старих принципах. У зв'язку з цим метою статті є аналіз

¹ Опитування проведене Центром Разумкова на пунктах пропуску через державний кордон України у Закарпатській області (пункти пропуску Ужгород, Малий Березний та Чоп (Тиса)), де були опитані громадяни України віком від 16 років, що перетинали кордон України у зв'язку з воєнними діями. З 15 березня по 1 квітня 2022 року був опитаний 101 респондент, що перетинав державний кордон пішки чи автомобільним транспортом.

процесів, що відбуваються у середовищі закордонних українців і впливають на формування і збереження української ідентичності, а також надання пропозицій щодо формування основних підходів та завдань взаємодії із закордонним українством, вироблення оптимального балансу між етнічним і національно-громадянським у процесі недопущення асиміляції українців за кордоном та збереження їх сталого зв'язку з Україною.

Для досягнення поставленої мети застосовані загальнонаукові методи аналізу і синтезу, а також системний і порівняльний методи дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема збереження національної ідентичності закордонних українців була і залишається предметом дослідження цілих наукових інституцій, а саме – Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету „Львівська політехніка”, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, Інституту дослідження української діаспори Національного університету „Острозька академія”, Інституту досліджень діаспори та ін.

До вивчення та аналізу означеної проблеми зверталися українські вчені: Н. Авер'янова, В. Андрієнко, М. Андрієнко, О. Антонюк, Т. Антонюк, А. Атаманенко, Т. Бевз, Л. Біловус, Л. Божук, І. Винниченко, С. Віднянський, Т. Воропаєва, В. Гарагонич, Н. Горбатюк, В. Гошовський, Л. Дибчук, В. Євтух, Ф. Заставний, О. Зубалій, І. Ключковська, О. Ковальчук, Т. Коломієць, С. Лазебник, Б. Лановик, Ю. Латунов, О. Майборода, Т. Марусик, І. Недошитко, Ю. Недужко, М. Пірен, А. Попок, О. П'ятковська, В. Сергійчук, Н. Совінська, Я. Таран, М. Траф'як, М. Трофименко, В. Трощинський, Т. Федорів, К. Чернова, О. Швачка, С. Штепа та ін. Їхні дослідження стосувалися окремих аспектів зазначеної проблеми: освітніх, культурних, релігійних та ін. Проблемам новітніх українських мігрантів (у тому числі трудових та освітніх) присвячені дослідження вчених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України Е. Лібанової, О. Гладуна, О. Позняка, І. Майданік. Трудова міграція до країн Європи є предметом дослідження О. Годованської – вченої Інституту народознавства НАН України.

Новизна цієї статті полягає у комплексному підході до проблеми збереження національної ідентичності закордонних українців в умовах, що склалися після повномасштабного вторгнення РФ на територію України, а саме – після 24 лютого 2022 року. Автор пропонує під „закордонним українством” розуміти не тільки тих, хто має юридичний статус, або тих, кого називали „діаспорою”, а й ті категорії, які з'явилися останнім часом і мають чітко виражену тенденцію до зростання, а саме: трудових та освітніх мігрантів і членів їхніх сімей. У цьому дослідженні автором використовуються дані останніх соціологічних досліджень, проведених як українськими, так і зарубіжними соціологічними службами, матеріали Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, статистичні дані Державної прикордонної служби України, Міністерства соціальної політики,

Міністерства закордонних справ та надає рекомендації щодо модифікації державної політики у цьому питанні.

Виклад основного матеріалу. Закордонне українство відіграє одну з ключових ролей серед зарубіжних акторів у протидії викликам та загрозам у відстоюванні незалежності, територіальної цілісності та суверенітету Української держави, а також консолідації та зміцнення національної ідентичності народу України.

Досить часто закордонних українців ототожнюють із „українською діаспорою”, а до останньої відносять „не тільки вихідців з українських земель та їхніх нащадків, розпорошених по різних континентах унаслідок еміграції, але й етнічних українців, що живуть на корінних українських землях поза Україною” [7], тобто автохтонних українців. Здавалося, що внести повну ясність у тлумачення цього терміна мав би Закон України „Про закордонних українців”, який було ухвалено в 2004 році (зі змінами в редакції 2012 року). Проте в частині термінології закон не повною мірою відповідає динамічним змінам, які відбувалися з 2014 року, має суттєві неточності та можливості подвійного трактування, які впливають на сутнісні характеристики феномену закордонного українця.

У статті 1 закону „закордонний українець” визначається як „особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України; українське етнічне походження – це належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження” [8]. В. Котигоренко та М. Панчук у статті „Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні” звертають увагу, що в цьому законі „як близьке за значенням етнічному розумінню терміна "національність" вживається словосполучення "українське етнічне походження". Ця дефініція не виключає її двоїстого етнічно-громадянського тлумачення. Адже частина вихідців (або їхніх предків) з України, які не є етнічними українцями, можуть визнавати Україну батьківщиною свого етнічного походження: це, наприклад, поляки, угорці, румуни та особи іншої національності, родоводи яких сягають далеко углиб української історії та які самі (або їхні предки) виїхали з України до інших держав або опинилися там через зміни міждержавних кордонів” [9, с. 26]. Юридично закріплений у законі термін не включає в себе українців, які проживають за кордоном, не мають громадянства інших держав, мають український паспорт, але знаходяться в країні перебування тривалий час (працюють, навчаються) – феномен, який можемо спостерігати в останні десятиліття у зв'язку зі специфікою правового регулювання статусу громадян іноземних держав і значним розширенням їх прав порівняно з громадянами країн перебування. Ця категорія українців за кордоном прогнозовано зросте в умовах повномасштабної російської агресії проти України і, відповідно, – збільшення кількості біженців та введенням спеціальних умов перебування українців за кордоном на довгі терміни зі статусом, який є відмінним від статусу громадянина країни перебування або особи без громадянства.

Водночас, під визначення „закордонний українець” підпадають особи, які, маючи українське походження (їх діди-прадіди були українцями), не мають українського громадянства, є громадянами інших країн, але аж ніяк не ідентифікують себе з Україною.

Українська самоідентифікація, згідно з цим законом, є умовою лише для набуття правового статусу „закордонний українець” і не визначена належним чином як необхідна умова для самого терміна „закордонний українець”. Водночас, коло людей, які можуть отримати правовий статус закордонного українця, суттєво обмежене як щодо віку тих, хто може бути внесений у цю категорію (досягнення особою 16-річного віку), так і щодо тих закордонних українців, які де-факто мають подвійне або множинне громадянство, включно з громадянством України.

В умовах повномасштабної російської агресії проти України, виявляючи свою не тільки етнічну, але й громадянську самоідентифікацію, українці у всьому світі об'єдналися задля захисту суверенітету та територіальної цілісності України, її національних інтересів, зміцнення міжнародної коаліції на протидію російській агресії. Ідентифікувати себе з Україною і українцями стало почесно. Голлівудські зірки, які раніше не надавали великого значення своєму етнічному походженню, в умовах російсько-української війни не просто позиціонують себе як українці, надаючи Україні значну фінансову підтримку (*Mila Kunis, Milla Jovovich, Leonardo DiCaprio*), а й виступають потужними інформаторами про події в Україні у світовому інформаційному просторі.

Лобювання українських інтересів та забезпечення підтримки України в умовах російсько-української війни стало головним завданням закордонного українства. Власне, і раніше закордонні українці мали вплив на формування політики щодо України через свою присутність у державних органах країн перебування. Вихідці з України та їхні нащадки обиралися депутатами парламентів. Зокрема, в 1990-х рр. членами Сейму Польщі були депутати-українці Володимир Мокрий та Мирослав Чех. Громадянка України і Угорщини, етнічна угорка, уродженка України *Andrea Bocskor* у 2014 р. була обрана депутатом Парламенту Угорщини і депутатом Європарламенту. В Канаді етнічні українці представлені як у законодавчій, так і у виконавчій владі. На сьогодні заступницею прем'єр-міністра, міністеркою фінансів Канади є канадійка українського походження *Chrystia Freeland*, до 2017 р. до складу уряду Канади входила також *Mary-Ann Mihychuk*. Нащадок вихідців з Північної Буковини *Ramon John „Ray” Hnatyshyn* був 24-м генерал-губернатором Канади в 1990–1995 рр. [10, с. 132]. Вперше в історії США етнічна українка *Victoria Spartz* (уроджена Вікторія Кульгейко) була обрана до Палати представників Конгресу США у 2021 році.

Незалежно від країни свого паспорта десятки тисяч закордонних українців сьогодні активно підтримують суверенітет, територіальну цілісність та незалежність України своєю позицією та своїми діями. Вони сприяють залученню міжнародних інвестицій, впливають на уряди своїх країн для підсилення міжнародної підтримки України та виділення

масштабної допомоги. Чимало закордонних українців вкладають гроші у малий і середній бізнес в Україні. Волонтери-іноземці з українським корінням навчають дітей в Україні іноземних мов у таборах Спілки Української Молоді (СУМ).

Багато закордонних українців допомагають коштами для підтримки захисників України. Починаючи з 2014 року сотні українців з-за кордону долучилися до захисту України на фронті. Серед загальновідомих постатей, зокрема: Маркіян Паславський („Франко”) зі США, Назар Волинець з Канади, Василь Сліпак („Міф”) з Франції. У лютому 2022 року Президія Української Всесвітньої Координаційної Ради взяла на себе координацію й залучення добровольців із представників закордонних українців до добровольчих батальйонів, які сформувалися ще на початках російсько-української війни; підрозділів Збройних сил України, Національної гвардії та територіальної оборони.

Не варто недооцінювати внесок закордонного українства у просування економічних інтересів нашої держави та у підтримку економічної та фінансової системи України. Так, за оцінками Світового банку, українцями, які живуть за межами України, перераховано до фінансової системи України за шість років, з 2015 до 2020 року, понад 74 мільярдів доларів США. Для порівняння – за тих самих шість років Міжнародний валютний фонд надав Україні кредитів на 12 мільярдів доларів США. Лише у 2020 році – році пандемії коронавірусу, від українців із-за кордону до фінансової системи України було перераховано майже 14 мільярдів доларів США. За той самий час Міжнародний валютний фонд надав Україні кредитів на 2,1 мільярда доларів США [11].

Враховуючи той фактор, що кількість закордонних українців постійно зростає, слушною є думка про те, щоб розглядати українство як глобальний феномен. Українці, що перебувають поза межами своєї Батьківщини впродовж різного часу, з різних причин, які називають себе „стара діаспора” чи „нова діаспора”, які частіше іменуються „четвертою хвилею”, перебувають сьогодні у стані переосмислення і себе, і своєї взаємодії з Україною по-новому. Водночас за кордоном зростає кількість тих, які не є етнічними українцями, але натомість мають походження з України та ідентифікують себе як українці. Відбувається перехід від вузького розуміння національної ідентичності як суто „етнічної” до більш повного – як „національно-громадянської”.

Представництво українців за кордоном неоднорідне як за часом перебування за кордоном, так і за своїм соціально-економічним становищем, культурно-освітнім розвитком, віросповіданням, рівнем національної самосвідомості, ступенем інтеграції у суспільства країн проживання, тому доцільно у цій статті під „закордонним українством” розуміти:

- українців, які постійно проживають за кордоном, мають громадянство інших країн або є особами без громадянства, а також тих, які, будучи громадянами України, водночас, мають статус біженця або інший статус, який передбачає довготривале перебування за кордоном (за винятком

працівників закордонних державних установ України чи офіційних представників України в міжнародних організаціях);

- мають сталий зв'язок з країною перебування;
- мають українське етнічне походження та/або походження з України;
- ідентифікують себе як українці (мова, релігія, культура, традиція, країна походження);
- мають активну проукраїнську громадянську позицію.

Отже, у нашому дослідженні під **закордонним українством** ми будемо розуміти такі групи: **українську діаспору, автохтонних українців, українців, що мають статус „закордонний українець”, трудових мігрантів та членів їхніх сімей** – українців, що перебувають за кордоном з українським паспортом з метою працевлаштування або вже працюють, **освітніх мігрантів та членів їхніх сімей** – українців, які здобувають освіту за кордоном і залишаються там на довгі терміни.

Закордонні українці завжди були неоднорідними за своїми культурно-освітнім розвитком, ступенем інтеграції у суспільства країн проживання, характером та міцністю зв'язків з Батьківщиною, а відтак – могли втрачати свою національну ідентичність або, навпаки, – набувати її мірою самоідентифікації з Україною.

До основних чинників, що сприяють збереженню національної (в етнічному сенсі) ідентичності закордонних українців належать родина, церква, освіта, громадські організації. Проте, перебуваючи за кордоном, досить часто нащадки українських діаспорян, не знаючи української мови, маючи різне віросповідання, усе ще вважають себе українцями, виявляючи свою національно-громадянську ідентичність. У кінці 90-х років минулого століття „лише 20% українських канадців користувалися українською мовою, у 1971 р. українська етнічна група посідала 34-те місце серед спільнот, що володіють національною мовою, у 1991 р. вона перемістилася на 54-те, а в 1996 р. – на 84-те місце. Соціологічні дослідження свідчать про те, що в побутовому спілкуванні найчастіше використовують англійську мову – 67%, українську – 31%, французьку – 0,4%, інші мови – 0,7%” [12, с. 92]. Потрапивши до іншого етнічного оточення, зіткнувшись з іншими культурами, звичаями та традиціями, що досить часто кардинально відрізняються від українських, потрібно було гуртуватися, щоб легше було адаптуватися до нових умов. На цьому етапі українське походження, мова, традиція були основою для такого гуртування. Прикладом цього можуть бути українці Північноамериканського континенту. Вони створювали свої страхові товариства, кредитівки, профспілки, школи при українських церквах, суботні та недільні школи, українські музеї, зберігаючи українську культурну спадщину.

Останніми роками спостерігається активізація процесу асиміляції закордонних українців, послаблюється зв'язок між старшим і молодшим поколіннями діаспори, стає помітним прагнення новітньої хвилі закордонних українців до опанування мови, якою користуються в країні перебування, що може вплинути на зміну у мовній ідентифікації. Проаналізувавши підсумки

переписів жителів у переважній більшості країн поселення закордонних українців, можна дійти висновку, що, за винятком США і Канади, де їх кількість зростає, існує тенденція до відчутного зменшення кількості осіб, котрі вважають себе українцями. Наприклад, у Словаччині за останні шість десятиліть автохтонне українське населення зменшилося майже втричі. Лише впродовж 1989–2000 рр. кількість українців у Грузії скоротилася більш як у сім разів. „Згідно з останнім переписом населення Угорщини українцями на території цієї країни визнають себе 7396 осіб. Та лише 3384 особи вважають українську мову рідною і активно притримуються національних та культурних традицій” [13].

Підтвердженням цього є й дослідження, які проводилися науковцями Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету „Львівська політехніка” і стосувалися українців Туреччини² та ПАР³. Опитування українців Туреччини засвідчили, що в цій країні існує кілька груп українців, а саме – „тих, хто зберігає українську ідентичність й активно пропагує її в турецькому суспільстві; тих, хто проявляє елементи радянської чи так званої слов'янської ідентичності; тих, хто асимілювався в турецьке суспільство” [14, с. 26].

Проте події останніх років, а саме – Революція Гідності та російсько-українська війна впливають на переосмислення своєї ідентичності багатьма закордонними українцями. „На час проведення опитування (2021 рік) респонденти здебільшого вважали себе українцями. Були й такі, що через власне етнічне походження вважали себе українськими євреями, татарами і т. п. Крім того, дехто з респондентів російського походження зазначав, що через російсько-українську війну став ідентифікувати себе радше українцем” [14, с. 33].

Аналогічне дослідження було проведено і серед українців Південно-Африканської Республіки. Дослідникам вдалося виокремити три типи ідентичності респондентів: українська, українсько-південноафриканська, космополітична.

Найпоширенішою є українська – ідентифікація з українською національністю. Дехто з опитаних, за даними дослідження, також зазначив, що має російське коріння, та, попри те, відчуває себе українцем. „Серед тих респондентів, які ідентифікують себе українцями за національністю, ми виявили такі категорії людей: ті, хто після переїзду до іншої країни починають виразно усвідомлювати свою інакшість, порівняно з місцевим населенням, та зберігають українську національну totoжність; вони зазначили, що після міграції до Південно-Африканської Республіки їх ідентичність зміцнилася, що частково вплинуло на бажання поширювати власну українську культуру в цій країні; ті, на національну totoжність яких

² У період січня-березня 2021 р. було проведено 36 інтерв'ю з українцями, які проживають у п'ятих регіонах Туреччини (Середземноморському, Мармуровоморському, Егейському, Чорноморському та Центральній Анатолії).

³ У період лютого-березня 2020 р. було проведено 24 інтерв'ю з українцями ПАР (мешканцями регіонів компактного проживання української спільноти (Кейптаун, Преторії та Йоганнесбурга), а також Дурбана, де українська громада поки що перебуває на етапі свого формування).

вплинули події в Україні. Зокрема, декотрі респонденти зауважили, що події 2013–2014 років та російсько-українська війна стали для них стимулом для зміцнення української тотожності” [15, с. 109].

Також науковці МІОКу за результатами дослідження виокремлюють „українсько-південноафриканську” та „космополітичну” ідентичність опитаних. „Незважаючи на те, що здебільшого опитані зберігають українську ідентичність, ми виявили серед них декількох мігрантів, у кого відбулася трансформація їхньої тотожності. Зокрема, серед респондентів є ті, хто вже переосмислив свою національну тожсамість і вважає себе і українцем, і південноафриканцем водночас” [15, с. 109]. Така тенденція спостерігається серед тих українців, які прожили значну частину життя в цій країні. Чинниками, які вплинули на національну ідентичність цих респондентів, називаються сприятливі умови проживання, а саме – фінансова стабільність і комфорт.

„Декотрі респонденти наголошували на тому, що вони вважають себе космополітами. Космополітизм – доволі поширене явище в добу глобалізації. Багато дослідників протиставляють космополітичну ідентичність національній. Утім, ми помітили, що космополітична тотожність опитаних не суперечить національній та співіснує поряд із нею. Тобто респонденти виразно усвідомлюють свою національну належність, проте зазначають, що є космополітами” [15, с. 110].

Прискоренню соціально-культурної інтеграції закордонних українців у країнах їх проживання сприяють процеси глобалізації. За спостереженнями професора А. Колодного існує велика різниця між вчорашньою і нинішньою міграцією. „Вчора український біженець був вигнанцем і оплакував втрачену батьківщину, а його діти тужили за Батьківщиною. Нині заробітчани мають свою Державу... Учора емігрантові громадська українська організація в країні його поселення була потрібна, там він почувався в безпеці й корисним. Нині контакт з Україною – постійний, тривкий. А відтак всі – емігранти, іммігранти – переконуються, що організоване життя непотрібне. Та є цінності, що їх треба не тільки шанувати словами, а й плекати, – моральні, духовні, національні. Сто років української діаспори в Європі доводять, що ми були ефективними, коли співпрацювали разом. Українське життя в Бельгії, Італії, Іспанії, Португалії, інших європейських країнах – це наш міст в Україну, наш вияв пошани до рідної землі наших батьків і до їхнього національного заповіту, до нашого народу” [16, с. 338].

Громадські організації українців поза межами Батьківщини були і залишаються досить дієвим чинником національного самовизначення і самоорганізації закордонних українців, засобом зв'язку між ними і Україною. Максимальне залучення можливостей та потенціалу закордонних українців до сприяння євроінтеграційним та євроатлантичним прагненням, просування економічних інтересів України у світі можливе через співпрацю України з громадськими організаціями закордонних українців.

Загалом сьогодні спостерігається зменшення чисельності громадських організацій закордонних українців першого покоління внаслідок асиміляції, відходу представників молодших поколінь від діяльності таких організацій.

Проте слід зазначити, що є й країни, де тривають процеси самоорганізації громади та розбудови її етнокультурної інфраструктури, в яких помітне зростання кількості громадських об'єднань та організацій. Наприклад, Чеська Республіка. Там відбуваються досить швидкі зміни в структурі та становищі української громади, що спричинили появу цілої низки організацій закордонних українців у різних регіонах Чехії. „У столиці держави, де мешкає понад 43% чеських українців, зокрема, діють "Українська ініціатива у ЧР" (УІЧР), "Об'єднання українців та прихильників України" (ОУПУ), Міжнародна громадська організація "Українська Європейська Перспектива", "Об'єднання українок в ЧР", "Форум культур", "Асоціація української громади в ЧР", "Українська профспілка в ЧР", "Міжнародна асоціація українців Євромайдан", "Український народний дім у ЧР", "Українська традиція в ЧР", "Празький Майдан", "Рута", Скаутська організація "Пласт", "Український бізнес-клуб в ЧР", Міжнародне громадське об'єднання "Українська Свобода", "Ми і Україна", "Чеська асоціація українців" та ін." [17]. Попри те, що впродовж десятиліть спостерігалися складнощі у взаємодії між українцями різних еміграційних хвиль, існувала „боротьба за лідерство” в громадських організаціях та і серед організацій, сьогодні завдяки бажанню допомогти Україні та спільним проєктам у багатьох громадах вдалося цю проблему подолати. Для багатьох закордонних українців у світі події в Україні, починаючи з відновлення незалежності України, Помаранчевої революції, Євромайдану, стали поворотною точкою для переосмислення своєї ідентичності. Для багатьох вихідців з України, не залежно від їх національності, мови чи культурної традиції, часу перебування поза Україною, рівня інтеграції в суспільства країн перебування, головною справою стало підтримати Україну.

Наприклад, в Державі Ізраїль, де історично не було української діаспори як такої, а були вихідці з України, які отримали ізраїльське громадянство, і люди, які приїхали на роботу, починаючи з 2014 року відбувся перелом: українці зорганізувалися в потужну громаду, долучивши до себе й іноземців, і громадян Ізраїлю, які сформували вагоме проукраїнське лобі, розпочався величезний волонтерський рух.

Упродовж останніх років з'явилися нові осередки, утворилося багато волонтерських організацій, до складу яких увійшли представники як другого та третього покоління закордонних українців, так і трудової міграції останніх років. Наприклад, антиросійські настрої та національна свідомість спонукали українських мігрантів у Туреччині до утворення нових організацій. Також на розвиток цих організацій вплинули ініціативи українського уряду щодо співпраці, позитивна реакція на цю діяльність серед мігрантів.

Якщо раніше громадські рухи та організації українців за кордоном здебільшого будувалися на етнічній основі, то тепер членами таких організацій стають вихідці з України різних національностей, які мають мету підтримати Україну.

Українські громади мають велику кількість різних громадських об'єднань: політичних, культурно-освітніх, професійних (об'єднання

лікарів, учителів, інженерів, адвокатів), жіночих, молодіжних тощо.

Найбільшою так званою „парасольковою” організацією закордонних українців є Світовий Конгрес Українців (СКУ). Ця організація є міжнародною координаційною надбудовою українських громад за кордоном. До світової мережі СКУ входять українські організації з понад 60 країн світу. СКУ сприяє консолідації світового українства, розбудовує міжнародну коаліцію підтримки України та зміцнює мережу закордонних українських організацій. СКУ визнаний Економічною та соціальною радою Організації Об'єднаних Націй як неурядова організація зі спеціальним консультативним статусом та має статус учасника міжнародної неурядової організації в Раді Європи.

Українська Всесвітня Координаційна Рада (УВКР) – незалежна, неприбуткова громадська організація, яка об'єднує українські громадські організації в Україні та з-за кордону. УВКР нараховує понад 382 членів-організацій.

Метою УВКР є утвердження інтересів світового українства у всіх сферах шляхом координації діяльності громадських організацій і діячів в Україні та за її кордонами, співпраці з вітчизняними і закордонними урядовими, підприємницькими, громадськими структурами, сприяння збереженню національної ідентичності українців, зміцненню й розбудові національної, незалежної, соборної, демократичної Української держави, формуванню і розвитку засад громадянського суспільства в Україні [18].

Найбільшою організацією українців США є Український конгресовий комітет Америки (УККА), представницька організація, що об'єднує понад два мільйони американців українського походження [19]. Масові українські громадські організації, такі як Спілка Української Молоді (СУМ), Пласт, Світова Федерація Українських Жіночих Організацій (СФУЖО), Союз Українок Америки (СУА), є репрезентаторами українських інтересів у США через контакти із багатьма державними службовцями і залучення до своєї роботи молоді та нового покоління українських емігрантів.

Конгрес українців Канади (КУК) „парасолькова” організація, яка об'єднує більшість українських політичних, громадських культурних та релігійних організацій. Усього на території Канади нараховується понад 1000 етнічних українських організацій.

Союз Українських Організацій Австралії (СУОА) включає в себе 24 члени: 7 українських громад у штатах Вікторія, Новому Південному Уельсі, Південній Австралії, Квінсленді та ін.), Союз Українок, Союз Українських Католицьких Організацій, молодіжні Пласт і СУМ та професіональні організації, які мають не менше 100 членів.

Українське центральне представництво в Аргентині, або Українська центральна репрезентація в Аргентинській Республіці – позапартійна неприбуткова федеративна організація, яка представляє українську громаду Аргентини, є членом Світового Конгресу Українців. Об'єднує 30 товариств і організацій закордонного українства.

Європейський Конгрес Українців (ЄКУ) – міжнародне об'єднання українських організацій Західної та Східної Європи, яке захищає національні

інтереси й координує діяльність 30 українських суспільно-громадських організацій у 23 державах, серед них: Бельгія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Голландія, Греція, Данія, Іспанія, Естонія, Латвія, Литва, Німеччина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Угорщина, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція.

Окрім головного завдання, а саме – підтримки українських мігрантів, як моральної, фінансової, юридичної, громадські організації відіграють важливу роль у збереженні головних атрибутів національної ідентичності: традицій, культури, освіти, мови, історії, релігії, самоусвідомлення себе як частини своєї історичної батьківщини.

Важливу роль у формуванні національної ідентичності молодого покоління закордонних українців відіграють українські молодіжні організації. Найбільш потужними серед них є Світовий Конгрес Українських Молодіжних Організацій (СКУМО) – координаційна надбудова українських молодіжних організацій закордонного українства, Союз Українського Студентства Канади (СУСК), Національна скаутська організація України „Пласт” та Міжнародна молодіжна громадська організація „Спілка Української Молоді” (СУМ).

Україномовні засоби масової інформації також значною мірою впливають на збереження національної ідентичності закордонних українців. Українське телебачення, радіо, друковані ЗМІ пропагують наші традиції і звичаї, культуру, освіту, мову, історію.

У країнах поселення закордонних українців видається більше ста друкованих та електронних видань. Контент-аналіз україномовної періодики української діаспори США дав змогу визначити ключові проблеми, а саме: культурно-освітнє та наукове життя – 37,6%; релігійна тематика – 10,4%; основні напрями діяльності організацій та установ – 14,7%; популяризація українських традицій – 10,9%; проблеми української мови – 4,5%; збереження національної історичної пам’яті – 8,2%; підтримка демократизації українського суспільства, дипломатичні відносини – 10,6%; соціально-економічна співпраця з Україною та гуманітарна допомога – 3,1%. Загалом, серед усього масиву публікацій проблеми Української держави займають 14,7%, відповідно, життя діаспори – 85,3%. Щодо жанрової палітри україномовних публікацій найбільш популярними визначено статті (65,3%), репортажі (26,7%), звернення (4,4%) та інтерв’ю (3,6%) [20].

Результати опитування українців Чехії (2021 р.) показали, що „джерелом інформації та комунікації для більшості, а саме – для 91% опитаних, є соціальні мережі. Зокрема, найбільш популярною є Facebook та відповідні групи, сторінки в ньому: "Українці в Брно", "Українці в Чехії", "Українці в Пардубіці", "Українці в Плзні", "Українці в Градці Кралове", "Громада в Чехії". Основною метою таких груп, які є багатотисячними, як правило, є об’єднання громадян України в Чеській Республіці заради спільних інтересів, створення спільного інфопростору українською мовою у цій країні” [21]. Українці в інших країнах також мають свої електронні ресурси: „Українська газета в Італії”, „Українці в Румунії / Ucrainenii din România / Ukrainians in Romania”. Численні електронні ресурси мають

українці за океаном: „Українці в США / Ukrainians in USA”, яка має близько 12 тис. учасників. Українці США мають також медіа-портал „VIDIA” і сайт ukrainian-diaspora.com.ua. У таких спільнотах публікують актуально-важливі матеріали про події в Україні та у світі, в своїй громаді, досить часто надаються юридичні консультації тощо.

У сьогоденних умовах, коли зростає кількість українців, що покинули Україну у зв'язку з повномасштабною війною, важливим є те, щоб вони залишалися в українському інформаційному просторі. Державна телерадіокомпанія „Всесвітня служба “Українське телебачення і радіомовлення”” (УТР) здійснює цілодобову трансляцію на Північну Америку, Європу та Україну мережами супутникового, ефірного та кабельного мовлення, а також через Інтернет. УТР транслюється українською мовою, а також англійською та російською мовами. Національна радіокомпанія України здійснює мовлення на трьох загальнонаціональних каналах – УР-1, УР-2 („Промінь”), УР-3 („Культура”). Всесвітня служба „Радіо Україна” (ВСПУ) забезпечує іномовлення українською, англійською, німецькою та румунською мовами. Також державна радіокомпанія транслює свої програми у відкритому форматі через супутник та в режимі прямого ефіру в Інтернет. А натеper у застосунку Volia TV доступними для безкоштовного перегляду стали дев'ять українських телеканалів по всьому світу. Лише за підтримки держави, приватних ініціатив, бізнесу може йти мова про створення і розвиток нових закордонних українських ЗМІ, просування вітчизняної культури.

Українознавча освіта поряд із родиною та церквою є одним із ключових чинників формування національної ідентичності українців за кордоном. Саме українознавчі школи за кордоном покликані виховувати молоде покоління в національно-патріотичному дусі і формувати у дітей українську ідентичність. Окрім того, що, відвідуючи такі школи, українська молодь має можливість перебувати в україномовному середовищі, відчувати себе українцями, це також є основою формування українських громад та сприяє розвитку українських культурно-освітніх центрів, які представляють Україну та українців у країнах проживання. За даними МЗС у 2019 році у 42 країнах світу функціонувало 193 суботні та недільні українські школи. Українська мова викладалася на 69 факультетах у 25 країнах світу.

Українські школи за кордоном переважно є культурними осередками, не мають державної акредитації і працюють раз на тиждень. Майже кожна школа працює при українських організаціях чи церквах, що дає дітям відчуття належності до української громади. Фінансову підтримку школам надають на місцевому рівні українські організації та українські кредитові спілки. Проте цієї підтримки не вистачає для повноцінного функціонування. Про це з року в рік говорять педагоги українських шкіл за кордоном, які чинять чи не найбільший опір асиміляції українців за межами Батьківщини.

У 2018 році задля об'єднання українських учителів для розвитку української освіти за кордоном вперше було засновано Спілку українських освітян діаспори (СУОД, англ. *The Union of Ukrainian Educators Abroad*) – міжнародне професійне об'єднання. У відкритому листі СУОД (2020 р.) до

Міністерства освіти і науки та Міністерства закордонних справ України, у якому зазначається, що українські школи, створені мігрантами останньої хвили (30 років тому і пізніше), не мають ані належної матеріальної бази, ані програмно-методичного забезпечення. „Немає програм та підручників з української як іноземної для дітей, які могли б використовуватись у наших школах. Ніхто ніколи їх і не створював, та й спеціалістів таких в Україні не готують” [22].

Серйозною проблемою задоволення освітніх потреб представників закордонного українства є обмеженість фінансування системи освіти, що не дає можливості формувати повноцінний резервний фонд навчальної літератури для потреб навчальних закладів закордонних українців, розробляти і випускати для них спеціальні навчальні посібники з української мови та інших українознавчих предметів, надавати матеріально-технічну підтримку відкриттю та функціонуванню українських шкіл та класів за кордоном, облаштуванню навчальних кабінетів, шкільних бібліотек тощо.

Підручники не задовольняють потреби недільних та суботніх шкіл, де, згідно зі статистикою, навчається найбільша кількість дітей закордонних українців. Саме тому назріла потреба створення спеціальної навчально-методичної літератури для учителів й учнів недільних та суботніх шкіл українського зарубіжжя. Попри те, що існують Програми співпраці та підтримки закордонного українства, коштів, що виділяються на їх реалізацію, не вистачає.

Важливим є питання наповнення бібліотечних фондів шкіл зарубіжжя творами українських письменників (приміром, серії „Шкільна бібліотека”); словниками (орфографічними, тлумачними, фразеологічними тощо); методичною літературою, у т. ч. розробками позашкільних заходів; аудіовізуальними засобами навчання (аудіозаписи народних та сучасних українських пісень, музики; відеозаписи або DVD вистав українських театрів, класики українського кіно тощо); довідниками, навчально-наочними посібниками (в т. ч. карти, таблиці); дитячими періодичними виданнями тощо. Неоціненною допомогою для вивчення української літератури та мови як в Україні, так і за кордоном могло б стати видання антології української прози та поезії, дитячих збірок оповідань та віршів, використання матеріалів електронної бібліотеки української літератури.

У 2021 році Світовий Конгрес Українців звернувся до прем'єр-міністра України з проханням створити міжвідомчу комісію із залученням МОН та МЗС України та СКУ для аналізу й розробки комплексної державної програми щодо підтримки українського шкільництва за кордоном, оскільки до звичних факторів утримання таких суботніх шкіл (залучення викладачів, орендна плата приміщень, мотивація молоді) з початком російської агресії долучився і фактор гібридних російських проєктів. А саме – за підтримки РФ створюється широка мережа суботніх „інтернаціональних” шкіл, „які не ідентифікують себе як суто російські, але діють в ідеологічній площині спільного пострадянського культурно-політичного простору” [23]. Таким

чином, українські суботні школи у країнах ЄС стали об'єктом гібридної війни Росії проти України.

Державна політика щодо закордонного українства потребує перегляду інструментів та принципів. Необхідне глибоке та системне переосмислення основних підходів та завдань взаємодії із закордонним українством та вироблення оптимального балансу між етнічним і національно-громадянським у процесі недопущення асиміляції українців за кордоном та збереження їх сталого зв'язку з Україною.

Висновки. Розбудова сильних інституцій закордонних українців через утворення національних та міжнародних громадських організацій, відкриття українських шкіл, церков, мистецьких, торговельних та професійних спілок здатна зберегти українську ідентичність за кордоном та запобігти втраті мільйонів українців через асиміляцію. Реалізація національних інтересів України потребує державної підтримки збереження національної ідентичності закордонних українців, що включає:

- забезпечення на належному рівні їх прав і свобод;
- збереження сталого зв'язку з Україною та створення умов для повернення вимушених біженців до країни походження;
- сприяння збереженню української мови та культури у середовищі закордонних українців;
- допомогу в реалізації освітніх програм і проєктів у межах українських громад у країнах перебування;
- надання можливостей для здобуття освіти в Україні;
- залучення до державотворчих, соціальних, економічних проєктів.

З цією метою було б доцільно:

- Розробити та внести на розгляд Верховної Ради України зміни та доповнення до законодавства України, насамперед, до Закону України „Про закордонних українців”, включно з уточненням термінології в сфері забезпечення прав і інтересів закордонних українців.

- Прийняти Державну цільову програму співпраці із закордонними українцями з урахуванням обмеженості ресурсів, передбачивши залучення грантів та зовнішнього фінансування.

- Створити міжвідомчу комісію із залученням фахівців ЦОВВ, зокрема МОН, МЗС України, наукових установ та СКУ для аналізу й розробки комплексної державної програми щодо підтримки українського шкільництва за кордоном.

- Розробити та запровадити єдину систему моніторингу стосовно кількості, структури та динаміки новітніх міграційних потоків.

- Провести попередній прогностичний аналіз щодо частки емігрантів, які можуть перейти в категорію закордонних українців уже у найближчі роки, та визначити основні країни їх перебування.

- Провести спеціалізовані соціологічні опитування серед новітніх мігрантів щодо їх основних потреб, планів та очікувань.

- Створити нові структури та/або вдосконалити існуючий механізм управління міграційними потоками з акцентом на необхідності

максимального повернення в Україну тимчасово переміщених осіб за кордон.

- Виробити комплекс державних заходів щодо заохочення правозахисних, волонтерських, благодійних недержавних організацій до залучення їх у проєкти, які опікуються проблемами новітніх мігрантів з України.

- Налагодити системну роботу з міжнародними інституціями, які опікуються проблемами тимчасово переміщених осіб.

- Розробити пропозиції щодо вдосконалення на внутрішньодержавному та міжнародному рівні юридичних механізмів для захисту прав і реалізації потреб українців за кордоном.

Динамічні зміни, які відбуваються останнім часом у сфері формування і функціонування закордонного українства, потребують запровадження системи моніторингу, глибокого наукового аналізу, модифікації основних підходів та механізмів і вироблення відповідних пропозицій та рекомендацій, які б після широкого фахового обговорення могли б стати основою для адаптації державної політики підтримки закордонного українства до нових реалій.

Бібліографічні посилання

1. Українська громада в країнах світу. URL: <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spirovbitnictvo/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu> (дата звернення: 16.09.2022).

2. Понад дев'ять мільйонів українців залишили країну від початку війни – ООН. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3528538-ponad-devat-miljoniv-ukrayinciv-pokinuli-kraynu-vid-pocatku-vijni-oon.html> (дата звернення: 16.09.2022).

3. Коваленко О. В яких країнах українці шукають притулок від війни? Розбираємо детально. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/de-ukraiinci-shukaiut-prytulok-vid-viiny-za-kodonom/6615534.html> (дата звернення: 16.09.2022).

4. Ukraine immigration measures: Key figures. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html> (дата звернення: 16.09.2022).

5. Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky> (дата звернення: 16.09.2022).

6. Лібанова Е. До 90% українців планують повернутися, але плани можуть змінюватися. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2022/05/06/84908432/> (дата звернення: 16.09.2022).

7. Енциклопедія української діаспори (ЕУД). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003546 (дата звернення: 16.09.2022).

8. „Про закордонних українців”. Закон за станом на 06.06.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text> (дата звернення: 16.09.2022).

9. Котигоренко В. О., Панчук М. І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнопонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*. 2020. № 1. С. 9–40.

10. Позняк О. Проблеми взаємодії держави з українською діаспорою. *Українські громади за кордоном: нові точки відліку* : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 квітня 2021 р. Львів, 2021. 158 с. URL: <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/> (дата звернення: 16.09.2022).

11. Чолій Є. Українська діаспора є передусім українською, а не тільки іноземною. URL: https://zaxid.net/ukrayinska_dispora_je_peredusim_ukrayinskoju_a_ne_tilki_inozemnoju_n1515842 (дата звернення: 16.09.2022).

12. Чернова К. О. Етнокультурна ідентичність національної діаспори. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/07/87-93__no-3-4__vol-14_2006_UKR.pdf (дата звернення: 16.09.2022).

13. Угорщина: Українська громада, діаспора та міграція. URL: https://hungary.mfa.gov.ua/spivrobotnistvo/275_ukrajinci-v-ugorshhini (дата звернення: 16.09.2022).

14. Ключковська І., П'ятковська О., Марусик Ю. та ін. Українці Туреччини: суспільство, ідентичність, майбутнє. Результати дослідження. URL: https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2022/04/Ukrainians_in_Turkey_Research_Ukr_lang.pdf (дата звернення: 16.09.2022).

15. Ключковська І., П'ятковська О., Марусик Ю. та ін. Українці Південно-Африканської Республіки: суспільство, ідентичність, майбутнє. Результати дослідження. URL: <http://miok.lviv.ua/?p=18869> (дата звернення: 16.09.2022).

16. Колодний А. М. Історіософія релігії : монографія. Київ, 2013. 386 с.

17. Мотрук С. Українська громада в Чехії як історичний та соціальний феномен. *Українські громади за кордоном: нові точки відліку*. URL: <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/05/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A-%D0%A2%D0%B5%D0%B7-2021.pdf> (дата звернення: 16.09.2022).

18. Статут Української Всесвітньої Координаційної Ради. *Українська Всесвітня Координаційна Рада* (УВКР). URL: <https://web.archive.org/web/20181005045630/http://www.uvkr.org/statut> (дата звернення: 16.09.2022).

19. Український Конгресовий комітет Америки звернувся до Байдена через загрози безпеці України. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrayintsi-diaspora-bezpeka-bayden/31638741.html> (дата звернення: 16.09.2022).

20. Біловус Л. І. Українськомовна періодика української діаспори США у збереженні національної ідентичності (1991–2017 рр.) : дис. ... д. і. н. : 07.00.01 – історія України. URL: https://tnpu.edu.ua/naukova-robota/documents-download/d-58-053-04/Dis_Bilovus.pdf (дата звернення: 16.09.2022).

21. Мелеганіч Г. І. Комунікації та ЗМІ українців у Чеській Республіці. URL: <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/05/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A-%D0%A2%D0%B5%D0%B7-2021.pdf> (дата звернення: 16.09.2022).

22. Спілка Освітян Української Діаспори. Відкритий лист. URL: https://www.facebook.com/UnionofUkrainianEducatorsAbroad/posts/619712442137540?__tn__=-R (дата звернення: 16.09.2022).

23. СКУ закликав створити міжвідомчу комісію щодо підтримки українських шкіл за кордоном. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3340571-sku-zaklikav-stvoriti-mizvidomcu-komisiu-sodo-pidtrimki-ukrainskih-skil-za-kordonom.html> (дата звернення: 16.09.2022).

References

1. *Ukrainska hromada v krainakh svitu*. URL: <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobotnistvo/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu> (The Ukrainian community in the countries of the world).

2. Ponad dev'iat milioniv ukrainsiv zalyshyly krainu vid pochatku viiny – OON. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3528538-ponad-devyat-miljoniv-ukrainciv-pokinuli-krainu-vid-pochatku-vijni-oon.html> (More than nine million Ukrainians have left the country since the beginning of the war – UN).

3. Kovalenko O. V yakikh krainakh ukrainsi shukaiut pryulok vid viiny? Rozbyraemo detalno. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/de-ukraiinci-shukaiut-pryulok-vid-viiny-za-kodonom/6615534.html> (In which countries do Ukrainians seek refuge from war? Let's analyze in detail).

4. Ukraine immigration measures: Key figures. URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html>

5. Ukrainski bizhentsi: nastroi ta otsinky (berezen 2022 r.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky> (Ukrainian refugees: attitudes and assessments (march 2022 r.)).

6. Libanova E. Do 90% ukrainsiv planuiut povrnutysia, ale plany mozhut zminuvatysia. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2022/05/06/84908432/> (Up to 90% of Ukrainians plan to return, but plans may change).

7. Entsyklopediia ukrainskoi diaspory (EUD). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003546 (Encyclopedia of the Ukrainian diaspora. (EUD)).

8. „Pro zakordonnykh ukrainsiv”. Zakon za stanom na 06.06.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text> (Law of Ukraine „On Foreigners of Ukrainian Origin”. Law as of 06.06.2012).

9. Kotyhorenko V. O., Panchuk M. I. Problemy terminolohii zakonodavstva, shcho rehuliuie etnonatsionalni vidnosyny v Ukraini. *Ukrainskyi sotsium*. 2020. No. 1. S. 9–40. (Problems of the terminology of legislation regulating ethno-national relations in Ukraine).

10. Pozniak O. Problemy vzaiemodii derzhavy z ukrainskoiu diasporoiu. *Ukrainski hromady za kordonom: novi tochky vidliku* : Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 22 kvitnia 2021 r. Lviv, 2021. 158 s. URL: <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/> (Problems of interaction between the state and the Ukrainian diaspora).

11. Cholii Ye. Ukrainska diaspora ye peredusim ukrainskoiu, a ne tilky inozemnoiu. URL: https://zaxid.net/ukrayinska_dispora_je_peredusim_ukrayinskoyu_a_ne_tilki_inozemnoyu_n1515842 (The Ukrainian diaspora is primarily Ukrainian, not only foreign).

12. Chernova K. O. Etnokulturna identychnist natsionalnoi diaspory. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/07/87-93__no-3-4__vol-14__2006__UKR.pdf (Ethnocultural identity of the national diaspora).

13. Uhorschchyna: Ukrainska hromada, diaspora ta mihratsiia. URL: https://hungary.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/275_ukrajinci-v-ugorshhini (Hungary: Ukrainian community, diaspora and migration).

14. Kliuchkovska I., P'iatkovska O., Marusyk Yu. ta in. Ukrainsi Turechchyny: suspilstvo, identychnist, maibutnie. Rezultaty doslidzhennia. URL: https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2022/04/Ukrainians_in_Turkey_Research_Ukr_lang.pdf (Ukrainians of Turkey: society, identity, future. Research results).

15. Kliuchkovska I., P'iatkovska O., Marusyk Yu. ta in. Ukrainsi Pivdenno-Afrykanskoi Respubliki: suspilstvo, identychnist, maibutnie. Rezultaty doslidzhennia. URL: <http://miok.lviv.ua/?p=18869> (Ukrainians of the South African Republic: society, identity, future. Research results).

16. Kolodnyi A. M. *Istoriiosofia religii : monohrafiia*. Kyiv, 2013. 386 s. (Historiosophy of religion : a monograph).

17. Motruk S. *Ukrainska hromada v Chekhii yak istorychnyi ta sotsialnyi fenomen. Ukrainski hromady za kordonom: novi tochky vidliku*. URL: <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/05/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A-%D0%A2%D0%B5%D0%B7-2021.pdf> (The Ukrainian community in the Czech Republic as a historical and social phenomenon).

18. Statut Ukrainiskoi Vsesvitnoi Koordynatsiinoi Rady. *Ukrainska Vsesvitnia Koordynatsiina Rada* (UVKR). URL: <https://web.archive.org/web/20181005045630/http://www.uvkr.org/statut> (The Charter of the Ukrainian World Coordination Council).

19. Ukrainyskyi Konhresovyi komitet Ameryky zvernuvsia do Baidena cherez zahrozy bezpetsi Ukrainy. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrayintsi-diaspora-bezpeka-bayden/31638741.html> (The Ukrainian Congressional Committee of America appealed to Biden because of threats to the security of Ukraine).

20. Bilovus L. I. *Ukrainskomovna periodyka ukrainiskoi diaspory SShA u zberezheni natsionalnoi identychnosti (1991–2017 rr.) : dys. ... d. i. n. : 07.00.01 – istoriia Ukrainy*. URL: https://tnpu.edu.ua/naukova-robota/documents-download/d-58-053-04/Dis_Bilovus.pdf (Ukrainian-language periodicals of the Ukrainian diaspora in the USA in the preservation of national identity (1991–2017 rr.)).

21. Melehanych H. I. *Komunikatsii ta ZMI ukraintsiv u Cheskii Respublitsi*. URL: <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/05/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A-%D0%A2%D0%B5%D0%B7-2021.pdf> (Communications and mass media of Ukrainians in the Czech Republic).

22. Spilka Osvitian Ukrainiskoi Diaspory. *Vidkrytyi lyst*. URL: https://www.facebook.com/UnionofUkrainianEducatorsAbroad/posts/619712442137540?__tn__=-R (Union of Educators of the Ukrainian Diaspora. Open letter).

23. SKU zaklykav stvoryty mizhvidomchu komisiuu shchodo pidtrymky ukrainyskykh shkil za kordonom. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3340571-sku-zaklykav-stvoriti-mizhvidomcu-komisiu-sodo-pidtrimki-ukrainskih-skil-za-kordonom.html> (The SCU called for the creation of an interdepartmental commission to support Ukrainian schools abroad).

Стаття надійшла до редакції 26.09.2022

Динаміка поселенської та соціально-професійної структури України: взаємодія національно-громадянського й етнічного

Анастасія Дегтеренко,
кандидат політичних наук,
доцент,
Інститут політичних
і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України,
Інститут політології та
соціології Вюрцбурзького
університету імені Юліуса
Максиміліана (запрошений
учений)

Anastasiia Dehterenko,
PhD in Political Science,
Associate Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine,
Institute of Political Science
and Sociology Julius
Maximilian University of
Würzburg (Visiting scientist)

ORCID: 0000-0002-6445-0284
degterenko777@gmail.com

Анотація. Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року стало фактично загрозою існуванню Української держави та життєдіяльності всього демократичного світу, а також мало вплив на поселенську та соціально-професійну структуру всього українського суспільства. Війна призвела до міграції населення України, яка відбувається на тлі знижених виробництв України та виснажених людських ресурсів.

Аналіз поселенської та соціально-професійної структури допомагає з'ясувати не тільки слабкі та сильні сторони соціальних змін у суспільстві, а також дозволяє проаналізувати наявний потенціал у вигляді можливостей та загроз за системою SWOT-аналізу. Особливе місце займають методи емпіричних досліджень, методи математико-статистичного аналізу та аналізу Всеукраїнського перепису населення України 2001 року.

Для виявлення етноконфліктного потенціалу було проведено порівняння декількох умовних поліетнічних територій України: Півдня України (найбільш поліетнічний регіон України), Закарпаття, де сконцентровано 97% угорської національної меншини, та Приазов'я Донецької та Запорізької областей, де проживає 95% грецької національної меншини (за даними перепису 2001 р.).

Стаття відповідає на запитання, як використати сильні сторони соціальної взаємодії

національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України, які було проаналізовано та згруповано автором на основі статистичних та соціологічних даних, для того, щоб скористатися внутрішніми та зовнішніми можливостями та для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Висновки містять рекомендації для органів державної влади у сфері внутрішньої та зовнішньої політики.

Ключові слова: поселенська структура, соціально-професійна структура, міграція, SWOT-аналіз, можливості, загрози, етнополітичні процеси, національна меншина, етнополітичний конфлікт

Dynamics of settlement and professional structure of Ukraine: interaction of national, civil and ethnic

Abstract. The Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022, was actually a threat to the existence of the Ukrainian state and the activity of the entire democratic world, and also had an impact on the settlement and socio-professional structure of the entire Ukrainian society. The war has led to the migration of the Ukrainian population, which is taking place against the background of destroyed Ukrainian industries and depleted human resources.

The analysis of the settlement and socio-professional structure helps to find out not only the weaknesses and strengths of social changes in society, but also allows analyzing the existing potential in the form of opportunities and threats according to the SWOT-analysis. A special place is occupied by the methods of empirical research, methods of mathematical and statistical analysis and analysis of the All-Ukrainian census of Ukraine in 2001.

To identify the ethnic conflict potential, several conditional multi-ethnic territories of Ukraine were compared: South Ukraine (the most multiethnic region of Ukraine), the Carpathian region, where 97% of the Hungarian national minority is concentrated, and the Ukrainian Northern Pryazov'ye region of Donetsk and Zaporizhzhya regions, where 95% of the Greek national minority lives (according to the 2001 census).

The article answers the question of how to use the strengths of social interaction of national-civic and ethnic in the socio-professional sphere of Ukraine, analyzed and grouped by the author on the basis of statistical and sociological data, in order to take advantage of internal and external opportunities and to minimize the impact of internal and external threats.

The conclusions contain recommendations for public authorities in the field of domestic and foreign policy.

Key words: settlement structure, social and professional structures, migration, SWOT-analysis, opportunities, threats, ethno-political processes, national minority, ethno-political conflict.

Дослідження просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного є частиною вивчення питання розвитку української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної, соціальної, гендерної, поселенської та іншої належності. Внутрішні та зовнішні загрози розвитку України від часів відновлення незалежності, як і внутрішні та зовнішні можливості її розвитку, стимулювали процес творення української нації та мали вплив на соціально-професійну структуру українського суспільства. Соціально-професійна структура суспільства є добре досліджуваною проблематикою як у західноєвропейській науковій думці, так і в Україні. Дослідницький інтерес політичної науки до впливу національно-громадянського і етнічного на поселенську та соціально-професійну структуру України пояснюється тим, що саме соціально-професійна структура населення є однією з головних сфер соціальних змін у суспільстві.

Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року призвело до міграції населення історичного масштабу, небаченого з часів Другої світової війни. Якщо, наприклад, кількість біженців із Сирії досягла 3 мільйонів після двох років війни, то з України стільки само жінок та дітей були вимушені виїхати за перші три тижні. Так, станом на 4 жовтня 2022 р. по всій Європі

зафіксовано 7,6 млн біженців з України, а кількість зареєстрованих для отримання тимчасового захисту або аналогічних національних схем захисту в Європі дорівнює 4,2 млн [1]. Міграція відбувається на тлі зничених виробництв України, виснажених людських ресурсів, а за підрахунками Світового банку очікується скорочення ВВП України на 45,1% у 2022 році, країні загрожує рецесія [2].

Науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України ґрунтовно досліджували феномени поселенської та соціальної структури за регіонами, аналізували соціально-класові трансформації, з'ясовували проблеми нерівності та міграції в Україні, розглядали територіально-просторові аспекти суспільного життя: Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Дєєва, М. Дністрянський, Т. Заяць, Б. Заставецький, Ф. Заставний, О. Злобіна, Н. Левчук, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Н. Макаренко, О. Макарова, І. Мартинюк, В. Наулко, Ю. Ніколаєць, В. Новіков, Н. Паніна, Н. Рингач, Т. Рудницька, В. Саріогло, Н. Соболева, В. Тихонович, Л. Чернюк, О. Шаблій та ін. У той же час, питанню взаємодії етнічних спільнот щодо володіння і управління соціально-економічними ресурсами та формування етнічного розподілу праці у суспільстві приділяється дуже мало уваги.

Класичний аналіз формування поселенської та етнічної структури населення України здійснюється за рахунок дослідження таких маркерів, як: чисельність населення; соціально-демографічний склад, здатність населення до природного відтворення чи за рахунок зовнішньої міграції. Перелік може бути скорочений або розширений відповідно до мети та основних завдань дослідження. В цьому випадку метою статті є аналіз просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України. Вирішенню поставленої мети підпорядковані такі дослідницькі завдання: дослідити соціально-професійну структуру поліетнічних регіонів України; з'ясувати кількісні показники виявів етнонаціонального в соціально-професійній життєдіяльності регіонів України; розробити практичні рекомендації, спрямовані на оптимізацію роботи регіонів України.

Методологія дослідження. Особливе місце займають методи емпіричних досліджень, методи математико-статистичного аналізу та аналізу перепису населення України.

Ядром дослідження став SWOT-аналіз. Важливо, що SWOT-аналіз уже перетворюється на один з досить поширених і перспективних інструментів прикладних політичних та теоретико-концептуальних політологічних досліджень та навіть попри його певні вади і недоліки здатен давати політологам і політикам досить конкретні рекомендації щодо організації й проведення різного роду наукових досліджень, рекомендацій для розробки перспективних проєктів та впровадження їх у політику. Назва методу „SWOT-аналіз” – це аббревіатура англійських слів „Strengths” („Сильні чинники”), „Weaknesses” („Слабкі чинники”), „Opportunities” („Можливості”) та „Threats” („Загрози”).

Наголосимо, що в Україні не приділяється достатньо уваги питанню взаємодії етнічних спільнот щодо володіння і управління соціально-економічними ресурсами та формування етнічного розподілу праці в суспільстві. Соціологічні опитування вказують на наявність значного протестного потенціалу протягом певного часу, пов'язаного з незадовільною економічною ситуацією та погіршенням добробуту громадян [3, с. 18].

Відповідно до матеріалів Інституту соціології НАН України в Україні упродовж років зберігається досить високий протестний потенціал. Так, Н. Паніна розробила методику вимірювання соціальної напруженості, яка дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення індексу дестабілізаційності протестного потенціалу, коли респондент під час опитування відзначає лише ті активності, в яких він готовий брати особисту участь, коли порушено його права та інтереси (участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації, погрожування страйком, відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади, несанкціоновані мітинги і демонстрації та незаконні страйки, голодування, пікетування державних установ, захоплення будівель державних установ і блокування шляхів сполучення, створення незалежних від президента та уряду збройних формувань). Одночасно базою обчислення протестного потенціалу слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на рівень їх дестабілізаційності. Як видно з рис. 1, „критична межа”, яка асоціюється з масовими акціями протесту, була пройдена у 2001 та 2005 роках, а з падіння індексу до позначки 3,7 бала у 2006 році розпочинається новий період поступового загострення, біфуркацією якого став 2014 рік, коли індекс дестабілізаційності протестного потенціалу дорівнював 4,8 балам, у період пандемії 2020 року спостерігаємо поступове зниження [4, с. 38].

Відповідно до результатів дослідження Українського інституту майбутнього восени 2021 року українці обирали переважно мирні та ненасильницькі методи для захисту своїх прав та свобод. Але при цьому приблизно кожен двадцятий українець (6%) готовий взяти участь у бунті зі застосуванням зброї [5].

З'ясування ризиків та можливостей, що впливають із етнічної структури зайнятості, дозволить запобігти поглибленню відчуженості між громадянами різних етнічних спільнот і посприяти соціально-економічній інтеграції національних меншин.

Відповідно до концепції М. Гехтера, етнічний поділ праці може створювати проблему у разі нерівномірного впливу процесу модернізації на різні етнічні громади та застосування домінуючим етносом економічної політики, що сприймається іншими як дискримінуюча чи несправедлива [6, с. 78]. При цьому соціальні диспропорції найбільш виразно проявляються в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером – розумовим та фізичним [6, с. 83]. Пошук шляхів до відновлення „втраченого” реального або уявного балансу розподілу економічних ресурсів може призводити до етнополітичних конфліктів.

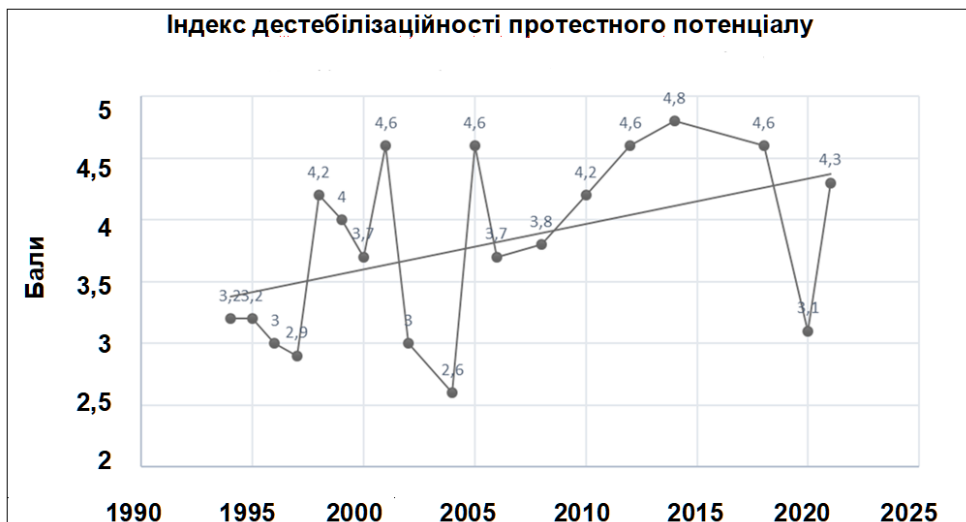

Рис. 1. Динаміка значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу *

Діапазон шкали: „критична межа” – 4,4 бала асоціюється із масовими акціями протесту.

* Розраховано і складено за: [4, с. 38].

Важливо, що питання етностатистичного чинника у регіональному поділі давно вже є предметом наукового дослідження як в Україні, так і за її межами. На нашу думку, не втратив з часом доцільності метод Б. Еккеля [7, с. 16–39], за яким визначається індекс етнічної мозаїчності територій. Він виділяє три рівні регіонів: практично моноетнічні регіони; перехідні регіони з переважанням одного етносу за наявності значних етнічних меншин; поліетнічні регіони з різномірним етнічним складом. Так, відповідно до результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року за ознакою розподілу найчисельніших етнічних груп за заняттям до практично моноетнічних регіонів належать такі області (де більшість становлять українці): Вінницька, Волинська, Чернігівська, Черкаська, Тернопільська, Київська, Львівська, Івано-Франківська, Сумська; до перехідних регіонів з переважанням одного етносу за наявності значних етнічних меншин належать: Житомирська, Хмельницька, Кіровоградська; до поліетнічних регіонів з різномірним етнічним складом належать такі області України: Чернівецька, Херсонська, Одеська, Миколаївська, Луганська, Харківська, Запорізька, Закарпатська, Донецька, Дніпропетровська, а також Автономна Республіка Крим, місто Київ та місто Севастополь.

Спробуємо порівняти декілька умовних поліетнічних територій України: Південь України (найбільш поліетнічний регіон України: Херсонська, Одеська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська, а також Автономна Республіка Крим, місто Севастополь), Закарпаття та Українське Північне

Приазов'я [6, с. 10] Донецької та Запорізької областей задля виявлення етноконфліктного потенціалу.

Так, на території компактних поселень греків Приазов'я (проживає 95% грецької національної меншини України) частка зайнятих розумовою діяльністю найбільшою є саме серед представників грецького етносу. Водночас у компактних поселеннях болгар Приазов'я більше поширена зайнятість фізичною працею (див. табл. 1). Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага українців у регіоні становить 52,7%, росіян – 37,8%, греків – 4,71%, болгар – 2,3%, інших національних меншин налічується менше 1%.

На Закарпатті, де проживає 97% угорської національної меншини України, лідерами розумової діяльності є представники російського етносу – 54%, що на 24% перевищує частку українців, на 32% – угорців, на 40% – румунів. Роми становлять тільки 3% представників цієї категорії (див. табл. 1). Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага представників російської меншини в Закарпатській області становить 2,5%, румунів – 2,6%, ромів – 1,1%, угорців – 12,1%, українців – 80,5%.

Південь України унікальний регіон за багатьма показниками. Лідерами розумової діяльності є представники єврейського етносу – 75% проти 25% фізичної праці (м. Севастополь – 81% зайнятих розумовою діяльністю проти 19% фізичної праці), серед українців – 40% працівники розумової діяльності, греки та росіяни – по 46% серед білих комірців, болгар – 47%. Роми становлять тільки 11% з-поміж представників цієї категорії, але значно більше від ромів Закарпаття. Кримські татари – всього 27%, а молдовани – 22% серед цієї категорії. Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага представників російської меншини в АР Крим становить 58,3%, українців – 24,3%, але в інших областях регіону більшість становлять виключно українці. Питома вага кримських татар становить в АР Крим 12%, євреїв – менше 1%. Найбільш компактным місцем проживання болгар України є Одеська область, тут мешкає 74% українських болгар.

У територіальних громадах регіонів проаналізовані показники засвідчують вищу „соціальну інтегрованість” представників деяких національних меншин, порівняно з етноукраїнською більшістю (болгар – Одеська область; греків на Приазов'ї, росіян – на Закарпатті). Етнічні спільноти, які є менш представленими в категорії зайнятих розумовою діяльністю, відчувають відокремленість, прагнуть відновити втрачений реальний, а подекуди й уявний баланс та є більш відкритими до маніпуляцій та інформаційного впливу, як, приміром, болгар Приазов'я та угорці досліджуваних регіонів.

Відповідно до результатів національних щорічних опитувань 1992–2020 років Інституту соціології НАН України 59,4% респондентів у 2018 році вказали, що їм не вистачає упевненості у тому, що не будуть виникати міжнаціональні конфлікти, 25,4% сумнівалися – вистачає чи ні, а тільки 11,4% вказали, що

їм вистачає упевненості, що не будуть виникати міжнаціональні конфлікти. У 2020 році чисельність і тих, кому не вистачає впевненості (50,1%), і тих, кому вистачає (11,1%), зменшилася за рахунок тих, хто сумнівається (31,3%). Надалі можна очікувати зменшення занепокоєння ймовірністю міжнаціональних конфліктів через малу інтегрованість в український соціально-економічний простір громадян, які належать до національних меншин. Чинниками такої динаміки можуть стати, по-перше, допомога цим громадянам зі сторони їх так званих „етнічних батьківщин“ – держав, що є членами Євросоюзу, по-друге, трудова еміграція певної частини громадян. Водночас другий чинник створює іншу загрозу – скорочення демографічного і трудового потенціалу України. За нинішніх умов ця загроза буде „меншим злом“, порівняно з іншою – чутливістю „економічно маргіналізованої“ меншості до антиукраїнської пропаганди.

Так, на теренах Приазов'я напередодні повномасштабної війни 2022 року в умовах соціально-економічної кризи та наближеності до зони бойових дій з усіма супутніми проявами (розповсюдження зброї, поява контрабандних шляхів, диверсійно-підривна діяльність сил РФ та сепаратистів) загрозою фактично стало залучення представників національних меншин, які займаються низько кваліфікованою та погано оплачуваною працею, до незаконної діяльності.

Таблиця 1.

Розподіл найчисленніших етнічних груп у складі територіальних громад Півдня України, Закарпаття та Українського Північного Приазов'я *

Все зайняте населення за етнічним походженням	Південь України		Закарпаття		Приазов'я	
	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця
Українці	40	60	30	70	34	66
Росіяни	46	54	54	46	35	65
Греки	46	54	-	-	37	63
Болгари	47	53	-	-	31	69
Угорці	-	-	22	78	-	-
Румуни	-	-	14	86	-	-
Роми	11	89	3	97	-	-
Молдовани	22	78	-	-	-	-
Кримські татари	27	73	-	-	-	-
Євреї	75	25	-	-	-	-

* Розроблено та складено за: Розподіл населення найчисленніших національностей за заняттям відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Архів автора.

Задля протидії етнополітичним загрозам та використання можливостей, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України, проаналізуємо за системою SWOT-аналізу сприятливі чинники (сильні сторони та можливості) та несприятливі (слабкі сторони та загрози).

До сприятливих чинників належать сильні сторони, як уже результат

чи то в минулому часі, або в теперішньому, а також можливості в ракурсі потенціалу. До несприятливих чинників належать слабкі сторони, як проєкція подій у минулому та теперішньому часі, а також ризики та загрози, як потенційно можливий розвиток подій. Важливо, що можливості – це не тільки внутрішні процеси, а загрози зовнішні. В статті як можливості, так і загрози розглядаються у внутрішньому та зовнішньому вимірі.

Сильні чинники:

1. Станом на 2022 рік відбулася консолідація всіх етнічних груп нашої держави навколо спільної мети – перемоги у війні проти російського окупанта. Відповідно до результатів опитування громадської думки Міжнародного республіканського інституту (MPI) в Україні, 98% респондентів ствердно відповіли на запитання, чи вірять вони, що Україна переможе у війні. За регіонами відповіді на запитання щодо віри у перемогу України у війні розподілилися таким чином: Захід (80% – однозначно так, 19% – скоріше так), Південь (84% – однозначно так, 15% – скоріше так), Центр (85% – однозначно так, 13% – скоріше так), Схід (72% – однозначно так, 22% – скоріше так).

Скоріше обнадійливим бачать майбутнє України 93% (червень 2022 року), а скоріше безнадійним – 3%, за регіонами: Південь – 93% проти 3%, Схід – 92% проти 4%, Центр – 94% проти 3%, Захід – 95% проти 2% [8].

2. Демонстрація небаченої єдності в питаннях підтримки влади країни. Так, 76% респондентів вважають, що Україна рухається у правильному напрямі (найвищий показник за всю історію опитувань) [9]. Що стосується президента Володимира Зеленського, то 91% українців схвалює його діяльність [8].

3. Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів. Ідентифікаційне поле представлене різноманітними маркерами – від етнічних, мовних, регіональних, конфесійних, внутрішньополітичних до міжнародних. Так, 76% респондентів „Сімнадцятого загальнонаціонального опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності”, проведеного 17–18 серпня 2022 року, вказали українську мову як рідну, проти 19% (російську). При цьому 30% російськомовних вважають своєю рідною мовою українську, 86% опитаних вважають, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою, 10% підтримують статус російської як офіційної в окремих регіонах, лише 3% виступають за російську як другу державну мову в Україні. За останні півроку кількість тих, хто почав постійно спілкуватися українською, збільшилася до 64%. Інколи говорять українською 24%, рідко або ніколи – 12%. Частіше почали використовувати українську мешканці Півдня і Сходу і внутрішньо переміщені особи. 19% українців з початку війни перейшли на постійне або частіше використання української мови. Загалом з початку війни 41% російськомовних та двомовних почали частіше говорити українською, з них 24% – постійно, 17% – частіше [10].

Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів підтверджує аналіз за допомогою вимірювання національної дистанції в суспільстві. Це одна із найпоширеніших шкал Е. С. Богардуса (E. S. Bogardus), шкала соціальної

дистанції (Bogardus Social Distance Scale), яку з 1994 року використовують науковці Інституту соціології НАН України під час проведення соціологічного моніторингу. У моніторингових опитуваннях роками залишається незмінною низка однотипних тверджень, таких як: „Я згоден допустити азербайджанців (американців, арабів, афганців, білорусів, грузинів, євреїв, китайців, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів, сербів, словаків, турків, угорців, українців, українців, які мешкають в інших країнах, ромів, чехів, чеченців та ін.)” як „членів моєї сім’ї” – 1 бал, „близьких друзів” – 2 бали; „сусідів” – 3 бали; „колег по роботі” – 4 бали; „мешканців України” – 5 балів; „відвідувачів України” – 6 балів; „взагалі не допускав би в Україну” – 7 балів. Відповідно до рис. 2 національна дистанція поступово збільшувалася з 1994 року до біфуркації у 2002, 2004 та 2006 роках, станом на 2021 рік національна дистанція дорівнює 4,9 балам [4, с. 33].

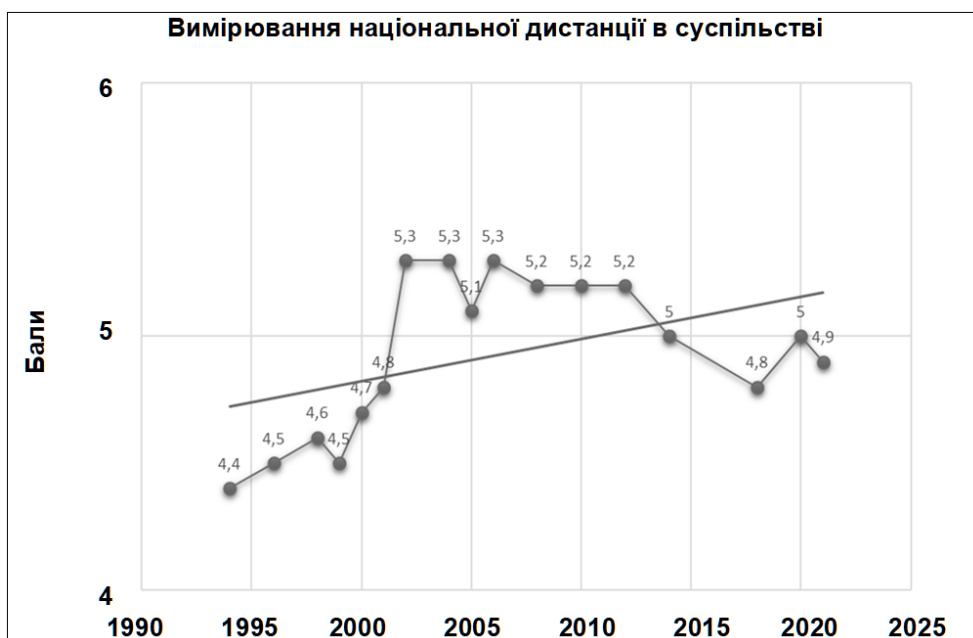

Рис. 2. Динаміка значень інтегрального індексу національної дистанції *

Діапазон шкали: 1–7 балів, 1 бал – мінімальна дистанція, що дорівнює максимальній близькості, 7 балів – максимальна дистанція.

*Розраховано і складено за: [4, с. 33].

4. Збереження високого рівня соціального самопочуття. Так, згідно з рис. 3, рівень соціального самопочуття громадянської спільноти знижується за умов економічного спаду впродовж 1995–1998 років, відповідно, впродовж 2012–2021 років зафіксоване загалом зростання значень індексу соціального самопочуття попри тимчасові спади [4, с. 36].

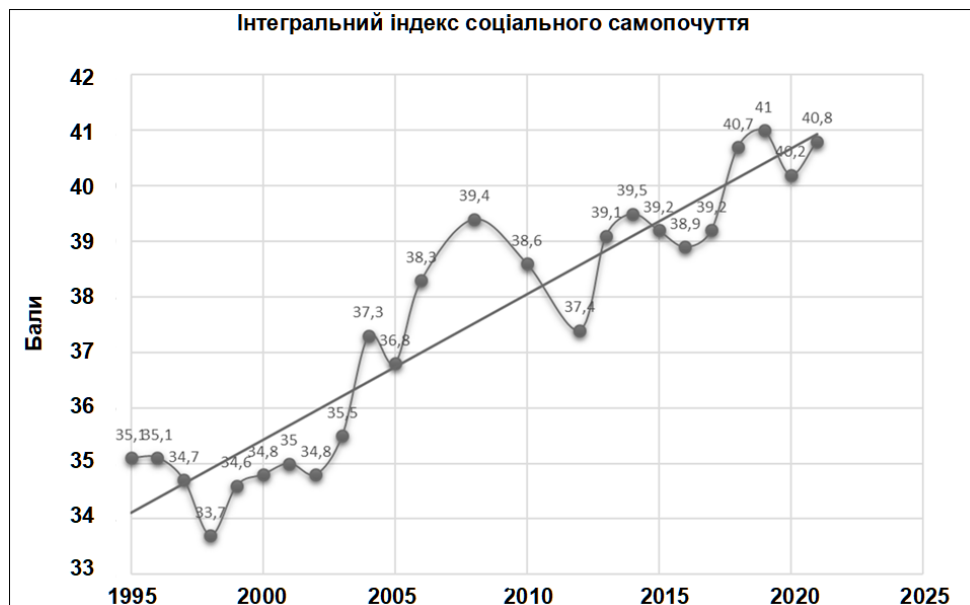

Рис. 3. Динаміка значень інтегрального індексу соціального самопочуття *

Діапазон шкали: нижчий за 37 – низький рівень, 37–43 – це середній рівень, 43 і вище – високий рівень.

* Розраховано і складено за: [4, с. 36].

5. Поширення спільних цінностей навколо європейського майбутнього України. За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 1–2 жовтня 2022 року, 86% опитаних підтримали б вступ України до Євросоюзу у разі проведення референдуму (проти – 3%, не проголосували б – 7%). Підтримка вступу до ЄС однакова серед представників усіх регіонів та вікових груп.

Підтримка вступу до НАТО – найвища за історію спостережень: так на референдумі цю ініціативу підтримали б 83%, проти – 4%, не проголосували б – 9%. У червні 2022 підтримували вступ до НАТО 76%. На відміну від вступу до ЄС, вступ до НАТО дещо обережно сприймається мешканцями Сходу країни (69% – за вступ, 9% – проти, 17% – не прийшли б на голосування). Порівняно з попереднім червневим опитуванням, динаміка щодо підтримки вступу до НАТО серед мешканців Сходу дуже позитивна (55%, проти – 20%, не прийшли б голосувати – 22%) [11].

6. Консолідація української нації. Відповідно до результатів соціологічних опитувань Київського міжнародного інституту соціології станом на липень 2022 року 84,6% населення України вважають себе перш за все громадянами своєї країни, а серед різних соціальних категорій населення (вікових, регіональних, гендерних, поселенських та інших) немає

практично різниці за цим показником. Так, серед жителів Сходу – 80,6% вважають себе перш за все громадянами України, Півдня – 86,3%, Центру – 84,1%, Заходу – 85,6%, серед російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78% [12]. В цьому опитуванні було запропоновано об'єднати у п'ять етапів консолідацію української нації: від пострадянської адаптації – 1992–2004 роки, першої громадянської мобілізації – 2004–2006 роки до політичної поляризації – 2006–2013 роки та другої громадянської мобілізації – 2013–2021 роки. 24 лютого 2022 року розпочалася третя громадянська мобілізація. Якщо на початкових етапах громадянська ідентичність хоча й поділялася відносною більшістю населення, але була доволі близькою до місцевої або регіональної ідентичності, то лише з часів Революції Гідності розпочалися позитивні еволюційні зміни у прийнятті громадянської ідентичності, яка помітно посилювалася протягом подальших років, порівняно з місцевою та регіональною ідентичністю. Біфуркацією стала війна 2022 року, яка практично стимулювала завершення процесу консолідації української нації.

Проаналізована динаміка громадянської ідентичності цілком відповідає біфуркаційній теорії. Так, каскади біфуркацій генерують нову модель розвитку складної системи, у нашому випадку національної ідентичності, що можна порівняти зі ситуацією, де можливий лише один вибір з безлічі варіантів. У наукових колах поширена гіпотеза, що громадяни України під час біфуркацій з кожної обирали подальший шлях розвитку України, відповідно, чи то національно-громадянська консолідація всього українського народу, чи то фактична відмова від державності та незалежності. Кожну біфуркацію характеризують імперативи, які виникали у точці біфуркації національної ідентичності. Так, перша біфуркація відбулася 1991 року визнанням незалежності Української держави. Друга біфуркація сталася у 2004–2005 роках у процесі Помаранчевої революції, а Революція Гідності у 2013 році започаткувала третю біфуркацію. Четверта біфуркація 2022 року виникла під впливом боротьби з російським окупантом.

Отже, аналіз сприятливих чинників допомагає з'ясувати, як використати сильні сторони України для того, щоб скористатися внутрішніми та зовнішніми можливостями, та як використати свої сильні чинники для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України. Для балансу проаналізуємо слабкі чинники.

Слабкі чинники:

1. Нерівномірна „соціальна інтегрованість” різних етнічних груп.

Етнічні спільноти, які є менш представленими в категорії зайнятих розумовою діяльністю, відчувають відокремленість, прагнуть відновити втрачений реальний, а подекуди й уявний баланс та є більш відкритими до маніпуляцій та інформаційного впливу.

2. Військова мобілізація, військові дії, війна, запровадження воєнного стану, диверсії, вторгнення, блокада, введення комендантської години.

3. Примусове вилучення та захоплення підприємств, знищення інфраструктури та житлового фонду, випалення ракетами полів, забруднення атмосфери та територій, виснаження людських ресурсів.

4. Фактична наявність множинного громадянства (РФ та інших країн).

5. Втрата робочого часу під час повітряної тривоги. Так, станом на 11 жовтня 2022 року, 12.50, за час воєнного стану тільки в Києві пролунало 553 сигнали тривоги. Загальна тривалість повітряної тривоги сягнула 570 годин 33 хвилин. Це втрачений робочий час та час втрачених можливостей.

6. Необхідність реформування національного класифікатора України „Класифікатор професій” задля гармонізації його з міжнародними стандартами класифікації занять, професій, професійних кваліфікацій, освіти та узгодження його із Міжнародною стандартною класифікацією занять ISCO-08. Кабінет Міністрів України 12 липня 2022 року створив Міжвідомчу робочу групу з питань реформування національного класифікатора України ДК 003:2010 „Класифікатор професій” як тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України.

Якщо сильні та слабкі чинники – це результат, то можливості і загрози – це наше можливе майбутнє. Проаналізуємо можливості та загрози, щоб відповісти на запитання, як досягти того, щоб слабкі чинники не заважали використанню внутрішніх та зовнішніх можливостей та як підсилити свої слабкі сторони, щоб вони послаблювали вплив внутрішніх та зовнішніх загроз, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України.

Можливості та загрози є зовнішніми та внутрішніми чинниками, а також є різними сторонами тих самих подій та процесів.

По-перше, питання вироблення дієвих політико-правових механізмів в етнополітичній сфері є дуже актуальним.

З точки зору можливостей, вироблення ефективних політико-правових механізмів створить засади для запобігання гібридним загрозам в етнополітичній сфері, відповідно, недосконала або недієва законодавча база є джерелом деструктивних явищ. Наприклад, у соціально-професійній сфері діє застарілий базовий закон, який не спроможний регулювати цю сферу. Так, у 2022 році чинним є ухвалений ще за радянських часів 1971 року Кодекс законів про працю, який не враховує цілу низку сучасних викликів, зокрема, щодо цифровізації, тінізації, поширення атипових форм зайнятості тощо.

По-друге, міграційні рухи в Україні, а також за її межами створюють нові умови життєдіяльності для всіх мешканців держави, породжують нові загрози, провокують процеси відторгнення, нерівності та одночасно надають нові можливості.

Неповернення біженців в Україну на тлі природного скорочення чисельності населення України є прямою загрозою економічного розвитку країни загалом. Протягом тривалого часу Україна ставала постачальником не лише сировини, а й кваліфікованої робочої сили. Станом на 2020 рік кількість працівників, які мігрували за кордон у пошуках кращого життя,

сягала від 4 до 10 млн осіб [13, с. 89]. Але ці тенденції мають і зворотний бік у вигляді можливостей. Так, зарубіжні заробітки роками формували та суттєво доповнювали бюджети українських домогосподарств. Загалом, за даними 2018 року, в світі налічувалося 29 країн (включно із Україною), у яких надходження коштів від мігрантів перевищило 10% ВВП [14, с. 17]. А повернення до України кваліфікованих біженців та мігрантів з іноземним досвідом роботи відкриває перспективи впровадження нових ідей та технологій.

По-третє, етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в країні та її регіонах є підґрунтям до активізації процесів політизації етнічності в Україні. Політизація етнічності може сприяти місцевому самоврядуванню, особливо у процесі децентралізації влади; сприяти національній консолідації через культурний та економічний обмін між різними етнічними групами; стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність; чинити тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень у соціально-професійній сфері. Водночас політизація етнічності у контексті загострення внутрішньополітичних суперечностей, погіршення соціально-економічної ситуації чи у разі війни може вилитися у поширення міжетнічної ворожнечі у суспільстві, появу етнічних сепаратистських рухів та терористичних організацій.

По-четверте, Україні загрожує рецесія: за підрахунками Світового банку очікується скорочення ВВП України на 45,1% у 2022 році. В той же час, інтеграція до ЄС та НАТО відкриває вікно до економічних можливостей.

У табл. 2 застосовано авторський підхід до групування сильних та слабких чинників, можливостей і загроз за системою SWOT-аналіз.

Таблиця 2.

SWOT-аналіз для дослідження просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України через співвідношення та взаємодію сильних та слабких чинників та внутрішніх і зовнішніх можливостей та загроз

<i>Сприятливі чинники: результат</i>	<i>Несприятливі чинники: результат</i>
Сильні чинники	Слабкі чинники
Консолідація всіх етнічних груп навколо спільної мети – перемоги у війні проти російського окупанта.	Нерівномірна „соціальна інтегрованість” різних етнічних груп.
Демонстрація небаченої єдності в питаннях підтримки влади країни.	Військова мобілізація, військові дії, війна, запровадження воєнного стану, диверсії, вторгнення, блокада, введення комендантської години.
Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів.	Примусове вилучення та захоплення підприємств, знищення інфраструктури та житлового фонду, випалення ракетами полів, забруднення атмосфери та територій, виснаження людських ресурсів.

Продовження таблиці 2.

Збереження високого рівня соціального самопочуття.	Фактична наявність множинного громадянства (РФ та інших країн).
Поширення спільних цінностей навколо європейського майбутнього України, розпочалася інтеграція до ЄС та НАТО прискореними темпами.	Втрата робочого часу під час повітряної тривоги.
Консолідація української нації.	Необхідність реформування національного класифікатора України „Класифікатор професій”
<i>Сприятливі чинники : потенціал</i>	<i>Несприятливі чинники : потенціал</i>
Можливості	Ризики та загрози
Вироблення політико-правових механізмів	
Ефективна політико-правова база задля запобігання гібридним загрозам в етнополітичній сфері	Недосконала законодавча база є джерелом деструктивних явищ у етнополітичній сфері
Міграційні рухи в Україні, а також за її межами створюють нові умови життєдіяльності для всіх мешканців держави, породжують нові загрози, провокують процеси відторгнення, нерівності та одночасно надають нові можливості	
Повернення до України біженців та мігрантів з іноземним досвідом роботи, впровадження нових ідей та технологій	Неповернення біженців в Україну на тлі природного зменшення чисельності населення України
Етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в Україні загалом та її регіонах є підґрунтям до активізації процесів політизації етнічності в Україні	
Політизація етнічності може сприяти місцевому самоврядуванню, сприяти національній консолідації через культурний та економічний обмін між різними етнічними групами, стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність, чинити тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень у соціально-професійній сфері.	Політизація етнічності у контексті загострення внутрішньополітичних суперечностей, погіршення соціально-економічної ситуації чи у разі міждержавного збройного конфлікту може вилитися у поширення міжетнічної ворожнечі у суспільстві, появу етнічних сепаратистських рухів та терористичних організацій.
Інтеграція до ЄС та НАТО відкриває вікно до економічних можливостей	Україні загрожує рецесія : за підрахунками Світового банку очікується скорочення ВВП України у 2022 році на 45,1%.

Висновки та перспективи подальших досліджень наукової проблеми, якій присвячено статтю.

Для того, щоб використати проаналізовані та згруповані автором на основі статистичних та соціологічних даних „сильні сторони” соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України для активізації внутрішніх та зовнішніх можливостей та для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, пропонуємо низку висновків-рекомендацій.

По-перше, вироблення рекомендацій щодо впливу держави на етнічну структуру зайнятості потребує виявлення актуальної етнічної

структури населення в цільових регіонах та інвентаризації можливостей щодо залучення державних та зовнішніх інвестицій у розвиток регіонів і поступового нівелювання соціальних диспропорцій. Видається доцільним організувати статистичні дослідження у поліетнічних регіонах України напередодні запланованого проведення всеукраїнського перепису населення.

По-друге, економічна інтеграція національних меншин, у тому числі через підтримку легального підприємництва та культурно-освітніх ініціатив, дозволить уже у короткостроковій перспективі використовувати потенціал „народної дипломатії” через представників національних меншин України в країнах їхнього походження. Це особливо актуально у стосунках з меншинами, які пов’язані з державами-членами ЄС, через які намагається вести підривну роботу РФ (Греція, Угорщина, Словаччина, Болгарія та ін.).

По-третє, Україна роками відчуває дефіцит висококваліфікованих робітників серед багатьох спеціальностей через інтелектуальну міграцію, одночасно погіршується якість наявних трудових ресурсів, що призводить до послаблення соціального потенціалу розвитку країни в цілому та потребує державного регулювання цих процесів. Прикладом такого регулювання є успішні практики ЄС, які формуються в рамках Четвертої промислової революції (національні програми „Індустрія 4.0”, „Зайнятість 4.0” та ін.), цифровізації, суспільства знань, соціальної інклюзії. Важливо, що політика Євросоюзу чітко зорієнтована на „людиноцентричні” підходи, вироблені Глобальною комісією з питань майбутнього сфери праці, що передбачають збільшення інвестицій у розвиток здібностей людини та інститутів праці, у гідну та стабільну зайнятість [15, с. 11–16].

З метою протидії етнополітичним загрозам та використання можливостей, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України, у сфері внутрішньої політики рекомендуємо:

1. Забезпечити проведення спеціалізованих соціологічних досліджень щодо вивчення етнополітичної ситуації в поліетнічних регіонах України для вироблення довгострокової державної політики у цих регіонах.

2. Запропонувати НАН України проведення у 2023 році комплексних досліджень етнічних особливостей зайнятості та соціально-професійної стратифікації в регіонах.

3. Доручити місцевим державним адміністраціям:

– відновити моніторинг динаміки складу населення за етнічним показником;

– проводити постійний моніторинг конфліктних випадків;

– створювати сприятливі умови для забезпечення прав соціальних та економічних громад національних меншин на місцевому рівні;

– стимулювати активну участь етнічних спільнот у розвитку нових громад;

– передбачати бюджетну підтримку громадам на заходи інтеграції етнічних спільнот в українське суспільство.

4. Розробити заходи з підтримки зусиль науково-освітніх установ щодо проєктів у кіберпросторі, спрямованих на поширення знань про

історію, культуру та економічні традиції національних меншин та поваги до різноманіття.

5. У сфері інформаційної політики протидіяти гібридній агресії шляхом широкої інформаційної кампанії щодо пропагування ідей зміцнення національної єдності та забезпечення прав і свобод громадян України всіх етнічних груп. Зокрема, проводити просвітницькі кампанії з метою усвідомлення громадянами зв'язку між широкими правами національних меншин в Україні та боротьбою проти прямої агресії та гібридних дій країни-терориста РФ.

6. Створювати умови повернення висококваліфікованих працівників до України, базисом яких є програми збереження існуючих і створення нових робочих місць, посилення інституційної ролі Державної служби зайнятості, удосконалення вітчизняної системи оплати праці.

7. Формувати сучасні підходи до розв'язання проблем розбалансувань і дивергенції у сфері зайнятості, послуговуючись успішними практиками ЄС.

8. Ухвалити закон (кодекс законів) про працю, який відповідатиме викликам та загрозам, а також гармонізуватиме взаємодію учасників соціального діалогу, гарантуватиме дотримання ратифікованих Україною конвенцій МОП та який може ефективно реагувати на нові загрози (пандемію, війну та інші форс-мажорні обставини).

9. Оновити нормативно-правову базу у сфері етнонаціональної політики для ефективного функціонування етнополітичного менеджменту в поліетнічній Україні в умовах забезпечення національної стійкості та збереження, а подекуди відновлення територіальної цілісності України.

У сфері зовнішньої політики та „публічної дипломатії” рекомендуємо:

1. Використовувати потенціал співпраці та розширення повноважень спільнот національних меншин, зокрема, для просування національних інтересів у країнах походження.

2. Зберігаючи принцип єдиного громадянства, вести переговори із зацікавленими державами-членами ЄС щодо укладення окремих додаткових угод про статус громадян України певного етнічного походження, який дозволить їм легально користуватися окремими політичними, економічними та соціальними правами на території цих держав.

Бібліографічні посилання

1. Ukraine refuge situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 14.10.2022).

2. Russian Invasion to Shrink Ukraine Economy by 45 Percent this Year. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/10/russian-invasion-to-shrink-ukraine-economy-by-45-percent-this-year> (дата звернення: 22.10.2022).

3. Балакірева О. М., Дмитрук Д. М. Оцінка соціально-політичної ситуації наприкінці 2016 року. *Український соціум*. 2016. № 4 (59). С. 118. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf> (дата звернення: 14.10.2022).

4. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Вип. 8 (22). 620 с. URL: <http://www.i-soc.com.ua> (дата звернення: 14.10.2022).

5. Соціально-політичні настрої українців: Жовтень 2021. Український інститут майбутнього. URL: https://uifuture.org/publications/soczialno-politychni-nastroyi-ukrayincziv-zhovten-2021/?fbclid=IwAR0aB2MnBj0-mLChWMclqjK0Zpush0f68_OZL-ZlaNGLqPCFHu4alceX48Y#more-9367 (дата звернення: 14.10.2022).

6. Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. Маріуполь : ТОВ „Друкарня „Новий світ”, 2008. 208 с.

7. Эккель Б. М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР. *Советская этнография*. 1976. № 2. С. 16–39.

8. Опитування громадської думки Міжнародного республіканського інституту (MPI) в Україні, червень 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/opros_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_iyun_2022.html (дата звернення: 14.10.2022).

9. Результати опитування, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 12–13 березня 2022 року. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetvertyu_obschenacionalnyu_opros_ukraincev_v_usloviyah_voynu_12-13_marta_2022_goda.html (дата звернення: 14.10.2022).

10. „Сімнадцять загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності”, проведене 17–18 серпня 2022 року. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_cnnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 14.10.2022).

11. Результати опитування, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 1–2 жовтня 2022 року. Динаміка зовнішньо-політичних настроїв населення. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_zovni_shno-pol_tichnih_nastro_v_naselennya_1-2_zhovtnya_2022.html (дата звернення: 14.10.2022).

12. Показники національно-громадянської української ідентичності. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (дата звернення: 14.10.2022).

13. Костиця В. І., Бурлай Т. В. Дисбаланси і дивергенція у сфері зайнятості: підходи ЄС та України до їх подолання. *Український соціум*. 2020. № 1 (72). С. 83–109. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083> (дата звернення: 14.10.2022).

14. Лібанова Е. М., Фтомова О. С. Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів і наслідків. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3 (37). С. 11–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.011> (дата звернення: 14.10.2022).

15. Работать ради лучшего будущего – Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Женева : Международное бюро труда, 2019. 88 с. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf (дата звернення: 14.10.2022).

References

1. Ukraine refuge situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
2. Russian Invasion to Shrink Ukraine Economy by 45 Percent this Year. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/10/russian-invasion-to-shrink-ukraine-economy-by-45-percent-this-year>
3. Balakirieva O. M., Dmytruk D. M. Otsinka sotsialno-politychnoi sytuatsii naprykintsi 2016 roku. *Ukrainskyi sotsium*. 2016. No. 4 (59). S. 118. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf> (Assessment of the socio-political situation at the end of 2016).
4. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. *Vyp. 8 (22)*. 620 s. URL: <http://www.i-soc.com.ua> (Ukrainian society: monitoring of social changes. 30 years of Independence).

5. Sotsialno-politychni nastroi ukraintziv: Zhovten 2021. Ukrainskyi instytut maibutnoho. URL: https://uifuture.org/publications/soczialno-politychni-nastroyi-ukrayincziv-zhovten-2021/?fbclid=IwAR0aB2MnBj0-mLChWmClqjKOzpush0f68_OZL-ZlaNGLqPCFHu4alceX48Y#more-936 (Socio-political attitudes of Ukrainians: October 2021).
6. Dehterenko A. M. Etnonatsionalnyi aspekt zhyttiediialnosti terytorialnykh hromad Ukrainskoho Pivnichnoho Pryazov'ia. Mariupol : TOV „Drukarnia „Novyi svit”, 2008. 208 s. (Ethno-national aspect of life activities of territorial communities of the Ukrainian Northern Azov region).
7. Ekkel B. M. Opredelenie indeksa mozaichnosti nacionalnogo sostava respublik, kraev i oblastej SSSR. Sovetskaya etnografiya. 1976. No. 2. S. 16–39. (Determination of the mosaic index of the national composition of republics, lands and regions of the USSR).
8. Opytuvannia hromadskoi dumky Mizhnarodnoho respublikanskoho instytutu (MRI) v Ukraini, cherven 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/opros_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_iyun_2022.html (Public opinion survey of the International Republican Institute (IRI) in Ukraine, June 2022).
9. Rezultaty opytuvannia, provedenoho Sotsiolohichnoiu hrupoiu „Reitynh” 12–13 bereznia 2022 roku. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetvertyi_obschenacionalnyy_opros_ukraincev_v_usloviyah_voyny_12-13_marta_2022_goda.html (The results of the survey conducted by the Sociological group "Rating" on March 12-13, 2022).
10. „Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti”, provedene 17–18 serpnia 2022 roku. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opytuvannia_dentichn_st_patrotizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html ("The Seventeenth National Survey: Identity. Patriotism. Values", held on August 17-18, 2022).
11. Rezultaty opytuvannia, provedenoho Sotsiolohichnoiu hrupoiu „Reitynh” 1–2 zhovtnia 2022 roku. Dynamika zovnishno-politychnykh nastroiiv naseleennia. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_zovnishno-pol_tichnih_nastro_v_naseleennia_1-2_zhovtnia_2022.html (The results of the survey conducted by the Sociological group "Rating" on October 1-2, 2022. Dynamics of foreign political attitudes of the population).
12. Pokaznyky natsionalno-hromadianskoi ukrainskoi identychnosti. Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (Indicators of national-civic Ukrainian identity).
13. Kostrytsia V. I., Burlai T. V. Dysbalansy i dyverhentsiia u sferi zainiatosti: pidkhody YeS ta Ukrainy do yikh podolannia. Ukrainskyi sotsium. 2020. No. 1 (72). S. 83–109. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083> (Imbalances and divergence in the field of employment: approaches of the EU and Ukraine to overcome them).
14. Libanova E. M., Ftomova O. S. Osobysti perekazy migrantiv: otsinka mashtabiv i naslidkiv. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. 2019. No. 3 (37). S. 11–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.011> (Migrants' personal remittances: an assessment of the scope and consequences).
15. Rabotat radi luchshego budushego – Globalnaya komissiia po voprosam budushego sfery truda. Zheneva : Mezhdunarodnoe byuro truda, 2019. 88 s. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf (Working for a better future – Global Commission on the Future of Labor).

Стаття надійшла до редакції 15.10.2022

РОЗПОЧАТО ПРИЙМАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЧЕРГОВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ
„ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ”

Тематичне спрямування журналу представлено такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія.
- Політичні інститути та процеси. Політична соціологія.
- Політична культура та ідеологія. Політична психологія.
- Проблеми світового політичного розвитку. Основи національної безпеки держави.
- Етнополітологія та етнодержавознавство.

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320).

З основами редакційної політики журналу та вимогами до рукописів статей можна ознайомитися на сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (URL: <https://ipiend.gov.ua>)

Рукописи статей, які будуть опубліковані в черговому номері журналу, приймаються до 14 березня 2023 року. Вихід друком – до 30 квітня 2023 року.

Електронна адреса редакції: editor_ipiend@ukr.net

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№ 2 (4)' 2022

Літературний редактор – С. Носова

Технічний редактор – Н. Сінельнікова

Дизайн журналу – Ю. Шайгородський

Верстка – ПП Лисенко М. М.

Підписано до друку 31.10.2022 р. Формат: 70×100/16

Гарнітура Trebuchet MS, Palatino Linotype

Ум. друк. арк. 16,1. Обл.- вид. арк. 17,5

Папір офсетний. Друк цифровий

Наклад 200 прим. Зам. № 2067

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600

Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.